

AĞRI'NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHİ

(1950-1980)

Meryem CANBAY

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Doç. Dr. Bilal TUNÇ

2022

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AĞRI'NIN SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHİ (1950-1980)

MERYEM CANBAY
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. BİLAL TUNÇ

AĞRI, 2022

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **“Ağrı’nın Sosyal ve Kültürel Tarihi (1950-1980)”** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanması için verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ **Tezimin erişime açılmasını istiyorum.**

18.07.2022

Meryem CANBAY

TEZ KABUL VE ONAY FORMU

AĞRI'NIN SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHİ (1950-1980)

Doç. Dr. Bilal TUNÇ danışmanlığında, Meryem CANBAY tarafından hazırlanan bu çalışma, **18.07.2022** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak **oybirliği / oy çokluğu (.../.../...)** ile kabul edilmiştir.

Başkan :Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL

İmza :

Üye : Doç. Dr. Bilal TUNÇ

İmza :

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Emrullah ATASEVEN

İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu .../.../... tarih ve / nolu kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. İbrahim HAN
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iv
TABLolar DİZİNİ	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	xi
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ	1

BÖLÜM 1: AĞRI'NIN SOSYAL TARİHİ (1950-1980)

1.1. Sosyal Politikalar	12
1.1.1. Demokrat Parti Dönemi Sosyal Politikalar	12
1.1.2. Adalet Parti Dönemi Sosyal Politikalar	16
1.2. Nüfus	21
1.2.1. Demokrat Parti Döneminde Ağrı'da Nüfus Hareketleri (1950-1960)	22
1.2.2. Adalet Parti Döneminde Ağrı'da Nüfus Hareketleri (1960-1980)	38
1.3. Göçler	56
1.4. Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri	63
1.5. Sağlık	74
1.6. Sosyal Yardım	84
1.7. Doğal Afetler	87
1.8. Belediyecilik Çalışmaları	95
1.8.1. Belediye Hizmetleri	95
1.8.2. İmar Çalışmaları	101
1.9. Dernekler	105
1.10. İletişim ve Haberleşme Hizmetleri	108
1.11. Milli ve Dini Bayramlar	115
1.11.1 Milli Bayramlar	115
1.11.1.1. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı	115
1.11.1.2. 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı	116
1.11.1.3. 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı	117
1.11.1.4. 30 Ağustos Zafer Bayramı	118
1.11.1.5. Ağrı'nın Kurtuluşu (15 Nisan)	119
1.11.2. Dini Bayramlar	120

1.12. Spor	120
1.12.1. Atletizm	124
1.12.2. Futbol	125
1.12.3. Kayak	127
1.13. Turizm	129
1.14. Genel Değerlendirme	135

BÖLÜM 2: AĞRI'NIN KÜLTÜR TARİHİ (1950-1980)

2.1 Eğitim	139
2.1.1. Demokrat ve Adalet Partileri Dönemi Eğitim Politikaları	139
2.1.2 Ağrı'da Eğitim Faaliyetleri	143
2.1.3. Okullar	149
2.1.3.1. Anaokulları	149
2.1.3.2. İlkokullar	150
2.1.3.3. Ortaokullar	153
2.1.3.4. Liseler	156
2.2. Halk Eğitimi Çalışmaları	159
2.3. Kütüphaneler	164
2.4. Ağrı'da Sanat	167
2.5. Ağrı'da Yayınlanan Gazeteler	170
2.5.1. Merkez İlçede Yayınlanan Gazeteler	171
2.5.1.1. Ağrı Gazetesi	171
2.5.1.2. Yayla Gazetesi	172
2.5.1.3. Demokrat Parti Ağrı Gazetesi	173
2.5.1.4. Demokrat Ağrı Gazetesi	173
2.5.1.5. Şark Ekspres Gazetesi	174
2.5.1.6. Şarkın Dili Gazetesi	174
2.5.1.7. Karaköse Gazetesi	175
2.5.1.8. Mesuliyet Gazetesi	175
2.5.1.9. Hâkimiyet Gazetesi	176
2.5.2. İlçelerde Yayınlanan Gazeteler	177
2.5.2.1. Doğubayazıt Narinkale Gazetesi	177
2.5.2.2. Çağrı Gazetesi	177
2.5.2.3. Patnos'un Sesi Gazetesi	178

2.5.2.4. Murat'ın Sesi Gazetesi	178
2.6. Ağrı'da Düğünler	178
2.7. Ağrı'ya Özgü Yemekler	183
2.8. Ağrılı Yazarlar	185
2.8.1. Seyyid Ahmed Arvasi	185
2.8.2. Celal Yardımcı	186
2.8.3. Ömer Polat	187
2.8.4. İsmet Alpaslan	188
2.9. Genel Değerlendirme	190
SONUÇ	193
KAYNAKÇA	197
EKLER	216
ÖZGEÇMİŞ	231

KISALTMALAR

AİÇÜ	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
AP	Adalet Partisi
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDİE	Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
BİUM	Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü
BİGM	Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CSTD	Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi
Çev.	Çeviren
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
km	Kilometre
m.	Metre
MMTD	Millet Meclisi Tutanak Dergisi
MSP	Milli Selamet Partisi
No	Numara
PTT	Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
SETA	Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı

SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMTD	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TCBDİE	Türkiye Cumhuriyet Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
TCBİGD	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü
TCBİUM	Türkiye Cumhuriyet Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü
TCBİGM	Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü
TCDPT	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TEK	Türkiye Elektrik Kurumu
TİCİ	Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TRT	Türkiye Radyo-Televizyon Üst Kurumu
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve diğerleri
YSE	Yol, Su ve Elektrik

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1	: Sosyal Sigortalar Kurumu'na Bağlı İşyerleri ve İşçi Sayıları
Tablo 2	: 22 Ekim 1950 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 3	: 23 Ekim 1955 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 4	: 23 Ekim 1960 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 5	: 24 Ekim 1965 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 6	: 25 Ekim 1970 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 7	: 26 Ekim 1975 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 8	: 12 Ekim 1980 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu
Tablo 9	: 1975-1985 Yıllarında Ağrı'da Göç Hareketleri
Tablo 10	: 1965-1980 Yıllarında Ağrı'da Göç Hareketleri
Tablo 11	: Merkez İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 12	: Diyadin İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 13	: Doğubayazıt İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 14	: Eleşkirt İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 15	: Hamur İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 16	: Patnos İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 17	: Taşlıçay İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 18	: Tutak İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri
Tablo 19	: 1964-1980 Yıllarında Ağrı'da Sağlık Personeli Sayısı
Tablo 20	: Ağrı'da Okuma-Yazma Durumuyla İlgili Sayısal Veriler (1935-1980)
Tablo 21	: Ağrı'da Ortaokullarda Öğrenci ve Öğretmen Sayıları (1954-1981)
Tablo 22	: Ağrı'daki Liselerde Öğrenci ve Öğretmen Sayıları (1954-1981)

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Ağrı'nın Sosyal ve Kültürel Tarihi (1950-1980)
Meryem CANBAY
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bilal TUNÇ
2022, Sayfa: XII+231
Jüri: Doç. Dr. Bilal TUNÇ
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL
Dr. Öğr. Üyesi Emrullah ATASEVEN

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınır illerinden biri olan Ağrı, Cumhuriyetin ilanına kadar sancak olarak idare edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra sancakların il haline getirilmesiyle Bayezid müstakil bir vilayet haline getirilmiştir. Bayezid'in ilk merkezi bugünkü Doğubayazıt ilçesiydi. Daha sonra ise 1927 yılında yapılan idari düzenlemeyle il merkezi Karaköse'ye nakledilmiş ve vilayetin ismi Ağrı olarak değiştirilmiştir. Bu bakımdan Ağrı, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte vilayet statüsü kazanmış ilk yerlerden birisi olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde başlatılan modernleşme süreciyle birlikte ülke genelinde birçok alanda yenilikler yapılarak Türkiye'nin kalkındırılması sağlanmıştır. Bu süreçte ülke genelinde olduğu gibi çalışma sahamız olan Ağrı'da da birçok alanda kayda değer ilerlemeler kaydedilmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde olduğu gibi Demokrat Parti (DP) hükümetleri döneminde de yapılan yatırımlar ile Ağrı'da özellikle sosyal ve kültürel alanlarda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Aynı şekilde DP'den sonra planlı süreç olarak adlandırılan Adalet Partisi (AP) hükümetleri döneminde de kalkınma hamlelerine devam edilmiştir. Bu etkiyi, Ağrı'da özellikle sosyal ve kültürel alanda görmek mümkündür.

Türkiye'de 1950-1980 yılları arasında eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme, sosyal ve kültürel alanda ciddi ilerlemeler olmuştur. Ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Adı geçen dönemde vilayet nüfusu, ciddi oranda artmış ve bu artışa bağlı olarak belediye ve sağlık hizmetlerine ağırlık verilerek eğitim ve sağlık kurumlarının yapımı hızlandırılmıştır. Bu da, doğal olarak Ağrı'da sosyal ve kültürel alanda bir canlılığın oluşmasına ortam hazırlamıştır.

Bu çalışmada, Cumhuriyet döneminde Ağrı'da sosyal ve kültürel alandaki gelişim ve değişimlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda,

1950’den 1980’e kadar sosyal ve kültürel alandaki devlet politikaları, bu politikalar çerçevesinde Ağrı’da sağlık, eğitim, sosyal ve kültürel alanda görülen toplumsal değişimler ele alınmıştır. Bu verilerin ortaya konulabilmesi için nüfus sayımlarına ait dokümanlar, eğitim, sağlık, kültür, spor, iletişim ve haberleşme verilerine ait istatistikler incelenmiştir. Ayrıca il yıllıkları, Ağrı hakkında yazılan kitaplar, makaleler, Ağrı’daki yerel gazeteler, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı arşiv belgeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) zabıt ceridelerinde yer alan ilgili konuşma metinlerinden yararlanılmıştır. Son olarak bu çalışma nitel bir çalışma olup; araştırmadaki veriler doküman analizi tekniği kullanılarak elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Adalet Partisi, Demokrat Parti, Eğitim , Kültür, Nüfus, Sağlık, Sosyal.

ABSTRACT

MASTER THESIS

Social and Culturel Life in Ağrı (1950-1980)

Meryem CANBAY

Thesis Advisor: Asoc. Prof. Dr. Bilal TUNÇ

2022, Page: XII+231

Jury: Asoc. Prof. Dr. Bilal TUNÇ

Asst. Prof. Serkan GÜL

Asst. Prof. Emrullah ATASEVEN

Ağrı, which is one of the border provinces of the Eastern Anatolia Region, was administered as a sanjak until the proclamation of the Republic. After the proclamation of the Republic, Bayazıt became a new province with the abolition of the sanjak administrations. The first center of Bayazıt was today's Doğubayazıt district. Later, with the administrative arrangement made in 1927, the provincial center was transferred to Karaköse and the name of the province was changed to Ağrı. In this respect, the province of Ağrı became one of the first provinces to attain the status of a province with the proclamation of the Republic.

With the modernization process initiated in the early years of the Republic, innovations were made in many fields throughout the country and Turkey's development was ensured. In this process, there has been remarkable progress in many areas in Ağrı, which is our field of work, as well as throughout the country. As in the early periods of the Republic, some innovations were made in Ağrı, especially in social and cultural areas, with the investments made during the Democrat Party (DP) governments. As in the first periods of the Republic, some innovations were made in social and cultural areas in Ağrı, thanks to the studies carried out during the Democrat Party (DP) governments. Likewise, the development moves continued during the Justice Party (AP) governments, which was called the planned period after the DP period. It is possible to see this effect especially in social and cultural areas in Ağrı.

There were serious advances in education, health, transportation, communication, social and cultural fields between 1950 and 1980 in Turkey. As in the rest of the country, important steps were taken in this field in Ağrı. During the mentioned period, the

population of the province increased significantly, and due to this increase, the construction of educational and medical institutions was accelerated by focusing on health services with the municipality. This naturally prepared the environment for the emergence of a liveliness in the social and cultural field in Ağrı.

In this study, the developments and changes in the social and cultural field in Ağrı during the Republican period were examined in detail. In this context, the state policies in the social and cultural field from 1950 to 1980 and the social changes observed in the health, education, social and cultural field in Ağrı within the framework of these policies were aimed to be revealed. In order to reveal these data, the documents of the census, statistics of education, health, culture, sports, information and communication data were examined. In addition, provincial annuals, books and articles about Ağrı, local newspapers in Ağrı, archive documents of the Presidency State Archive and relevant speech texts in the minutes of the Grand National Assembly of Turkey (TBMM) were used. Finally, this study is a qualitative study; The data in the research were obtained by using the document analysis technique.

Keywords: Ağrı, Justice Party, Democrat Party, Social, Cultural, Population, Education, Health.

ÖNSÖZ

Tarafımdan hazırlanan bu yüksek lisans tezi giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmiş olup; giriş kısmında çalışmaya bütünlük kazandırmak amacıyla Ağrı'nın genel coğrafi yapısı, ilkçağlardan itibaren kısa tarihi ile sosyal ve kültürel tarihi hakkında bilgiler ana hatlarıyla ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde “*Ağrı'nın Sosyal Tarihi (1950-1980)*” başlığı ve buna ilişkin konular incelenmiştir. Bu bölümde sosyal tarih ele alınırken; DP ve AP dönemlerinde sosyal politikalar, nüfus politikaları, Ağrı vilayetinin 1980 yılına kadar nüfusu, sağlık politikaları, Ağrı'da sağlık hizmetleri, hastaneler ve dönemin salgın hastalıkları, DP ve AP dönemlerinde Ağrı'da sosyal yardım çalışmaları, doğal afetler, bayındırlık ve belediye hizmetleri, dernekler, haberleşme ve iletişim, bayram, festival, şenlik ve eğlenceler, spor ve turizm faaliyetleri incelenerek konularla ilgili bütünlüğü korumak için 1950 öncesi dönemlere de ayrıca atıfta bulunulmuştur.

Tezin ikinci bölümde “*Ağrı'nın Kültür Tarihi (1950-1980)*” başlığı ve bunlara ilişkin konulara değinilmiştir. Kültür tarihi konusu ele alınırken; eğitim alanında DP ve AP dönemi politikaları, Ağrı'da milli eğitim çalışmaları ve okullar, halk eğitim çalışmaları ve hizmetleri, Ağrı halk kütüphanesi, sanatsal faaliyetler, basın, düğünler, yemek kültürü ve son olarak Ağrılı yazarlar ve eserleri incelenmiştir. Ayrıca eğitim, kütüphane, halk eğitim çalışmaları ve sanatsal faaliyetler ile ilgili devlet yatırımları ve politikaları istatistik verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Böylece bölümlerin hazırlanmasında yapılan araştırmalar sonucunda sayısal verilerin yanı sıra Ağrı vilayetinin şehir kültürünün oluşumunda bu dönemde pay sahibi olan kişilerin çabaları da irdelenmiştir.

Çalışmamız birçok yönüyle diğer eserlerden farklı bir özellik göstermektedir. 1950 ile 1980 yılları arasında Ağrı'da yaşanan sosyal ve kültürel gelişmeler kronolojik olarak bir şema halinde ele alınmıştır. Ele alınan her konu DP ve AP politikaları bağlamında incelenmiş, dönemsel olarak kıyaslamalar yapılmış ve tablolar halinde belirtilmiştir. Bu yönüyle vilayetin 1950-1980 arasında sosyal ve kültürel yönlerden nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiği teferruatlı bir biçimde incelenmiştir.

Yerel basın araştırmanın temel dayanağını oluşturmaktadır. Konuyla ilgili olarak Ağrı'da basılan her gazete incelenmeye çalışılmıştır. Ancak ilgili yıllarda yayımlanan bazı gazeteler basım güçlüğünden kaynaklı kapatılmış kısa ömürlü gazetelerdir. Buna rağmen gazetelerden yeterince istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

TBMM arşivi, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri, telif eserler ve lisansüstü çalışmalardan istifade edilmiştir.

Çalışmanın her aşamasında bana yol gösteren, yardımlarını esirgemeyen, tezin oluşmasında her türlü katkıyı sağlayan, tezin araştırma ve yazım bölümünde ciddi çalışmalar yapan ve her zaman görüşlerinden faydalandığım kıymetli hocam ve tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Bilal TUNÇ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Ağrı vilayeti ile ilgili sayısız kaynağa ulaşmama ve 1950-1980 yılları arasında Ağrı'da yayınlanan gazetelere ve yıllıklara erişmeme imkân veren Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın değerli personellerine ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak beni yetiştiren ve çalışmalarımda her türlü destekleriyle yanımda olan annem Aliye CANBAY ve babam Abdulselam CANBAY'a en derin şükranlarımı ve sevgilerimi sunarım.

Meryem CANBAY

18.07.2022

GİRİŞ

Ağrı, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan sınır illerden birisidir¹. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat–Van bölümü içerisinde yer alan ilin yüzölçümü, göller hariç 11.376 km²'dir². Bu yüzölçümüyle Türkiye topraklarının yaklaşık %1,4, yüzölçümü büyüklüğü açısından Türkiye'de 26, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise Erzurum, Van, Malatya ve Erzincan'dan sonra beşinci sırada yer almaktadır. Buranın doğusunda İran, batısında Erzurum, güneybatısında Bitlis ve Muş, güneyinde Van, kuzeydoğusunda Iğdır ve kuzeyinde Kars ile sınır oluşturmaktadır³. Bilhassa Ağrı, bulunduğu konum itibarıyla İran-Türkiye arasında hududun bir bölümünü oluşturması açısından önemli bir yere sahiptir.

Ağrı'nın içinde bulunduğu ve Doğu Anadolu Bölgesi olarak adlandırılan yer; Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van illerini kapsayan, Türkiye'nin coğrafi bölgeleri içerisinde en geniş alana sahip bölge olma özelliğiyle tamamen yüksek bir bölgedir. Bu kapsamda, Ağrı'nın topraklarının da bulunduğu bölge, coğrafi yapı gereği, yüksek dağlık araziye sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin özelliklerini taşıyan ilin; deniz seviyesinden yüksekliği de 1.640 m'dir⁴. Bütünüyle yüksek ve dağlık araziye sahip olan ilde yükselti bakımından 1.500 m'nin altına inen yerlere rastlandığı söylenemez.

Ağrı'nın mevcut topraklarının çoğunluğu yüksek dağlık arazi düzeni içerisinde yer almaktadır. Ağrı topraklarının %46'sı dağlardan, %29'u ova ve düzlüklerden, %25'i ise plato ve yaylalardan oluşmaktadır. Ağrı'da dağlar genel olarak sıralar halinde yükselir. Batıdaki Çakmak sıradağı hariç, kuzey ve güney doğrultusundaki dağlar, sıradağ halinde uzanmaktadır. Ayrıca ilin toprakları içerisinde tek başına uzanan Köseadağı, Tendürek Dağı, Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı, bu sıra dağlardan ayrı bir özellik göstermektedir⁵. Zira Ağrı toprakları içerisinde yer alan ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nın en önemli yanı, tepelikler oluşturmaktan dikine yükselmiş olmasıdır. Bu kadar büyük ve heybetli oluşunun yanı sıra dağın önemi biraz

¹ Yurt Ansiklopedisi, İl İl Türkiye, Dünü, Bugünü, Yarını, "Ağrı" Maddesi, c.1, Anadolu Yayınları, İstanbul 1981, s. 338.

² İsmet Alparslan, *Her Yönüyle Ağrı*, Tutubay Yayınları Yıldızlar Ofset, Ankara 1995, s. 3.

³ İsmail Özdoğan, "Ağrı İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Seyri (1923-2018)", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, (2019), s. 179.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul 1988, s. 479.

⁵ Ağrı İl Çevre Durum Raporu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Ağrı İl Müdürlüğü, Ağrı 2014, s. 11.

da Nuh Tufanıyla ilgili olarak Nuh'un Gemisi'nin burada bulunduğuna dair varsayımlardan kaynaklanmaktadır.

Ağrı ili sınırları içinde Türkiye'nin diğer büyük dağlarından Süphan ve Tendürek dağları da bulunmaktadır⁶. Volkanik bölge olması nedeniyle ilin arazi yapısı buna göre şekillenmiştir. Eski bir yanardağ olan Tendürek dağı ve çevresi, Ağrı coğrafyasının genelinden farklı bir coğrafi yapı göstermektedir. Ayrıca Tendürek dağı tamamen sönmemiş ve en son 1976'da bu çevrede yaşanan deprem sonucunda yeraltından sıcak su çıkan yerler tespit edilmiştir. Esasında Ağrı'da yeraltından çıkan sıcak sular, madensel sular ve sıcak su kaplıcaları Diyadin ilçesinde bulunmaktadır⁷. Söz konusu sıcak su kaplıcaları yöreye hem tarihi hem de turistik açıdan ciddi bir önem kazandırmaktadır.

Volkanik ve yüksek dağlar arasında kalan Ağrı'nın orta kesimlerinde ovalara rastlanmaktadır. Ağrı-Eleşkirt Ovası, Tutak Ovası, Doğubayazıt Ovası ve Patnos Ovası çöküntüler neticesiyle oluşan ovalardandır⁸. Buranın en büyük ovası ise Ağrı-Eleşkirt Ovası'dır. Bu ovalar yayla ve dağlarla çevrilmiştir. Geniş düzlüklere sahip Tutak ve Patnos Ovaları da hafif engebeyle birbirinden ayrılmaktadır. Ağrı toprakları Diyadin'den itibaren batıdan Ağrı-Eleşkirt Ovası'na doğru meyilli olup eksen, kaynakları ve arazi yatağı Murat Nehri'nin vadisini meydana getirmektedir⁹. Doğubayazıt ve Patnos Ovaları bu alanın dışında kaldıkları için toprak yapısı ve iklimi Ağrı'ya göre kısmen farklılık göstermektedir.

Deniz seviyesinden yüksekte ve dağlık araziye sahip ilde çok sayıda akarsu bulunmaktadır. Bu akarsulardan en önemlisi ve en çok su taşıyanı da Murat Nehri'dir. Keban Barajı'na dökülen ve Fırat'ın en büyük kollarından biri olan bu nehir, Ağrı-Eleşkirt Ovası'ndan geçerek çok sayıda kollara ayrılmaktadır. İlin kuzeydoğu bölümünün dışında kalan akarsuların büyük bir bölümü, Murat Nehri'nde toplanmaktadır. Ayrıca Ağrı'nın kuzeydoğusundaki akarsuların küçük bir kısmı ise Sarısu Nehri tarafından toplanarak ülke sınırları dışındaki Aras Irmağı'na ulaşmaktadır¹⁰. Akarsuların dışında Ağrı, yüksek ve dağlık araziye sahip olduğu halde

⁶ Deniz Funda Zorbay Polat, 1960-1980 Yılları Arasında Ağrı İli, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırşehir 2019, s. 7.

⁷ Ağrı İl Çevre Durum Raporu, 2014, s. 11.

⁸ Polat, 2019, s. 7.

⁹ Ağrı İl Çevre Durum Raporu, 2014, s. 11.

¹⁰ İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, *Ağrı Maddesi*, Milliyet Gazetesi Yayınları, c.1, 1990, s. 312.

çok fazla kaynak suyu bulunmaktadır. Kaynak suyu fazla, ancak göl sayısı azdır. Bu göller; Ağrı Dağı'nın eteklerinde meydana gelen Gökyüzü ve Saz gölleriyle yaz aylarında bataklık hali alan Şeyh ve Danikel gölleridir. Balık Gölü de Ağrı'daki bir diğer göldür. Büyük bir su kitlesine sahip bu göl Taşlıçay ve Doğubayazıt ilçeleri arasında yer almakta ve il merkezine 56 km uzaklıktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2.250 m olan Balık Gölü'nün çevresi, 34 km²'dir¹¹. Türkiye'nin en yüksekte oluşan göllerinden olmasının yanı sıra Balık Gölü, doğal güzellik açısından oldukça önemlidir. Turistik açıdan kıymetli olduğu kadar çevresindeki akarsulardan beslenen gölde, alabalık avcılığı da bölgeyi önemli kılmaktadır.

Sert karasal iklimin hakim olduğu ilde, yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk geçmektedir. İlde, ilkbahar ve sonbahar mevsimleri kısa sürdüğü için sadece yaz ve kış mevsimlerinin yaşandığı söylenebilir. Ağrı'da genel anlamda geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Bölgede hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı Aladağ ve Sinek Yaylaları yöreye ayrı bir hava katmaktadır. Ağrı'da her ne kadar tarım ve hayvancılık yapılsa da ekonomik kalkınma anlamında, Türkiye'nin geri kalmış illerinden birisidir. Buranın arazi yapısının dağlık olması, il genelinde tarımın az miktarda yapıldığını göstermektedir. Ekili alanları az olan Ağrı'da ovalık alanların bir bölümünde tarım, bilhassa hayvancılık daha yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Söz konusu faaliyetler, ilde sanayinin gelişmediğini göstermektedir¹². İlin, bulunduğu coğrafi bölgenin kaderini yaşaması, gelişmişlik düzeyi açısından her zaman ülke ortalamasının altında seyretmiştir. Bu durumun temel nedeni ilin bulunduğu bölge itibarıyla coğrafi konumu ve zor iklim şartlarının yanında tarih öncesi devirlerden itibaren akınlara ve istilalara maruz kalmasıdır.

Yukarıda coğrafi konumu ve fiziki yapısı izah edilen ve Türkiye'nin coğrafi alanı büyük illerinden birisi olan Ağrı, bulunduğu konum ile İran'a sınırı olmasıyla Asya ve İran'dan gelen göç ve akınları batıya yönlendiren durak olma özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda Ağrı'nın, Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Devri'nden itibaren ilk yerleşim yerlerinden biri olduğu tespit edilmiştir¹³. Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden Ağrı'nın ilk yerleşik toplumu; Hititlerin bölgede egemenliklerinin

¹¹ Ağrı Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, *Ağrı İl Turizm Envanteri*, Yorum Basın Yayıncılık, Ağrı 1997, s. 13.

¹² Polat, 2019, s. 7.

¹³ Makul Yıldırım, II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı (1908-1918), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ağrı 2018, s. 1.

bitmesiyle Orta Asya'dan gelip Doğu Anadolu'ya yerleşerek uygarlık kuran, Hurriler olduğu tahmin edilmektedir¹⁴. Hurriler'in buraya yerleşmesiyle Ağrı ve çevresi, Anadolu'ya yönelen göçlerin ilk durağı haline gelmiştir.

Bir geçiş bölgesi olarak görülen ve tarihsel süreç açısından son derece önemli bir geçmişe sahip olan bu yerleşim alanı, pek çok millete ev sahipliği yapmıştır. MÖ. 900-600 yılları arasında yörede hâkimiyet kuran Urartulardır¹⁵. Yaklaşık 500 yıl burada yaşayan Urartular; Patnos, Aladağ, Tutak, Eleşkirt ve Doğubayazıt'ta önemli yerleşim yerleri kurmuşlardır. Urartulardan kalan Ağrı ve çevresinde kale, saray, tapınak ve su yolları ile tarihi kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Urartular, günümüze ulaşan önemli saray ve tapınaklarını Patnos'ta kurmuşlardır. Özellikle şehrin doğusundaki Girik Tepe ve batısındaki Anzavur Tepe dönemin önemli höyükleridir¹⁶. Zamanla Urartuların hâkimiyetini kaybetmeleriyle MÖ. VI. yüzyılın ortalarına kadar Ağrı'nın bulunduğu bölgede Medler hâkimiyet kurmuşlardır. Ancak Pers İmparatorluğu'nun kurulmasıyla bu bölge MÖ. 549-331 yılları arasında Perslerin egemenliğinde kalmıştır¹⁷. Geçiş bölgesi olarak görülen Ağrı ve çevresinde kültürel etkileşim yaşanmasına rağmen sıkça el değiştirmesi yerleşim yerlerinin her zaman tahrip edilmesine neden olmuştur.

MÖ.331-305 yılları arasında Büyük İskender'in bölgeyi istilasıyla Ağrı ve çevresi Makedonya İmparatorluğu'na bağlanmış ve MÖ. 305'ten sonra da Selökid/Slevkos İmparatorluklarının bir parçası haline gelmiştir. Slevkosların, Romalıları yenilmesi sonucunda imparatorluğa son verilmiş ve bölge, MS. I. ve II. yüzyıllarda Roma ve Partların savaş alanına dönüşmüştür. Büyük İskender'in genç yaşta ani ölümüyle oluşan boşluktan faydalanan Ermeniler ve Gürcülerin, sınırlarını genişletme planları doğrultusunda bölge, ilk Arap saldırılarına kadar uzun bir süre Bizans'ın eline geçmiştir¹⁸. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte yöre, Bizans ve Sasani devletlerinin mücadele alanı haline gelmiştir¹⁹. Bu arada, sınır şehri

¹⁴ Özdoğan, 2019, s. 179.

¹⁵ Halaçoğlu, 1998, s. 479.

¹⁶ Alparslan, 1995, s. 45.

¹⁷ Yusuf Çetin, "Ağrı ve Çevresinde Osmanlı Döneminde Mimari Yapılaşma", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 10(10), (2007), s. 128.

¹⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 351.

¹⁹ Mehmet Zeydin Yıldız, Patnos'un Şehir Coğrafyası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 1996, s. 22.

olması nedeniyle Ağrı ve çevresinde baskılarla savaşlar, maddi kültür belgelerinin tahrip olmasına sebebiyet vermiştir.

Ağrı yöresi, yaşanan mücadelelerde IX. ve XI. yüzyıllar arasında Bizanslılar, Türkler ve Araplar arasında sık sık el değiştirmiştir. Araplar ilk kez Dört Halife Dönemi'nde Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Hz. Ömer döneminde Van, Hz. Osman döneminde ise Ağrı ve çevresi, Araplar tarafından fethedilmiştir²⁰. Uzun süre Arapların elinde bulunan il, sert iklimi ve dağlık arazi yapısına yabancı olmaları nedeniyle önce Emeviler, sonra Abbasilerin idaresine girmiştir. Arap ve İslam egemenliğinde bulunan Ağrı, MS. 750'de Abbasi egemenliğine girmiş ancak bu dönemde Kars'a yerleşen ve çevre illerde krallıklar kuran Bağrathlılar, MS. 982'den 1064'e kadar bu bölgeye sahip olmuşlardır. Bu durum Ağrı'nın farklı kültürlerin yerleşim alanı olduğunu da çok açık bir şekilde göstermektedir.

Tarihsel süreç bakımından Ağrı, XI. yüzyıldan itibaren Türklerin egemenliği altına girmiş ve 1064'te Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Anadolu'ya yaptığı akınlar sonucunda il ve çevresi Selçukluların hâkimiyet alanı olmuştur²¹. Selçuklular bölgeye yerleşme planları kurmuş 1071'den sonra burayı yerleşim yerleri olarak topraklarına katmışlardır. İlin Patnos ilçesinin güneybatısındaki Sultanmut ve Ziyaret tepeleri Selçukluların karargâhı olarak seçilmiştir²². Ancak, Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla il, sırasıyla Sökmenli Devleti (1100-1207), Anı Atabekleri (1207-1225) idaresine ve 1225'ten sonra Harzemşahlıların eline geçmiştir²³. Ayrıca Selçuklu İmparatorluğu'nun aralıklarla süren Ağrı ve çevresindeki hâkimiyeti, 1230'lu yıllardaki Moğol istilasıyla son bulmuştur.

Moğolların Anadolu'yu istilasıyla doğudan batıya geçiş yolu Ağrı dolaylarında yıkımlar yaşanmış bu yıkımların ardından yöre, Moğolların diğer kolu İlhanlıların eline geçmiştir²⁴. Ağrı Dağı ve çevresinde kurultay toplantıları yapmış İlhanlılar, çoğu zaman Anadolu ve İran'ı buradan yönetmişlerdir. İlhanlıların yöredeki ömrü uzun sürmemiş ve bölge, 1345'te Moğol Celayirlilerin hâkimiyet alanı haline gelmiştir. Celayirliler 1357'de İlhanlı topraklarının neredeyse tamamına sahip

²⁰ Faruk Kaya-Yakup Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 7, sayı: 30, (2015), s. 160.

²¹ Çetin, 2007, s. 128.

²² Yıldız, 1996, s. 22.

²³ Alparslan, 1995, s. 40.

²⁴ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi Yayınları, Ankara 1969, s. 98.

olmuşlardır. 1382 yılına kadar Moğolların büyük kolu Celayirlilerin elinde olan ilde, Anı Valisi Celayirli Şehzade Bayezid Han, bölgede güçlenen Karakoyunlular'ın kuzeye doğru ilerlemesini engellemek adına yıkılan Daryunk kalesini yeniden inşa ettirmiştir. Fakat kardeşler arası çıkan taht mücadelesi sonucunda Şehzade Bayezid esir edilmiş ve onu çok seven yöre halkı, eski adı Daryunk olan kaleye Bayezid Kal'ası adını vermiştir²⁵. Aydın Kalesi olarak da bilinen Beyazıt Kalesi'nin adının buradan geldiği anlaşılmaktadır.

Bayezid, uzun bir sürenin ardından yeniden istilaya uğramış ve Celayirlilerden sonra Karakoyunlu devletinin elindeyken; 1393'te Timur'un istilasına uğramıştır. Ancak Karakoyunluların galip gelmesiyle bölge yeniden Karakoyunluların himayesinde kalmış ve aradan çok geçmeden 1467'de Uzun Hasan'ın Cihanşah'ı öldürmesiyle Akkoyunlular, Karakoyunluların elindeki bütün toprakları almıştır²⁶. Bunun sonucunda Bayezid ve çevresi bir kez daha el değiştirerek maddi ve manevi kültürel değişikliklerin yaşandığı bir yer olmuştur.

Bayezid'in bulunduğu toprakları ele geçiren Akkoyunlular, XVI. yüzyıl başlarına doğru giderek güç kaybetmeye başlamıştır. Bu bağlamda Şah İsmail, Safevi Devleti'ni kurmasıyla birlikte yöre topraklarına hâkim olmuştur. Bu dönemde Akkoyunluların ikiye bölünmesiyle Bayezid ve çevresi Osmanlı Devleti'ne bağlı Elevent'in eline geçmiştir. Şah İsmail'in Akkoyunluların tamamını Tebriz'den kovması sonucunda Ağrı toprakları Safevilerin eline geçmiş, burası Osmanlılara rağmen 12 yıl boyunca Şah İsmail'in egemenliğinde kalmıştır²⁷. Bu durumda Ağrı ve çevresi Selçuklulardan itibaren Osmanlı dönemine kadar Türklerin sıkça istila ettikleri bir bölge olma özelliği taşımaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Bölgesi'yle ilişkisi Çaldıran Seferi ile olmuştur. Şah İsmail'in kurduğu Safevi Devleti'nin Anadolu'da Şiiliği ve yaymaya çalışması ve bu durumdan rahatsız olan halkın bulunduğu yöre içerisinde bölünmelerin yaşanması Osmanlı Devleti için büyük tehlike olarak görülmüştür. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için Yavuz Sultan Selim, 1514'te İran'a sefer düzenlemek zorunda kalmış, bu sefer sırasında Osmanlı ordusu, Bayezid Kalesi yakınlarında

²⁵ Yıldırım, 2018, s. 3.

²⁶ Yıldız, 1996, s. 23.

²⁷ Faruk Kaya, "Ağrı İlinin Coğrafi Analizi", *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili*, AİÇÜ Yayınları, Yayın No:19, Salmat Basım, Ankara (2018), s. 5.

konaklamış ve bu sırada buradaki halk, Osmanlı'ya itaat ettiklerini bildirerek Osmanlı topraklarına katılmışlardır²⁸. Bu tarihten itibaren Osmanlı ve Safevi devletleri arasında Bayezid yaşanan sınır anlaşmazlıkları nedeniyle sürekli el değiştirmiş ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1533'te yapılan İrakeyn Seferi ile yeniden Osmanlı'ya dâhil edilmiştir. Şah Tahmasp'ın doğu bölgesine yeniden saldırması sonucunda 1555'te yapılan anlaşmayla savaşa son verilmiş Kars ve Van Osmanlı'ya, Bayezid ve Eleşkirt bölgesi de İran'a bırakılmıştır²⁹. Bu arada, İran'ın bölgedeki egemenliği, 18 yıl sonra Osmanlı Devleti'nin yeniden buraya hakim olmasına kadar sürmüştür.

Bayezid bölgesinin kesin olarak Osmanlı'nın egemenliğine geçme tarihi, 1578'dir. Bu tarihte Bayezid'in tahriri yapılmış ve idari bir birim olarak Van Eyaleti'ne bağlı sancak haline getirilmiştir³⁰. 1578'den 1774'e kadar Van Eyaleti'ne bağlı olan Bayezid 1774'ten sonra Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olmuştur³¹.

Bayezid Sancağı sınır şehir olması nedeniyle doğudan gelen akınların ilk hedefi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi gücünün zayıflamaya başlamasıyla Rusların güneye inme politikası doğrultusunda 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 (93 Harbi), ve Birinci Dünya Savaşı olmak üzere dört defa işgal edilmiş, bu işgallerle bölge büyük felakete uğramıştır³². Batıya geçmek isteyen devletlerin ilk saldırdığı sancak merkezi olan Bayezid şehri, saldırılar sonucu harap hale gelmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt Vadisi ve Bayezid Rus topraklarına katılmış ancak Berlin Kongresi sonucunda Eleşkirt Vadisi ve Bayezid yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na verilmiştir³³. Bayezid toprakları ve çevresi Birinci Dünya Savaşı sırasında yeniden işgal edilmiş ancak, 1917'de Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilali sonucunda Ruslar geri çekilmiş ve işgal ettikleri toprakları terk etmişlerdir. Rusların bıraktığı boşluğu fırsat bilen Ermeniler köylere yerleşip Bayezid ve dolaylarındaki halka baskı, zulüm ve katliamlar yapmaya başlamışlardır. Bu yaşanan olayların ardından Türk ordusu tarafından düzenlenen askeri harekât sonucunda Ermeniler yerleştikleri köyleri bırakıp kaçmışlardır. Bunun sonucunda 14

²⁸ Çetin, 2007, s.128.

²⁹ Alparslan, 1995, s. 54.

³⁰ Yıldırım, 2018, s. 4.

³¹ Yakup Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayazıt Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler" *Tarih Dergisi*, 52/2, (2010), s. 104; Polat, 2019, s. 3.

³² Çetin, 2007, s. 129.

³³ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 356.

Nisan 1918’de Patnos, Tutak, Hamur, Diyadin, Taşlıçay ve Doğubayazıt, 15 Nisan’da Karaköse, 16 Nisan’da Eleşkirt Ermenilerden temizlenmiştir³⁴. Bunun sonucu olarak da Kurtuluş Savaşı başlangıcında Bayezid’den Ermenilerin zulmünden kaçanlar bırakmak zorunda kaldıkları topraklarına geri dönmüşlerdir.

Milli Mücadele Dönemi’nde Bayezid, Erzurum’da kurulan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti’nin bir üyesi olmuştur. Erzurum Beyannamesi’ni imzalayanlar arasında yer alan Bayezid Sancağı ve bağlı kazalarında toplam 5 delege, 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihinde yapılan Erzurum Kongresi’ne katılmıştır³⁵. 1923’te Cumhuriyetin İlan edilmesinden sonra kurulan ilk illerden birisi Bayezid’dir. Bu tarihlerde Bayezid ilk olarak, Eleşkirt (Toprakkale), Diyadin, Iğdır, Karaköse, Tutak (Antab), Kulep (Kulp) kazalarından oluşmuştur³⁶. Bu durum Bayezid’in Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren idari bir birim olarak vilâyet olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde Bayezid, sancak olduğu dönemlerden Cumhuriyet Dönemi’ne kadar birçok kez işgale uğramış, sınır şehir olmasının verdiği dezavantajla savaş ve akınlar süresince yağmalanan şehir harabeye dönüşmüştür. Ancak, 1927’de yapılan idari düzenlemeler sonucunda Bayezid’in merkezi Karaköse’ye, Karaköse kazası da Bayezid’e nakledilmiştir³⁷. 1580 tarihli Belediyeler Kanunu ve 5 Mayıs 1935 tarihli belgeye göre Bayezid ilinin adı Ağrı, ilçe yapılan Bayezid’in adı da Doğubayazıt olarak değiştirilmiştir³⁸. Ayrıca yapılan düzenlemelerle 1936’da Malazgirt’e bağlı bir nahiye Patnos ilçeye dönüştürülerek Ağrı’ya bağlanmış ve yine 1954’te Diyadin ilçesine bağlı Taşlıçay nahiyesi, 1958’de de merkez ilçeye bağlı Hamur nahiyesi ilçeye dönüştürülmüştür³⁹. Merkez ilçeye birlikte Ağrı’nın ilçe sayısı 1958’den itibaren 8’e çıkarılmıştır

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bayezid sancak merkezi olduğu yıllarda bugünkü il merkezi “Şorbulak” olarak adlandırılmıştır. Şorbulak günümüzdeki Ağrı ilinin yerleşim yerini oluşturmaktadır. O dönemde normal bir köy olan Şorbulak,

³⁴ İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, 1990, s. 113.

³⁵ Alparslan, 1995, s. 77.

³⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 359.

³⁷ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 21.72.18.

³⁸ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 54.33.16.

³⁹ Bilal Tunç-Fatih Özçelik, “Demokrat Parti Döneminde Ağrı’da İdari Alanda Yapılan Düzenlemeler (1950-1960)”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2017), s. 463-477.

Ermeniler zamanında Karakilise, Kazım Karabekir Paşa zamanında ise Karaköse olarak değiştirilmiştir. 1834'te bucak, 1869'da ilçe merkezi Karaköse, 1927'de il merkezi haline getirilmiş ve 1938'de adı Ağrı olarak değiştirilmiştir⁴⁰.

Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde başlatılan inkılap hareketleri, devrim niteliği taşıırken; aynı zamanda bu devrimler çağ düzeyine çıkmış ve Türk toplumunu çağdaş bir seviyeye getirmeye çalışmıştır⁴¹. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti, sosyal ve kültürel alanda çağdaş bir uygarlık haline getirilmeye çalışıldığı gibi Cumhuriyet ve toplum düzeni de sürekli gelişim süreci içerisinde tutularak ilerleme sağlanmaya çalışılmıştır⁴². Ülke genelindeki ilerlemeler, Cumhuriyet döneminden günümüze kadar devam etmiştir. Ağrı'da da sancak olduğu dönemde ve Cumhuriyet'in ilk vilâyetlerinden birisi olarak belirlendiği tarihten 1980 yılına hatta günümüze kadar sosyal ve kültürel birikim açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de uygulanmaya çalışılan sosyal ve kültürel politikaların; tarihi çok eskilere dayanan Ağrı'ya yansımaları ve Cumhuriyetin ilanından 1980 yılına kadar sosyal ve kültürel değişimler, bölgenin demografik yapısına göre değişmiştir⁴³.

Cumhuriyetin kuruluşunun ilk günlerinde Ağrı harabeye dönüşmüş durumdadır, savaş sonrası şehre geri dönenler geçimini tarımla uğraşarak sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemlerde ulaşımı sağlayan devlet kara yollarının olmaması nedeniyle ilde ulaşım güçlüğü yaşanmış ancak ilin, Trabzon-Erzurum-İran Transit Yolu üzerinde bulunması da ayrı bir avantaj sağlamıştır. İl içerisindeki ulaşım güçlüğü, yörenin ağır iklim şartları, coğrafi yapısı ve göç veren bir yapıya sahip olması da Ağrı'da içe dönük geleneksel bir sosyal yapı görüntüsü vermektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ağrı'da 1 ilkokul, 1 ortaokul varken 1950'den sonra okul sayısında ve çeşidinde artış görülmüştür. Üstelik Ağrı'da hastane 1964'te hizmete başlamış öncesinde halk sağlığı başkanlıkları kurulmuş ve köylerde aşı ve ilaçlama çalışmaları yapılmıştır⁴⁴. İldeki ilk Halkevi 1934'te açılmış ve burada birçok alanda eğitim ve öğretim çalışması yürütülmüştür. Özellikle gençleri spora teşvik eden

⁴⁰ Halaçoğlu, 1988, s. 480.

⁴¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2003, s. 522.

⁴² Murat Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", (Ed. Sina Akşin) *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, 10. Basım, İstanbul 2008, s. 519.

⁴³ Bilal Tunç-Fatih Özçelik, "Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 6, sayı: 3, (2017), s. 2133.

⁴⁴ Alparslan, 1995, s. 81,90.

alışmalarıyla Ağrı Halkevi 1951'e kadar faaliyet göstermiştir⁴⁵. Ayrıca Ağrı'da imar planları 1964'te başlanmış ve olası depremlerden korunmak amacıyla toprak yapısı sağlam kuzey alanlara kaydırılmıştır. İlin nüfusu 1950'lere kadar 10.000'in altında seyrederken 1950'den itibaren nüfus yapısında canlılık yaşanmıştır. Bu bağlamda

Ağrı, Cumhuriyet döneminde de Osmanlı döneminde içinde bulunduğu sosyal ve kültürel özelliklerden uzun süre kurtulamamış ancak ülke genelinde başlatılan sosyal ve kültürel alanda yaşanan toplumsal değişimle il ve ilçeleri bazında bir kıpırdama yaşanmaya başlamış özellikle kırdan kente göç olgusu Ağrı'da değişimi başlatmıştır⁴⁶. Bu çalışmada 1950'den 1980'e kadar Demokrat Parti (DP) ve Adalet Partisi (AP) dönemlerinde gerçekleştirilen sosyal ve kültürel politikalarının, Ağrı ilinin sosyal ve kültürel tarihine katkıları ve bu süreçte yaşananlar, araştırma ve inceleme eserlerinin yanı sıra ilgili yıllarda yayınlanan yerel gazetelerden, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgelerinden, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi'nden ve Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) elde edilen istatistiki bilgiler kapsamında ortaya çıkarılması bağlamında kapsamlı bir biçimde incelenmiştir. Bu veriler ışığında Türkiye'nin sosyal ve kültürel tarihi açısından değişim ve gelişimleri Ağrı ili özelinde ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Tezin konusu 1950-1980 yılları arasında Ağrı'nın Sosyal ve Kültürel Tarihi hakkında yaşanan gelişmeleri incelemektir. Bu kapsamda, iki bölüm halinde hazırlanan tezin birinci bölümünde, Ağrı'da Sosyal Tarih (1950-1980) ele alınırken; ikinci bölümde Ağrı'da Kültür Tarihi (1950-1980) incelenmiştir. Tezin aralığını oluşturan yıllarda Ağrı'da sosyal ve kültürel alanda değişim ve gelişmelerin neler olduğu, çalışma sonucunda tespit edilen kaynakların detaylı bir şekilde irdelenmesiyle ortaya çıkarılmıştır.

Tezin temel amacı Türk siyasi hayatında önemli yere sahip DP ve AP dönemlerini kapsayan 1950-1980 yılları arasında Ağrı'nın coğrafi yapısı, nüfusu, sağlık çalışmaları, eğitim durumuyla birlikte sosyal ve kültürel alanda yaşanan gelişmelerin neler olduğu tarihsel süreç içinde ele almaktır. Bu bağlamda, söz konusu dönemlerde Ağrı'nın sosyal ve kültürel yapısının önceki dönemlerden farkı açıklanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda tez konusu olarak Ağrı'nın sosyal ve kültürel tarihinin seçilmesindeki neden bu konuda müstakil herhangi bir araştırmanın

⁴⁵ Bilal Tunç, *Ağrı Halkevleri 1934-1951*, Eğitim Yayınevi, Konya 2018, s. 199,201.

⁴⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378,402.

yapılmamış olmasıdır. Esasında Ağrı ile ilgili ciddi bilimsel çalışmalar mevcuttur, ancak bu ilin sosyal ve kültürel tarihi hakkında bilimsel bir araştırmanın yapılmadığı bilinen bir gerçektir. Bu açıdan tez orijinallik arz etmektedir. Bu tezin asıl amacı ise Ağrı'nın yerel tarihine katkı sağlamak, sosyal ve kültürel tarihine ışık tutmak, Ağrı'nın sosyal ve kültürel tarihi konusunda var olan boşluğu doldurmaktır. Bu tezle 1950-1980 yılları arasında Ağrı'nın sosyal ve kültürel tarihi incelenmiştir.

BÖLÜM 1: AĞRI'NIN SOSYAL TARİHİ (1950-1980)

1.1 Sosyal Politikalar

Sosyal politikanın literatürde birçok tanımı bulunmaktadır. Sosyal politika; sosyal refah, sosyal devlet, sosyal siyaset, sosyal refah devlet kavramlarıyla ifade edilmektedir⁴⁷. Amacı; bireyin özgürlüğünü ve sahip olduğu hakları sağlayacak sosyal adaleti tesis etmek olan sosyal politika, bireyin sosyal güvenliğini sağlama, sosyal hizmet ve yardımları esas almaktadır. Genel anlamda yapılacak bir tanım ile sosyal politika; devletin vatandaşlarına karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyi hedeflediği, adalet temelli kapitalizmin olumlu hale getirilerek alınan bir takım önlemler bütünüdür. Bu tanımda izah edildiği üzere; toplumda sosyo-ekonomik açıdan sınıf ayrımı gözetmeksizin işçi ve işçi gruplarının sosyal adalet ve hukuk düzeni içerisinde her türlü ihtiyaçları bakımından iyileştirilmesini hedeflenmektedir. Bu ilkeler doğrultusunda devlet eli ve denetimiyle başlatılan uygulamalar sosyal politika olarak adlandırılmıştır⁴⁸. Bu bağlamda, sosyal politikanın tanımından yola çıkarak Türkiye’de sosyal politikaların incelenmesi, dönemin hükümetlerinin sosyal politikalarının geçirdiği aşamaların bilinmesi, Türkiye’nin sosyal hayatına ve bu tez çalışmasına ne derece katkı sağladığı, tezin seyri açısından önemli bir durum olarak değerlendirilmektedir.

1.1.1 Demokrat Parti Dönemi Sosyal Politikaları

Demokrasinin geçerli olduğu devlet rejimlerinde bütün siyasi partiler hangi sisteme dayalı olsalar da iktidara gelmek için halkın sesine kulak vererek faaliyetlerde bulunurlar. Bunun sonucu olarak siyasi iktidarlar seçimden seçime işçi, köylü ve esnaf gibi halk kesiminin sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını ve isteklerini dikkate almak ve bunlara cevap vermek zorundadırlar⁴⁹. Bu da, Türkiye’de Tek Partili Dönemin (1923-1946) sona ermesiyle iktidara gelen aktörlerin sıkça başvurdukları bir yöntem olmuştur.

⁴⁷ Pınar Günal, Avrupa Birliği’nin Sosyal Politikası Çerçevesinde Güney Avrupa Sosyal Devlet Modeli ve Türkiye, *T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü*, (Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi), Ankara 2009, s. 13.

⁴⁸ Süleyman Dal, Sosyal Politika ile Siyasi ve Ekonomik İdeolojiler Arasındaki İlişki, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2018, s. 10.

⁴⁹ Ömer Zühtü Altan, “Türkiye’de Tek Parti Yönetimi Döneminde (1923-1950) Kurulan Hükümetlerin Programlarında Sosyal Politikaların Yeri”, *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt: 14, sayı:1, (1998), s. 491.

Tek partili siyasal yaşamdan çok partili siyasal hayata geçiş, 7 Ocak 1946'da Türk siyasal hayatına yön veren ve sağ siyasetin kurucusu olan DP'nin kurulmasıyla başlamıştır⁵⁰. DP, başta ekonomi alanında olmak üzere, sosyal ve kültürel alanda da kendinden öncekilerden farklı bir tutum içinde olmuştur. DP'nin kurulmasıyla birlikte yöneticiler, işçi, köylü ve esnaf gibi halk kesiminin her türlü ihtiyaçlarını ve isteklerini dikkate alarak bunlara cevap vermek için çaba sarf etmişlerdir.

DP'nin 1946'da siyasi hayata atılmasıyla muhalefeti döneminde *Cemiyetler Kanunu*'nda değişiklik yapılarak Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) başka siyasi partilerin kurulmasının önü açılmıştır. Ayrıca 1947'de işçi ve işverenlerin sendika kurmalarına izin veren düzenlemeler yapılmış,⁵¹ 1949'da farklı kamu kurumlarında çalışan memurları tek bir çatı altında toplayacak şekilde *Emekli Sandığı* yeniden düzenlenmiş ve 1950'lerin başında işçilere sigorta kapsamına göre emeklilik düzenlemeleriyle farklı kurumlarda çalışan memurlar tek çatı altında toplanmıştır⁵². Netice itibarıyla Türkiye'de 1946'dan itibaren sosyal politika alanında hızlı bir gelişme ve dönüşüm süreci yaşanmıştır.

Muhalefette bulunduğu dönemde demokratikleşme konusunda vaatlerde bulunan DP, işçilerin tüm haklarının ellerinden alınmış olduğunu belirterek toplumsal huzursuzluğu kendi lehinde kullanmış ve bu vaatler içerisinde işçilerin grev haklarına da değinmiştir⁵³. Ancak 1950'de iktidara gelen DP'nin programında olduğu halde grev hakkı konusunda herhangi bir adım atılmamıştır⁵⁴.

1947-1960 döneminde sanayileşmenin gelişmemiş olması ve yeterince güçlenemeyen işçilerin tam anlamıyla örgütlenememesi işçilere sendika hakkı verildiği halde sendikaların siyasal faaliyetlerinin yasaklandığı 1947'de *Sendikalar Kanunu* çıkarılmasına rağmen işçi ve işveren sendikalarında bir gelişme söz konusu

⁵⁰ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 24,30.

⁵¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1993, s. 307.

⁵² Emre Ezgin, *Türkiye'de Sosyal Devlet Üzerine Bir Karşılaştırma (1946-1960/1989-2008)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2011, s. 53; Mehmet Fatih Aysan, *Geleceğin Türkiye'sinde Sosyal Politikalar*, İlim Kültür Eğitim Vakfı, İlke Yayınları 68, İstanbul 2020, s. 26.

⁵³ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, Cumhuriyet Gazetesi Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, 1997, s. 123.

⁵⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi II. 1950'den Günümüze*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2013, s. 26.

olmamıştır⁵⁵. Bilhassa DP, on yıllık iktidarı dönemi boyunca grev hakkı konusundaki tavrını net olarak belirtmemiş, söz konusu işçi, memur ve işverenlere sendika kurma hakkının verileceği konusunda da aktif bir çalışma yapıldığı söylenemez.

DP, iktidarı ele alınca ekonomik alanda giderek liberalleşmiş, özellikle işçi sınıfına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. DP hükümetleri dönemi sosyal politika uygulamalarına bakıldığında; kapsam olarak birçok sınırlamaya sahip olan *İş Kanunu*'nda yapılan değişikliklerle kanunun kapsamı genişletilmiştir. *Basın ve Deniz İş Kanunu* yasalaşmıştır. Bu yasayla Türkiye'de bir iş kodunun oluşmasına katkıda bulunulmuştur⁵⁶. Bu yasa 1952'de genişletilerek *Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştırılanlar Arasındaki İlişkilerin Tanzimi Hakkındaki Kanun* ve 1954'te çıkarılan *Deniz İş Kanunu* olarak yasalaştırılmıştır⁵⁷. Aynı zamanda 1951'de 5502 sayılı kanunla *Hastalık ve Analık Sigortası Yasası*, 1957'de 6900 sayılı kanunla *Mahuliyet (sakatlık), İhtiyarlık ve Ölüm Sigortası* adıyla düzenlenmiştir⁵⁸. Aynı şekilde bu dönemde 1954'te çıkarılan *Öğle Dinlenmesi Kanunu* ve 1956'da çıkarılan *Ek Ödeme Yapılması Yasası*⁵⁹ ve DP iktidarının son demlerinde çıkarılan ve yürürlüğe giren *Yıllık Ücretli İzin Kanunu* DP'nin belli başlı sosyal politika yasalarıdır⁶⁰. Bu yasalarla çalışma hayatı düzene sokulmaya çalışılmakla birlikte işçi sınıfına yönelik çok sayıda çalışmalar yapıldığını ortaya çıkarmaktadır.

DP'nin sosyal politika uygulamaları kapsamında sağlık kurumlarında iyileştirme çabaları da söz konusudur. 1946'da Dr. Behçet Uz tarafından hazırlanan 10 Yıllık Milli Sağlık Planı hem sosyal politika hem de sağlık politikalarının çıkış noktası olmuştur. Bilhassa 1946'da gerçekleştirilmeye çalışılan *10 Yıllık Milli Sağlık Planı* ile her 20.000 nüfusa bir sağlık kurumu yapılması, köylerde sağlık çalışmalarının ve tedavi hizmetlerinin ulaşılabilir hale gelmesi DP'nin sağlık konusuna ayrı bir önem verdiği anlaşılmaktadır⁶¹. Ayrıca sigorta sistemini sağlık kurumlarına da uyarlayan DP, 1946-1960 yılları arasında sağlık hizmetlerinin verilmesi öngörülen sağlık merkezleri ve

⁵⁵ Ömer Sait Dikilitaş, *Demokrat Parti Hükümetlerinin Sosyo-Ekonomik Alandaki İcraatları (1950-1960)*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 2007, s. 473,478; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 315.

⁵⁶ Ahmet Makal, "Demokrat Parti Döneminde Bireysel Çalışma İlişkilerine Yönelik Hukuksal Düzenleme ve Uygulamalar", *Mülkiye Dergisi*, cilt:27, sayı:239, (2003), s. 280-281.

⁵⁷ Ezgin, 2011, s. 56; M.Merve Özaydın-Ö.Can Çevik, "Türk Sosyal Politikasında Refah Kurumlarının Yapılanma Çabaları: 1960-1980", *Emek ve Toplum Dergisi*, cilt:6, yıl:6, sayı:16, (2017/3), s. 605.

⁵⁸ Dikilitaş, 2007, s. 469.

⁵⁹ Dal, 2018, s. 126.

⁶⁰ Makal, 2003, s. 304.

⁶¹ Dal, 2018, s. 127.

hastanelerle birlikte yerel yönetimlerde bulunan kuruluşları Sağlık Bakanlığı'na bağlamış ve *Sağlık Sigortası* sistemiyle sağlık hizmetlerinde önemli yol kat etmiştir⁶². Bu durumda DP'nin ülke genelinde sosyal politikalarını gerçekleştirme hedefini birçok alanda yapmaya çalıştığı düşünülebilir.

1950 seçimleri sonrasında yaşanan iktidar değişimi ülkede sosyal ve kültürel değişimleri de beraberinde getirmiştir. DP, daha çok kırsala ve köylüye yönelik politikaları ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin DP iktidarıyla politik alanda daha liberal bir döneme geçiş yapmış olduğu düşünülebilir. Bu dönemde Başbakan Adnan Menderes, “*millet/halk/tabân*” vurgusu yaparak demokrasi ve liberalizm kavramları üzerinden özgürlük arayışıyla dönemin öne çıkan vasfı haline gelmeyi başarmıştır. DP'nin refah devlet anlayışı içerisinde ekonomi politikaları gereği özellikle 1947'den itibaren Marshall Yardımlarıyla başlatılan kalkınma hareketi tarımda modernleşmeyi sağlamıştır. Ancak tarımdaki gelişmeler sayesinde hızla artan makineleşme zamanla tarımda çalışan köylünün işsiz kalmasına ve işsiz kalanların da kentlere göç etmesine olmuştur⁶³. Ayrıca köylüyü kente çeken, eğitim, ulaşım ve sağlık gibi hizmetler, kent hayatının özendiriciliği ve sanayide çalışma ücretlerinin tarımdan fazla olması köyden kente göçü teşvik eden çekici etmenler arasındadır.

DP'nin on yıllık iktidarı dönemi boyunca sosyal politika uygulamaları kapsamında 1950'lerin başlarından itibaren birçok yasa düzenlemesi yapılarak refah devlet oluşturulmak ve ülkeyi önceki döneme göre huzurlu bir seviyeye getirmek amaçlanmıştır. Sosyal politika kapsamında işçi hakları doğrultusunda sosyal güvenlik ve çalışma yaşamına yönelik uygulamaları yürürlüğe koymayı sağlamıştır. Öte yandan liberal ekonomiyle özel sektöre öncelik vererek ekonomi canlandırılmıştır. Hızla artan tarımda makineleşme ve toprağın yetersizliği ülkede iç göçlerin yaşanmasına neden olurken yaşanan göçlerle birlikte şehir nüfusunda, sosyal ve kültürel alanda değişimlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir⁶⁴. Bu bağlamda, kırdan kente göç olgusu da ülkenin kalkınmasına yeni iş olanakları açısından olumlu bir etki yaratırken, şehirlerdeki plansız

⁶² Berrin Tunçay, *Demokrat Parti Döneminde Sağlık Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bilecik 2019, s. 106; Gözde Yılmaz, “Türkiye’de Sağlık Sisteminde Reformlar Ve Politika Transferi”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, yıl:18, sayı:41, (2018), s. 186.

⁶³ Ergün Karadaş, *Cumhuriyet’ten Günümüze Sosyal Politikalarındaki Dönüşüm*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya 2019, s. 58.

⁶⁴ Mustafa E.Erkal, “1938-1980 Dönemi Türkiye’de Sosyal Yapı ve Dinamikler”, *Sosyoloji Konferansları* No:53, 2016, s. 167-168.

nüfus artışı, gecekondulaşma, sağlıksız koşullar ve alt yapı sorunlarına yol açmıştır⁶⁵. Neticede göçlerle şehrin çekiciliği, ülkeyi gecekondu gerçeğiyle tanıştırmıştır. Bu dönemde şehirlerdeki gecekondu sayıları artmış ve altyapı sorunlarının giderilmesine yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

1946'dan çok partili siyasal hayata geçişle, DP'nin iktidarda olduğu süre zarfında ülkede ekonomik, sosyal, toplumsal ve politik alanda önemli değişimler meydana gelmiştir. DP'nin ekonomik reformları doğrultusunda sosyal politikası da şekillenmiştir. 1950'lerden itibaren yaşanan toplumsal ve sosyal değişimler Türk siyasal hayatında yaşanan ilk Askeri Darbe olan 1960 Askeri Darbesi'ni de beraberinde getirmiştir.

Türk siyasi hayatında bir dönüm noktası olan 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi, Türkiye'de yeni bir süreci başlatmış, bu durum sonucunda iktidar partisi DP kapatılmış ve bununla birlikte DP'nin mirasçısı olduklarını iddia eden bir grup tarafından AP adında yeni bir siyasi parti kurulmuştur⁶⁶. AP, halk tarafından benimsenmiş ve yapılan seçimlerle Türk siyasal yaşamında yirmi yıla yakın bir süreçte gerek tek başına gerekse koalisyonlarla ülke yönetiminde büyük söz sahibi olmuştur.

1.1.2. Adalet Parti Dönemi Sosyal Politikalar

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'yle Türkiye yepyeni bir döneme geçmiştir. DP'nin mevcut yönetimine müdahale edilmesinin nedeni de Türkiye'de yaşanan ekonomik sorunlara bir çözüm bulunamayışı ve bir planın olmayışına bağlanmıştır⁶⁷. 1960 Askeri Darbe sonrası hazırlanan yeni anayasa ile sosyal politika açısından son derece önemli bir süreç başlamıştır. Söz konusu anayasa altı kısımdan oluşmuş, her kısım kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. Tezin çalışma konusu olan sosyal ve kültürel tarihle ilgili anayasanın ikinci kısmında yer alan temel hak ve ödevler hakkında bireysel, sosyal, iktisadi ve siyasi haklar ile ilgili hükümler mevcuttur. Aynı zamanda kendinden önceki anayasalarla kıyaslandığında daha özgürlükçü ve kapsamlı olduğu

⁶⁵ Hamza Uçar, 1950-1960 Yılları Arasında Türkiye Sosyal ve Kültürel Kimlikler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne 2019, s. 75; Mustafa Ökmen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Kent Ve Kentleşme", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 17, (Ed. Hasan Celal Yücel-Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 892-899.

⁶⁶ Çavdar, 2013, s. 111.

⁶⁷ Nesrin Hangül, Adana Vilayetinin Sosyo-Kültürel, Ekonomik, İdari ve Sosyal Yapısı (1960-1980), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars 2019, s. 124.

açıkça ortaya çıkmaktadır⁶⁸. Bilhassa hazırlanan 1961 Anayasası'nın genel özellikleri, sosyal devlet yapısını destekler nitelikte olduğu düşünülebilir.

1961 Anayasası ile sendikal haklar, grev hakkı ve toplu sözleşme hakkı verilmiştir. Bu hakların verilmesiyle çalışma alanına ilişkin özgürlükçü düzenlemelerle işçi hakları güvence altına alınmıştır⁶⁹. Bu dönemde sendika sayısı ve sendikalı işçi sayısında son derece hızlı bir artış görülmüştür. Sendika konusunda yasal bazı düzenlemeler yapılarak 1963'te 274 sayılı *Sendikalar Kanunu* ve 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu*, 1965'te 624 sayılı *Devlet Personeli Sendikaları Kanunu* yürürlüğe girmiştir⁷⁰. Güvence altına alınan bu haklar ile sendikalaşma hızlanmış, sanayi ilişkilerinde bu sürece uymaları sağlanmıştır. Aynı zamanda söz konusu anayasaya göre ülkedeki iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın bir plana bağlanması gerektiği yer almıştır.

Planlı dönem olarak adlandırılan bu dönem 1961 Anayasası nedeniyle Türkiye'nin sosyal politika geçmişinde önemli bir dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde 1961 Anayasası sosyal devlet yapısı gereği sosyal politikalar açısından bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Anayasanın hazırlanmasıyla o döneme kadar ülkede uygulamaya çalışılan sosyal politikaların sınırlarında önemli ölçüde genişleme sağlanmıştır⁷¹. Planlı kalkınma fikriyle kamu yararı için ekonomi politikası, sosyal adalet ilkesi doğrultusunda fırsat eşitliği, vatandaş yararına ve toplum düzenine göre konut politikaları, gecekondü sorununa çözüm önerileri, ücretsiz eğitim ve zorunlu ilköğretim, sağlık ve yardıma muhtaç bireylere yönelik alınacak tedbirlerle kalkınmayı gerçekleştirecek pek çok öncelik sağlanmıştır⁷².

274 ve 275 sayılı kanunların yürürlüğe girmesiyle birlikte çalışma koşullarının iyileşmesi, ücretlerin arttırılması ve gelir adaletinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu

⁶⁸ Bilal Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, XVII/67, (2020), s. 670.

⁶⁹ Ekin Gülşen Çelik, *Yerel Yönetimlerin Sosyal Politikalara Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir 2013, s. 40; Özaydın-Çevik, 2017, s. 605.

⁷⁰ Çavdar, 2013, s. 123; Hasan Mahmut Kalkışım, *Türkiye'de Sosyal Belediyecilik Algısı: İstanbul, İzmir, Adana, Diyarbakır Büyükşehir Belediyeleri Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2015, s. 43.

⁷¹ Yener Şişman, "Türkiye'de Sosyal Politikaların Dünü, Bugünü, Hayırseverliğin Kurumsallaşması mı? Gelişimi mi?", *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (2017), s. 12.

⁷² Kadriye Esra Aygün, 24. Dönem TBMM'de Grubu Bulunan Siyasi Partilerin Sosyal Politika Yaklaşımları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2014, s. 51-52.

kanunun ardından yapılan düzenlemelerle oluşturulan yapı birçok yenilik bakımından reform niteliğinde bir düzenleme olmuştur. Bu bağlamda 1965'te dağınık bazı kanunlarda düzenlemeler yapılarak 506 sayılı *Sosyal Sigortalar Kanunu* (SSK) oluşturularak birleştirilmiştir. Bu kanunla işçi ve işverenlerin ödediği primlerin finanse edilmesi kararlaştırılmıştır⁷³. Bu kararlar birlikte devlet çoğu zaman ortaya çıkan primlerin açıklarını kapatma konusunda sorumluluk üstlenmiş, primlerin oranları sigortadan yararlananlar için farklılık göstermiş, iş kazaları ve meslek hastalıkları primlerinin işveren tarafından karşılanması öngörülmüştür⁷⁴. Aynı zamanda kendi şahsına bağımsız çalışanlar için 1972'de *BAĞ-KUR* oluşturulmuştur⁷⁵. Sosyal güvenlik sisteminin yapılanmasında en son oluşturulan kurum olan ve yaşlılık, sakatlık, ölüm risklerine karşı kurulan BAĞ-KUR emeklilik düzenlemesi 1973 yılı 1479 ve 2926 sayılı kanunlarla tarım çalışanlarını da kapsamıştır⁷⁶. Yapılan düzenlemeyle devletin bütün vatandaşlarına eşitlikçi ilkelerle yaklaştığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

1972'de kendi şahsına bağımsız çalışanlar için kurulan BAĞ-KUR'un 1979'da Ağrı'da 1.447 üyesi bulunmaktaydı. Bunların 829'u Ticaret ve Sanayi Odasına, 225'i esnaf ve sanatkârlar derneğine kayıtlıdır. Türkiye ölçeğinde her 10.000 BAĞ-KUR üyesinin 15'i Ağrı'dadır⁷⁷. Bu da, Türkiye genelinde işçi hakları konusunda birtakım ilerlemelerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışma hakları konusunda bu dönemde önemli adımlar atılmıştır. 1970'lerin ortalarına doğru SSK ve BAĞ-KUR kapsamına kayıtlı kişilerin sayılarının artması sonucunda belirli sorunların yaşanmaması için 1974'te *Sosyal Güvenlik Bakanlığı* kurularak sosyal güvenlik politikalarına da hâkim olmak amaçlanmıştır. Bu dönemde ülkenin toplam nüfusunun %44.74'ü sigorta kapsamında yer almıştır. Aynı zamanda kentlerde kendi şahsına çalışanların ise sadece yaklaşık %60'ı BAĞ-KUR'ludur⁷⁸. Öte yandan sosyal güvenlik sistemi kapsamında yoksulluğu azaltmak için 1976'da *65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç ve Kimsesiz Güçsüz Vatandaşlara Aylık Bağlanması Hakkında*

⁷³ Yusuf Muyan, *Sosyal Devlet ve Türkiye'de Sosyal Devlet Uygulamalarının İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muş 2016, s. 54; Özaydın-Çevik, 2017, s. 605-611.

⁷⁴ Güngör Özcan, *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Sosyal Refah Devleti Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir 2009, s. 85.

⁷⁵ Dal, 2018, s. 129.

⁷⁶ Özaydın-Çevik, 2017, s. 611; Özcan, 2009, s. 8.

⁷⁷ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 382.

⁷⁸ Zürcher, 1993, s. 298; Muyan, 2016, s. 56.

Kanun yasalaştırmıştır⁷⁹. Sosyal yardım niteliği de taşıyan bu yasa söz konusu dönemde sosyal politika uygulaması olarak yürürlüğe girmiştir.

Çalışma hakları ve sosyal güvenlik koşullarının düzenlenmesi konusunda yapılan çalışmalar vardır ve bunun sonucunu Ağrı’da da görmek mümkündür. Bu bağlamda, Ağrı’da SSK’ya bağlı işyeri ve işçi sayıları aşağıdaki 1 numaralı tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 1: Sosyal Sigortalar Kurumu’na Bağlı İşyerleri ve İşçi Sayıları

Yıllar	Kayıtlı işyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Sürekli	72	76	589	1.041
Geçici	51	47	306	725
Toplam	123	123	895	1.766
Kamu	37	57	573	1.276
Özel	86	66	322	490
Toplam	123	123	895	1.766

Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 382.

Yukarıdaki tabloda izah edildiği üzere; SSK’lı iş yerleri 1970’te sürekli ve geçici olmak üzere toplam 895, 1980’de ise bu sayı 1.766’dır. 1970’te toplam sigortalı sayısının 895’inin 573’ü kamuda, 322’sinin de özel sektörde çalıştığı; 1980’de ise 1.766 sigortalının 1.276’sı kamu, 490’ının da özel sektörde çalıştığı anlaşılmaktadır. Buradan da anlaşılabileceği üzere SSK’lı çalışanların sayısı da 1970-1980 arasında iki katına çıkmıştır. Bu bağlamda sigortalı çalışanların çoğunluğunu kamu çalışanlarının oluşturduğu yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır.

1970’te SSK’ya kayıtlı toplam işyerlerinin 72’si sürekli ve 51’i geçici kayıtlıydı. 1980’de sürekli işyeri sayısı 76’ya çıkmış ve geçici işyeri sayısı da 47’ye düşmüştür. Ayrıca SSK’ya bağlı işyeri sayısının düzensiz olduğu 1970’te 123 işyeri sigortalı iken 1973’te bu sayı 146’ya çıkmış ve 1980’de ise yeniden 123’e düşmüştür.

1960’larda tarımda makineleşmeyle başlayan tarım çalışanının işsiz kalması sonucu iç göçlerin başlaması, şehir nüfusunda yaşanan artış, toplumsal hareketlilik içerisinde anayasanın getirdiği haklar, 12 Mart Muhtırası⁸⁰ dışında toplumun genelinde

⁷⁹ Faruk Taşçı, *Türkiye’de Sosyal Politika ve Dönüşüm Zihniyet, Aktörler, Uygulamalar*, SETA Yayınları 80, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 29.

⁸⁰ *12 Mart Muhtırası*, 12 Mart 1971 tarihinde Süleyman Demirel’in iktidar üzerindeki kontrolünü kaybettiği ve artan toplumsal düzensizlik, anarşi, Türkiye’de sağ-sol çatışmalarının kontrolden çıkması sonucunda (TSK) Türk Silahlı Kuvvetlerinin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tamgaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur ve kuvvet arkadaşları tarafından dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve iktidar partisi olan Süleyman Demirel’e ve iş başındaki hükümete hitaben yazılmış, hükümetin istifaya zorlandığı askeri müdahaledir.

bir memnuniyet söz konusudur. İşsizliği ortadan kaldırmak ve yoksulluğu azaltmak adına kalkınma planlarının uygulanması bu doğrultuda iktidarın kamu yararı için sosyal ve ekonomik hayata müdahalede bulunmasına neden olmuştur⁸¹. Bilhassa, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren sosyal politikalara önem verilmeye çalışılmıştır. Ancak sosyal politikanın anayasaya girmesi de sosyal devlet hedefi, kişi ve gruplara verilen sosyal temel haklar, devletin yüklenmiş olduğu sorumluluklar, ülkenin kalkınması adına yapılan beşer yıllık kalkınma planları, sosyal devlet ilkesinin gereklilikleri arasında gösterilebilir⁸².

Ayrıca refah devlet anlayışı içerisinde toplu üretim tarzı 1970'li yılların başlarında ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlarda güç kaybetmiş, bu durum esnek üretim sistemine geçişle liberal eğilimlerinin ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Ancak 1970'lerde Türkiye'de sağ-sol çatışmaları artmış, öğrenci olayları, ekonomik sebepler gibi olaylar ülkede demokrasiyi çıkmaza götürmüştür. Öğrenci ve işçi protestolarının ve çatışmaların olmadığı olaysız bir gün geçmemiş, iktidarda olan AP ve dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, ülkedeki sorunların çözümünde yetersiz kalmıştır.

Askeri birlikler tarafından 1971'de demokrasinin işleyişine yazılı bir muhtırayla ara vermiş, bu durum sonucu da anayasada verilmesi gereken kişi, temel hak ve özgürlükler askıya alınmıştır. İşçi hakları ile ilgili anayasa düzenlemeleri yapılarak işçi hareketleri kısıtlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde ekonomik sorunların baş gösterdiği sürece girilince ülke ekonomisinde ciddi sorunlar yaşanmıştır. 1970'lerin sonuna gelindiğinde de artık hem ekonomik hem de siyasal süreç felç duruma gelmiş, ülkedeki bu ekonomik bunalım sosyal hayatı etkilemiş, sendikal faaliyetler tartışma konusu olmuştur. 1980'e kadar sürekli değişim içerisinde olan ve sürekli tartışma konusu haline gelen sosyal hayat, sosyal devlet ve refah devlet anlayışı son yıllarda ülke genelinde yaşanan siyasi kargaşalardan kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

(Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Cengiz Sunay-Bilal Tunç, "Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtırası'na Yeniden Bakmak", *Journal of History School*, yıl: 14, sayı: 55, (2021), ss. 3904-3936.)

⁸¹ Dal, 2018, s. 131-132.

⁸² Tunç, 2020, s. 679.

1.2. Nüfus

Nüfus; sınırları belli bir alan üzerinde, belirli bir zaman dilimi içerisinde, belirli nedenlerden dolayı bir arada bulunan toplam insan sayısını ifade etmektedir⁸³. Çok basit bir gerekçeyle, bütün insan topluluklarının varlıklarını sürdürebilmeleri, onların nüfus miktarına ve bu nüfusun sahip olduğu özelliklere bağlıdır⁸⁴. Nüfus, ülkelerin kalkınması, dünyadaki etki alanlarını genişletmesi, kültür ve medeniyetlerini yaymaları ve askeri bir güç oluşturmaları bakımından önemli bir faktördür. Bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda söz konusu nüfus tanımı bağlamında dünya genelinde sürekli nüfus hareketlikleri yaşanmakta ve buna bağlı olarak nüfus sayımı ve tespiti yapılmaktadır⁸⁵. Bu anlamda, bir yerde yaşayan insan topluluklarının yaşadıkları coğrafi mekândaki dağılımlarıyla sosyal ve ekonomik durumlarının ortaya konulabilmesi ancak o yerin nüfus özelliklerinin incelenmesiyle mümkün olabilmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde Türkiye’de nüfus sayımlarının gelişimi incelendiğinde Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde 1831’de Sultan II. Mahmut döneminde ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımda vergi yükümlüleri ve askere alınacakları belirlemek amacıyla sadece erkekler sayıma tabii tutulmuş ve kadınlar söz konusu sayıma dâhil edilmemiştir⁸⁶. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk nüfus sayımı da cumhuriyetin ilanından dört yıl sonra 1927’de gerçekleştirilmiş ardından 1935’te yeniden nüfus sayımı yapılmış ve bu sayımdan sonra her beş yılda bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştır⁸⁷.

Dönemle ilgili bilgilerin anlaşılabilmesi için bir konuya açıklık getirmek gerekmektedir: Cumhuriyet öncesi dönemde Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak olan ve Bayezid adıyla anılan il, 1927’den sonra Ağrı olarak değiştirilmiştir⁸⁸. Bu nedenle Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan 1927 nüfus sayımında Bayezid adı kullanılırken 1935 ve sonrası nüfus sayımlarında Ağrı adı kullanılmıştır.

⁸³ Savaş Sertel-Şahin Yedek, “1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Ağrı (Karaköse) Nüfusu”, *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, cilt:4, sayı:9, (2018), s. 118; Tunç-Özçelik, “Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)”, (2017), s. 2133.

⁸⁴ Faruk Kaya, “Tutak İlçesinin Nüfus Gelişimi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, cilt: 8, sayı: 9, (2003), s. 209.

⁸⁵ Levent Aksu, “Dünya’da ve Türkiye’de Nüfus Analizleri”, *Journal of Sociological Studies*, cilt:0, sayı: 25, (1998), s. 219. .

⁸⁶ Begüm Şen, Çok Partili Hayata Geçişte ve Sonrasında Çankırı: Eğitim, Kültür, Siyasi ve Sosyal Hayat (1946-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2020, s. 157; Bilal Tunç-Ömer Demir, “1927 Nüfus Sayımına Göre Bayezid Vilayetinin Nüfusu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 4, (2018), s. 3011.

⁸⁷ Yasin Ercişil, 1980-1983 Yılları Arasında Türkiye’de Sosyal ve Kültürel Hayat, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars 2016, s. 51.

⁸⁸ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 99.

1.2.1 Demokrat Parti Döneminde Ağrı’da Nüfus Hareketleri (1950-1960)

DP dönemi olarak adlandırılan dönem; 1950’de iktidara gelip 27 Mayıs 1960’ta gerçekleşen Askeri Darbeyle iktidarına son verilen, on yıllık süreci kapsamaktadır. 1950-1960 yılları arasında Türkiye’de üç defa nüfus sayımı yapılmıştır. Cumhuriyet döneminin beşinci nüfus sayımı 22 Ekim 1950 tarihlidir. 1950 sayımına göre ülke nüfusu 2.157.014 kişi artarak 20.947.188 kişi olmuştur⁸⁹. 1950’de nüfusun 10.527.085’i erkek ve 10.420.103’ü kadındır. Ülke genelinde coğrafi alan içerisinde km²’ye 27 kişi düşmektedir⁹⁰. Ülke nüfusunun %25’ne tekabül eden 5.244.337 kişi, şehir merkezlerinde ve geriye kalan %75’lik orana sahip olan 15.752.851 kişi ise bucak ve köylerde ikamet etmektedir⁹¹. Yani 1950’lerde ülke genelinde kırsal nüfusun oranı, kent nüfusuna oranla son derece fazladır.

1950’de Türkiye’nin toplam nüfusunun 2.681.474’ü Doğu Anadolu Bölgesi’nde bulunmakta ve burada nüfus, önceki sayıma göre 343.676 kişi artmıştır. Ayrıca önceki sayıma göre ortalama artış miktarı %29,4’tür⁹². Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan ve 1945’te nüfusu 133.504 olan Ağrı, 1950’de nüfusu 21.951 kişi artarak 155.455’e çıkmıştır⁹³. Söz konusu nüfusun 80.355’i erkek ve 75.100’ü ise kadındır. 1950 genel nüfus sayımına göre, 21.209’u %13,6 oranıyla şehir nüfusunu ve 134.246’sı yani %86,4’si kırsal nüfusu oluşturmuştur. Yani dönem itibarıyla Ağrı genelinde en büyük kısmı kırsal nüfus teşkil etmiştir.

Ağrı’da idari alanda yapılan düzenlemeler sonucunda, 1954’e kadar, 1945’te olduğu gibi, merkez ilçeyle beraber toplamda 6 ilçe bulunmaktaydı. 1950 nüfus sayımı verilerine göre, ilçe ve bucaklarda toplamda 534 adet muhtarlığı bulunan ilin ortalama muhtarlık nüfusu 250 olup her muhtarlığa düşen yüzölçümü ise ortalama 237’dir. Bu duruma ilişkin veriler, aşağıdaki 2 numaralı tabloda verilmiştir:

⁸⁹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 410, İstanbul 1961, s. 3; Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, II. 1950’den Günümüze*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2013, s. 26.

⁹⁰ Demir, 2020, s. 67; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Muvakkat Rakamlar*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, cilt:1, Yayın No: 316, Ankara 1950, s. 3.

⁹¹ Aydın Gülşen, *Giresun’da Sosyal, Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Yaşam (1945-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2014, s. 31.

⁹² Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Neşriyat No: 359, Ankara 1954. s. 5; Demir, 2020, s. 67.

⁹³ Tunç-Özçelik, “Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)”, (2017), s. 2136.

Tablo 2: 22 Ekim 1950 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Şehir Nüfusu	Bucak ve Köy Nüfusu	Toplam Nüfus	Yüzey Ölçü Km ²	Yoğunluk
Karaköse	10.028	37.541	47.569	3.067	15
Doğubayazıt	3.894	22.339	26.233	2.660	10
Diyadin	1.553	20.901	22.454	1.673	13
Eleşkirt	2.850	20.911	23.761	2.151	11
Patnos	1.840	17.539	19.379	1.554	12
Tutak	1.044	15.015	16.059	1.554	10
TOPLAM	21.209	134.246	155.455	12.659	12

TCBİUM, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 10.

Yukarıdaki tablodan anlaşılabacağı üzere, yüzölçümü bakımından en büyük coğrafi alana sahip olan ilçe, il merkezinin bulunduğu Karaköse'dir. Toplamda 47.569 kişilik nüfusuyla ilçenin nüfus yoğunluğu 15'tir. Merkez ilçe Karaköse'ye bağlı 3 bucak ve toplamda 140 adet muhtarlık bulunmakta ve ortalama muhtarlık nüfusu 268'dir⁹⁴. Merkez, Cumaçay ve Hamur bucakları bulunan Karaköse'nin, şehir merkezinde 10.028 kişi, Merkez bucağında 62 adet köy ile toplamda 20.187 kişi, Cumaçay bucağında 26 köy ile 4.676 kişi, Hamur bucağında ise 52 adet köy ve toplamda 12.679 kişi kaydı bulunmakta, genel toplam 47.569'dur.

Karaköse, nüfusu bakımından en kalabalık ilçe olup bu dönemde 10.028 kişilik nüfusuyla Ağrı il merkezi 1950 nüfus sayımına göre, ilk kez nüfus kriteri olarak (10.000 nüfus kriteri) kent niteliğine erişmiş ve bu tarihten sonra kentleşme süreciyle birlikte tarımsal fonksiyonun ikinci planda kaldığı ortaya çıkmaktadır⁹⁵. 10.028 kişilik nüfusuyla nüfus büyüklüğüne göre toplam 63 il içerisinde 54. sırada yerini almıştır⁹⁶. Kent profiline geçişi 1950 yılında olması bu dönemde ülke genelinde olduğu gibi Ağrı özelinde de kentsel nüfus oranında artışların yaşandığını ortaya çıkarmaktadır.

1950'de Doğubayazıt'ın toplam nüfusu, 26.233'tür. Merkez bucağında toplamda 15.345, Musun bucağında 6.994, Merkez ilçedeyse 3.894 kişi bulunmaktaydı. Bu dönemde Doğubayazıt'ın yüzölçümü 2.660 km² olup coğrafi alan bakımından km²

⁹⁴ TCBİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 36.

⁹⁵ Faruk Kaya, "Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, cilt:6, sayı 4, (2013), 546; Mecdi Emiroğlu, "Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı:7, (1975), s. 127.

⁹⁶ Sevim Baykal, 1950 Türkiye Genel Nüfus Sayımının Coğrafi Analizi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2019, s. 58; Salem Khalaf, Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2006, s. 110.

başına düşen kişi sayısı 200'dür⁹⁷. İlçenin Merkez bucağında 62, Musun bucağında 17 olmak üzere toplamda 79 muhtarlık mevcuttu. Her bir muhtarlık başına düşen kişi sayısı ise ortalama olarak 280 kişidir⁹⁸. Ayrıca tablodaki verilerden de görülebileceği üzere ilçenin şehir nüfusu toplamda 3.894 olup toplam nüfusun 22.339'u ise köy ve bucaklarda yer almıştır. Yüzölçümü açısından Ağrı'nın coğrafi alanı büyük ikinci ilçesi olan Doğubayazıt'ta nüfus yoğunluğu, son derece düşük olmuştur.

1950'de Eleşkirt'in toplam nüfusu 23.761 kişidir. Nüfusun 2.850'si ilçe merkezinde ikamet ederken; nüfusun tamamına yakını köylerde yer almıştır. Bir bucağı bulunan Eleşkirt'in, toplam muhtarlık sayısı 73'tür. 1945 sayımında 81 köyü bulunan ilçenin geçen beş yıl içinde yerleşim yerlerinde azalma yaşanmış, ancak köy sayısındaki düşüş nüfusun azalmasına neden olmamış aksine nüfusu artmıştır. Merkez bucağa bağlı 73 köyde toplam 20.911 kişi yaşamakta olup köylerdeki ortalama nüfus 286'dır⁹⁹. Köy sayısındaki düşüşe rağmen nüfus miktarındaki artmasının asıl sebebi ise doğurganlık oranında önemli ölçüde artış yaşanmasıdır.

1950 yılı nüfus sayımında Diyadin'in Merkez ve Taşlıçay bucakları bulunmakta ve toplam nüfusu 22.454 kişidir. 1.673 km² yüzölçümüyle nüfus yoğunluğu coğrafi alan bakımından km²'ye düşen kişi sayısı 13'tür. 1950 yılı itibarıyla ilçenin şehir merkezinde 1.553 kişi yaşamakta olup merkez bucağında 52 köy ile toplamda 12.203 yer almıştır. Son olarak Taşlıçay bucağında 31 köy ile toplamda 8.698 kişi yaşamakta ve toplam 83 muhtarlık mevcuttur¹⁰⁰.

Bucak sayısı bakımından en büyük ilçe niteliği taşıyan Patnos'ta 1945'te olduğu gibi Merkez, Dedeli, Sarısu ve Sultanmut olmak üzere 4 bucak yer almıştır. Bucaklara bağlı toplamda 80 adet yerleşim yeri bulunan ilçenin, şehir merkezinde 1.840 kişi, bucak ve köylerde ise 17.539 kişi ikamet etmiştir. Bu dönemde nüfusun %9,4'ü şehir merkezinde yaşarken; %90,6'sı ise köylerde yer almıştır¹⁰¹. 1945'te %91,8 olan kır nüfusu, 1950'de %1,2 oranında azalmıştır. Bu durum ise idari alanda yapılan düzenlemelerden kaynaklanmaktadır. Toplamda 19.379 kişinin bulunduğu Patnos'un merkez bucağında 30 köy ve 6.148, Dedeli bucağında 17 köy ve 4.183, Sarısu

⁹⁷ Bilal Tunç-Harun Aydın, "Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)", *Curr Res Soc Sci*, cilt:3 sayı:3, (2017), s. 140.

⁹⁸ TCBİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 36; Demir, 2020, s. 69.

⁹⁹ Tunç-Aydın, 2018, s. 827.

¹⁰⁰ TCBİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 36.

¹⁰¹ Yıldız, 1996, s. 32.

bucağında 23 köy ile 4.975, son olarak en az yerleşim yerine sahip Sultanmut bucağında ise 10 köy ile 2.233 kişi kaydı tespit edilmiştir. Bu da, Patnos'un köy nüfusunun azalmasına rağmen nüfus miktarının arttığını göstermektedir.

1950'de Ağrı'nın en az nüfuslu ilçesi durumundaki Tutak'ta şehir merkezinde 1.044, bucak ve köylerde 15.015 kişiyle toplamda, 16.059 kişi yer almıştır. Nüfus verilerine göre 79 adet yerleşim yeri bulunan ilçenin, ortalama köy nüfusu 190'dır. Tutak'a bağlı köylerde 1950 nüfus sayımında, 1945 nüfusuna göre 2.118 kişi artmıştır¹⁰². 1.554 km² coğrafi alana sahip Tutak, Patnos ilçesiyle aynı yüzölçümüne sahip olmasına rağmen nüfus bakımından Patnos'tan küçüktür. Patnos, sonradan ilçe olduğu halde nüfusu Tutak'tan 3.320 kişi fazladır.

Yaş itibarıyla nüfus yapısı 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65+ olarak 10 ayrı kategoride gruplandırılmış ve bu gruplara göre veriler elde edilmiştir¹⁰³. Bu bilgiler kapsamında, Ağrı'da; 0-14 yaş arası çocuk nüfus toplamda 70.782 kişi, 15-34 yaş arası toplamda 24.982 kadın, 25.580 erkek olmak üzere 50.562 kişi, 35-54 yaş arası toplamda 22.068 kişi, 55-64 yaş arası 6.722 kişi, 65+ yaş grubunda ise toplamda 4.695 kişi vardır. Bu veriler neticesinde ilin genç nüfusunun çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

1950 yılında il genelinde toplam 127.149 kişinin iş sahibi olduğu ve bu çalışan nüfusun çoğunluğunun ziraat işleriyle uğraştığı tespit edilmiştir. 27.461'i ise mesleksiz ya da mesleği belli olmayan kişilerden oluşmuştur. Bu dönemde meslek grupları teknik eleman, teşebbüs sahipleri (büro ile ilgili meslekler), satıcı, çiftçi, maden ve taş işçiliği, sanatkâr ve hizmetlerle olarak sınıflandırılmıştır. 1950'de Ağrı şehir merkezinde 6.665 kişi çalışan nüfusu oluşturmaktadır. Bu çalışan nüfusun 5.679'u erkek ve 976'sı kadındır¹⁰⁴.

1950'de Ağrı'da nüfusun 110.435'i okuma yazma bilmemektedir. Bunların 51.560 erkek ve 58.857'i kadındır. Yaklaşık %71 oranındaki bu okuma yazma bilmeyenlerin sayısı, oldukça fazladır¹⁰⁵. Medeni durum açısından Ağrı'da 15 yaş ve üzeri nüfusun, medeni halleri hakkında bilgiler verilmiş olup toplam nüfusun 42.833'

¹⁰² Harun Aydın-Meryem Aydın, "Cumhuriyet Döneminde Tutak İlçesinin İdari Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, cilt: 7, sayı: 4, (2018), s. 2583; Kaya, 2003, s. 221.

¹⁰³ Baykal, 2019, s. 68.

¹⁰⁴ Demir, 2020, s.76; TCBİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 66-67, 350.

¹⁰⁵ Faruk Kaya, "Ağrı İli Nüfusunun 1928-2015 Dönemi Okur-Yazarlık Durum Analizi", *The Journal Of Academic Social Science Studies*, sayı: 52, (2016), s. 36; Baykal, 2019, s. 81,83.

erkek, 41.839'u kadın olmak üzere 84.572 vatandaşın bilgileri bulunmaktaydı. Bu bağlamda ilde 11.499 erkek, 6.347 kadın toplamda 17.846 bekar, 30.032 erkek, 30.664 kadın toplamda 60.698 evli çift, 140 adet boşanmış kişi ve 5.091 dul kaydı mevcuttu. Dulların çoğunluğunu 4.366 kişiyle kadınlar oluştururken 725 kişi de erkektir. Ayrıca boşananların sayısı da genel nüfusa oranla 140 kişiyle yok denecek kadar azdır¹⁰⁶. Medeni durumu göz önüne alınca ilde evli erkek sayısının kadın sayısından sayıca az olması bazı erkeklerin, birden fazla kadınla evli olmasından kaynaklanmaktadır.

Ağrı'nın tarihsel gelişiminde, kültürel çeşitlilik içinde farklı dinleri, dilleri ve ırkları olan insanları barındırmaktadır. Bu farklılıklar ortak mekanları barındırdıkları için bu ortak mekanda bir arada yaşama geleneği, kültürleri oluşturmuştur¹⁰⁷. Bu bağlamda 1950'de kullanılan dil bakımından Ağrı nüfusunun 107.009'u (%68.8) Kürtçe ve 48.258'i (%31) Türkçe konuşmaktadır. Nüfusun geriye kalan 188'inin 88'i (%0,1) Arapça, 10'u Kırdışça, 43'ü Lazca, 17'si Rusça, 9'u Çerkezce ve geri kalanların ise çeşitli dillerde konuştukları 5 kişinin ise anadili hakkında bilgi bulunmadığı, verilerden anlaşılmaktadır¹⁰⁸. İlde genelde Kürtçe ve Türkçe olarak iki dil konuşulmakta bu diller dışında konuşulan dillerin sayıları son derece azdır. Dolayısıyla bu diğer dilleri de konuşanların mevcudiyeti, 1950'lerde Ağrı'nın nüfus yapısında çeşitlilik olmadığını göstermektedir.

Cumhuriyet tarihinin altıncı nüfus sayımı 23 Ekim 1955'te yapılmıştır. Bu sayım sonucunda Türkiye nüfusu, 24.064.763 kişi olarak tespit edilmiştir. Yani 1950 sayımında 20.947.188 olan nüfus, beş yıl içerisinde 3.117.575 kişi artmıştır¹⁰⁹. Nüfus sayımı neticesinde Türkiye nüfusunun %28,8'ini oluşturan 6.927.343 kişinin şehir merkezlerinde ve %72,2'sini oluşturan 17.137.420 kişinin ise bucak ve bağlı köylerde yaşadığı tespit edilmiştir¹¹⁰. 1950'de yıllık nüfus artış hızı, %22,9 iken 1955'te yıllık ortalama nüfus artış hızı %29,7'dir.

1955 nüfus sayımına göre Ağrı'nın da içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin toplam nüfusu 1950'de 2.681.474 iken 1955'te 425.011 kişi artarak yılda

¹⁰⁶TCBİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 104.

¹⁰⁷ Savaş Sertel-Şahin Yedek, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Mardin Nüfusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:11, sayı:55, (2018), s. 305.

¹⁰⁸ TCBİGM, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 142.-143; Baykal, 2019, s. 86-91-93.

¹⁰⁹ Demir, 2020, s. 77; Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, (TCBİUM) *Nüfus Grupları İtibariyle Şehirler Ve Köyler 1955*, Devlet İstatistik Yayınları, Neşriyat No: 389, Ankara 1959, s. 5.

¹¹⁰ Aksu, 1998, s. 264.

%31,6 oranında nüfus artışla 3.106.485'e çıkmıştır¹¹¹. 1950 yılı nüfus sayımı verilerine göre Ağrı'nın nüfusu, 155.455 kişiden 181.348'e çıkmıştır. Bilhassa DP dönemi ilk iki nüfus sayımı arası geçen sürede ilin nüfusu 25.893 kişi artmıştır.

1950'den önce Ağrı'da idari alanda birçok düzenleme ve değişiklik yapılmıştır. Her ne kadar iller arası düzenlemeler yapılmışsa da; 1955'te il içerisinde de birtakım düzenlemelerin olduğu anlaşılmaktadır. Esasında 1936'da Patnos'un nahiye statüsüne son verilip ilçe yapılmasının ardından 1950'den sonra nüfusun artmasına bağlı olarak yeniden idari düzenlemelerin yapılması kararlaştırılmış ve yeni düzenlemeler neticesinde 4 Mart 1954'te Taşlıçay nahiyesi ilçeye dönüştürülerek Ağrı'ya bağlanmıştır. 1954'e kadar Diyadin'e bağlı bir nahiye olan ve bu tarihten sonra ilçeye dönüştürülen Taşlıçay, bir merkez nahiye ve 36 köyden oluşmuş yeni bir idari birime dönüştürülmüştür¹¹².

Şark Ekspres Gazetesinin 23 Ekim 1955 yılı nüfus sayımından yaklaşık on gün sonra, önceki sayıma göre yıllık artış nispetinin %31 olduğu, 3 Kasım 1955'te¹¹³ ve bir yıl sonra 15 Nisan 1956'da verdiği resmi olmayan bilgilere göre Ağrı ilinin toplam nüfusunun 181.422 olduğu ve genel nüfus sayımıyla aynı neticelerin olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Ağrı merkez nüfusunun 17.022, merkeze bağlı nahiye ve köylerin ise 39.847, toplamda 56.869 kişi kaydının olduğunu belirtilmiştir¹¹⁴. 1955 yılı TÜİK nüfus verilerine göre ise Ağrı'nın toplam nüfusu 181.348 olarak belirlenmiştir. Bu sayısal veriler ilin nüfus bilgileri arasında tutarsızlık olduğunu göstermektedir. Nüfus ile ilgili gerçekçi veriler, TÜİK'ten alınanlardır. 1955'te Ağrı nüfusunun nasıl olduğuna dair bilgiler, 3 numaralı tabloda gösterilmiştir:

¹¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 412, Ankara 1961, s. XIV

¹¹² Tunç-Özçelik, 2017, s. 466.

¹¹³ Şark Ekspres, 3 Kasım 1955, Sayı: 71, s. 1.

¹¹⁴ Şark Ekspres, 15 Nisan 1956, Sayı: 211, s. 3.

Tablo 3: 23 Ekim 1955 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Şehir Nüfusu		Nahiye ve Köyler Nüfusu		Toplam		Km ²	Yoğunluk
	E	K	E	K	E	K		
Merkez	11.744	5.335	20.148	19.671	31.893	25.006	2.390	24
Doğubayazıt	3.718	1.871	14.400	13.265	18.118	15.136	2.374	14
Diyadin	917	860	7.441	7.274	8.358	8.134	1.072	15
Eleşkirt	1.993	1.506	11.848	11.578	13.841	13.084	1.548	17
Patnos	1.387	1.125	7.191	7.148	8.578	8.273	1.094	15
Taşlıçay	751	693	5.569	5.356	6.320	6.049	796	16
Tutak	829	644	8.602	8.484	9.431	9.128	1.550	12
Toplam	21.339	12.034	75.199	72.776	96.538	84.810	10.824	17
GENEL TOPLAM	33.373		147.975		181.348			

BİGM, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 15.

3 numaralı tablodan da anlaşılacağı üzere, Ağrı'nın Merkez dahil 7 adet ilçesi bulunmaktaydı. İdari alanda yapılan değişiklikler nedeniyle ilin coğrafi alanı daralmış ve 10.824 km² olmuştur. Bu dönemde ilin nüfus yoğunluğu 17'dir. Yani coğrafi alan bakımından km²'ye düşen kişi sayısı 17 olarak ölçülmüştür¹¹⁵. 1955 yılı itibarıyla Ağrı'ya bağlı ilçelerde toplam 513 adet köy kaydı bulunmaktaydı. Bu verilere göre nüfusu en kalabalık yerleşim yeri olan Merkez ilçenin toplam nüfusu, 56.899'dur. Toplamda 134 adet köyü bulunan ilçenin bu dönemde ortalama köy nüfusu ise 297 olarak belirlenmiştir¹¹⁶. Ayrıca nüfus itibarıyla en geniş coğrafi alana sahip Merkez ilçenin km²'ye düşen kişi sayısı 24'tür.

Merkez ilçenin toplam nüfusunun 25.006'sını kadınlar, 31.893'ünü erkekler oluşturmuştur. Bu verilerin 17.079'u şehir merkezinde ve 39.819'u nahiye ve köylerde ikamet etmiştir. Yoğun nüfusa sahip merkez ilçenin 1950 yılı sayımında 3 nahiyesi bulunmakta iken 1955 nüfus sayımında, Murat nahiyesi adında yeni bir nahiye de oluşturulmasıyla sayının dörde çıkarıldığı tespit edilmiştir. Yeni düzenlemeyle birlikte Merkez nahiye 39 köyde 14.885; Cumaçay nahiyesinde 26 köyde 5.214; Hamur nahiyesinde 46 köyde 12.486 ve Murat nahiyesinde ise 23 köyde 7.238 kişi bulunmaktaydı. Bu veriler bağlamında, Merkez ilçeye bağlı nahiye ve köylerde 20.148 erkek ve 19.671 kadının yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

¹¹⁵ Yayla, 8 Kasım 1955, Sayı: 838. s. 1.

¹¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 399, cilt:67, İstanbul 1961, s. 36; BİUM, Nüfus Grupları İtibariyle Şehirler Ve Köyler 1955, s. 15.

1950’de iki nahiyesi ve toplam 83 köy bulunan Diyadin’in 1955’te sadece bir nahiyesi ve buna bağlı 53 adet köyü bulunmaktaydı. Şehir merkezinde 1.777, merkez nahiye ve köylerde toplam 14.715 kişiyle toplam nüfusu 16.492’dir. Taşlıçay’ın ilçeye dönüştürülmesiyle birlikte coğrafi alanı küçülen Diyadin’in, 1955 yılı itibariyle 1.072 km² yüzölçümü olup nüfus yoğunluğu 15’tir.

1955 yılı nüfus verilerine göre; Merkez ilçeden sonra şehir nüfusu en büyük olan ve 2.374 km² coğrafi alana sahip Doğubayazıt’ın toplam nüfusu, 33.254 olarak belirlenmiştir. Şehir merkezinde 5.589, Merkez nahiyyede 20.600, Musun nahiyyesinde 7.065 kişi bulunmaktaydı. Nahiye ve köylerde 13.265’si kadın ve 14.400’ü erkek olmak üzere 27.625 kişi mevcuttu¹¹⁷. Merkez nahiyyeye bağlı 66 ve Musun nahiyyesine bağlı 17 köyü bulunan Doğubayazıt’ın, ortalama köy nüfusu 33’tür¹¹⁸.

1955 yılı nüfus sayımında önceki sayıma göre ciddi anlamda düşüş yaşayan Patnos’un 1950’de 19.379 olan nüfusu, 1955’te 16.851’e düşmüştür. Bu durumun temel nedeni Patnos’a bağlı Sarısu nahiyyesinin 27 Mayıs 1954’te Bitlis ilinin Adilcevaz ilçesine bağlanmasıdır¹¹⁹. Bu bağlamda 1950’de 4 nahiyesi ve toplamda 80 adet köyü bulunan Patnos’un yapılan idari düzenlemelerle 1955’te Merkez, Dedeli ve Sultanmut olmak üzere 3 nahiyesi ve toplamda 58 adet köy kaydı bulunmaktaydı. Merkez nahiyyenin 33, Dedeli nahiyyesinin 15 ve Sultanmut nahiyyesinin 10 adet yerleşim yeri mevcuttu. Merkez nahiyyede 7.458, Dedeli nahiyyesinde 4.418 ve Sultanmut nahiyyesinde 2.463 kişiyle köy ve nahiye toplamı 7.191 erkek, 7.148 kadın olmak üzere toplamda 14.339 kişi nahiye ve köy nüfusunu oluştururken toplam nüfusun 2.512’si ise şehir nüfusunu oluşturmaktadır. Patnos’un nahiye sayısının azalmasıyla birlikte nüfusu bir önceki sayım verilerine oranla 2.528 kişi azalmıştır.

Eleşkirt’in 1950 yılına göre nüfusu ciddi oranda artmış bu büyümeyle 23.761 olan nüfusu 3.164 kişi artarak 26.925’e çıkmıştır. Merkez nahiye ve 73 adet köyde toplam 23.426 kişi mevcut iken ilçe merkezinde 3.499 kişi ikamet etmektedir. Toplam nüfusun 13.084’ü kadın ve 13.841’i erkeklerden oluşmakta, 1.548 km² yüzey ölçüsüyle km²’ye düşen kişi sayısı, 17’dir. Ayrıca 73 köyü bulunan ilçenin ortalama köy nüfusu 321’dir.

¹¹⁷ Tunç-Aydın, 2017, s. 140.

¹¹⁸ BİGM, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 36.

¹¹⁹ BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 245.20.19.

Tutak'ta köy sayısı 1950'de 79 iken yapılan idari düzenlemeler neticesinde 1955'te köy sayısı 78'e düşmüş ve ortalama köy nüfusu 219 olarak kaydedilmiştir¹²⁰. Söz konusu nüfus sayımına göre ilçe merkezinde 1.473 kişi nahiye ve köyler toplamında 8.602 erkek, 8.484 kadın olmak üzere 17.086 kişiyle ilçenin toplamında 18.559 kişi yaşamaktadır¹²¹. 1.550 km² yüzölçümü sahip ilçenin km²'ye düşen kişi sayısı 12'dir.

Yukarıda izah olunduğu üzere, Diyadin'e bağlı olarak 1954'e kadar nahiye durumundaki Taşlıçay, 1 Haziran 1954'te ilçe statüsüne getirilmiştir¹²². Bir nahiye ve 36 adet köy ile toplamda 12.369 kişilik nüfusu bulunan ilçenin şehir merkezinde, 1.444 kişi, nahiye ve köylerde 5.569 erkek ve 5.356 kadın olmak üzere 10.925 kişi kaydı mevcuttu. 1955 yılı itibarıyla Taşlıçay'ın 6.320'si erkek ve 6.049'u kadın olmak üzere toplam nüfusu 12.369'dır. Yüzölçümü bakımından 796 km² ile ilin en küçük ilçesi olan Taşlıçay'da coğrafi alan bakımından km²'ye düşen kişi sayısı 16'dır¹²³. Bu veriler, Taşlıçay'da, nüfus yoğunluğunun son derece düşük olduğunu göstermektedir.

Ağrı'da 1955 yılı nüfus sayımı istatistik verilerine göre en çok konuşulan dil 111.103 kişiyle Kürtçe'dir. İkinci sırada yer alan Türkçe'yi 69.912 kişi konuşmaktadır. Bunun dışında 165 kişi Arapça, 40 kişi Acemce, 27 kişi Çerkezce, 12 kişi Ermenice ve diğer dillerden de az sayıda konuşanlar mevcuttu. Medeni durum bakımından 15 yaş ve üzeri evlilik yaşı olarak belirlenmiş ve 97.892 kişi evlilik yaş grubunu oluşturmuştur. Evlilik yaş grubunu oluşturan 97.892 kişinin 52.415'i erkek, 45.567'si ise kadındır. Bu grup içerisinde 20.513 bekar, 71.048 evli, 235 boşanmış, 5.501 dul olarak kaydedilirken 685 kişinin de medeni durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

1955 yılı itibarıyla Ağrı'da, 137.734 kişiden 28.360'ı okuma yazma bilmektedir. Bu dönemde Ağrı'da okuryazarlık oranı 6 yaş ve üzeri için erkeklerde %33,9, kadınlarda %5,5'dir¹²⁴. 108.677 kişi okuma yazma bilmemekte ve 228 kişide sadece okuyabilmektedir. Okuma yazma bilen toplam kişi sayısının sadece 3.433'ünü kadınlar oluşturmaktadır. Aynı şekilde okuma yazma bilmeyen kadın sayısı 59.824'dür¹²⁵. Okuma yazma bilmeyen kadın sayısının erkek sayısından yaklaşık 10 kat

¹²⁰ Aydın-Aydın 2018, s. 2584; BİGM, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 36.

¹²¹ İsmet Alparslan, *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ağrı Valiliği Yayınları, Ankara 1998, s. 50.

¹²² *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 67.

¹²³ Demir, 2020, s. 78.

¹²⁴ Kaya, 2016, s. 38.

¹²⁵ BİGM, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 106-107,126,138.

fazla olması da kadınların okullaşmasının son derece az olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu dönemde ilde okuryazarlık oranı artmaya devam ederek %20,8'lere kadar ulaşmıştır¹²⁶.

Ağrı ilinin çalışan nüfusu 15 yaş ve üzeri ve çeşitli meslek gruplarında (teknik eleman ve serbest meslek, satıcı, sevk ve idare memuru, çiftçi veya ormancı nakliyat, sanatkâr) çalışan sayısının 51.373'si erkek ve 39.758'u kadın olmak üzere, 91.131 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir. Meslek gruplarında en fazla çalışan ziraat alanında olmuştur, ancak diğer meslek gruplarında çalışanların çok az bir kısmını kadınlar oluşturmuştur. 39.758 olan çalışan kadının 39.309'u ziraat işleriyle uğraşırken; geri kalan kısım ise diğer meslek gruplarında yer almıştır¹²⁷. Bu verilerden Ağrı'da çalışan nüfusun büyük bir çoğunluğunun tarım sektöründe yer aldığı açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Ağrı'da şehir ve kırsal nüfus verilerine göre toplam nüfusun %81,60'ı kırsal alanı oluştururken kent nüfus oranı ise %19,40'a çıkmıştır¹²⁸. Bu dönemde Ağrı'nın toplam nüfusunun 181.348 kişidir ve nüfusun 84.810'u (%46,77) kadın, 96.538'i (%53,23) ise erkeklerden oluşmaktadır. Bu sayım neticesinde Ağrı'nın Türkiye nüfusuna oranı, %0,75 olarak belirlenmiştir¹²⁹. Bir önceki nüfus sayımına göre kırsal nüfusta yaklaşık %4,5 oranında azalma yaşanırken kent nüfusu yaklaşık %4,8 oranında artmıştır. Kentsel alanda yaşanan nüfus artışının kentleşmenin gelişmesiyle alakalı olmayıp esasında önceki sayımlarda Ağrı'nın ilçe sayısının az olması ve kırsal alan olarak hesaplanan Patnos ve Taşlıçay nahiyelerinin ilçeye dönüştürülüp kent merkezi haline getirilmesi, aynı zamanda kırsal alanının büyük bir kısmını oluşturan Malazgirt ilçesinin de Ağrı'dan ayrılması kırsal nüfus oranının düşmesinde az da olsa etkili olmuştur. Bilhassa Türkiye nüfusunun %70'ler oranının kırsal nüfusu oluşturması da, ülkenin henüz kentleşmemiş bir tarım ülkesi olduğunu açıkça ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yedinci nüfus sayımı 23 Ekim 1960'ta yapılmıştır. Türkiye nüfusu önceki sayıma göre 3.690.057 kişi artarak 27.754.820'ye

¹²⁶ Faruk Kaya, *Ağrı'nın Eğitim Coğrafyası*, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, No:14, Ağrı 2016, s. 89.

¹²⁷ BİGM, *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, s. 247-252.

¹²⁸ Kaya, 2013, s. 546.

¹²⁹ Özdoğan, 2019, s. 188.

çıkıştır¹³⁰. 1955 yılı nüfus sayımında 3.106.485 olan ve 1960'ta Türkiye nüfusunun 3.572.997'sini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu 466.512 kişi artmıştır. Yani bölge nüfusu, geçen beş yıllık süreçte %30 oranında artış göstermiştir¹³¹. Dönem itibarıyla 1950'li yıllarda başlayan şehirleşmeyle birlikte şehir nüfusu hızla artmaya başlamış ve 1960'ta toplam nüfusun 8.859.731'i şehir merkezinde 18.895.089'u da kırsal alanda ikamet etmiştir¹³². Hızlı nüfus artışına rağmen kırsal alandaki nüfusun azalması, köyden kentlere göçlerin başlamasının bir sonucudur.

1955 ila 1960 yılları arası, Türkiye'de Cumhuriyet tarihinin en yüksek nüfus artış hızının yaşandığı dönem olmuştur. Bu durum ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da geçerli olmuş ve Ağrı'nın nüfusu 215.118'e çıkmıştır¹³³. 1960 yılı itibarıyla Ağrı'da toplam nüfusun 101.737'si (%47,29) kadın ve 113.381'i (%52,71) ise erkek nüfus oluşturmaktadır ve Türkiye nüfusuna oranı %0.77'dir¹³⁴. Bu arada nüfus sayımından önce Ağrı'da yeni bir düzenleme daha yapılmış ve Merkez ilçeye bağlı olan Hamur, bir nahiye ve 45 adet köyle ilçeye dönüştürülmüştür¹³⁵. Bu bağlamda, 1957'de Hamur'un ilçe yapılmasıyla Ağrı'nın ilçe sayısı 8'e çıkmıştır. Bu arada, Yayla Gazetesi ve Demokrat Ağrı Gazetesinin 23 Ekim 1960 yılı nüfus sayımından hemen sonra verdiği resmi olmayan bilgilere göre Ağrı'nın toplam nüfusu 213.136 olarak hesaplanmıştır¹³⁶. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Ağrı nüfusu 213.136 değil; 215.118 olarak hesaplanmıştır.

1960 yılı sayım sonuçlarına göre TBMM'de Adana milletvekili Yusuf Aktimur'un İçişleri Bakanlığı tarafından cevaplamasını istediği "*Bilumum illerde her ile bağlı merkez ve mülhak ilçelerin ve köylerin adet ve nüfuslarını*" soru önergesini dönemin İçişleri Bakanı Orhan Öztrak yazılı bir tabloyla meclise sunmuştur. Bu tabloya göre Ağrı'nın toplam nüfusunun 215.118, merkez ilçenin nüfusunun 19.776, merkez ilçe dışında 7 ilçe ve ilçelerin toplam nüfusunun 21.544, köyler toplamında nüfusun

¹³⁰ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (TCBDİE), 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl İlçe Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 444, Ankara 1963, s. VII.

¹³¹ Savaş Sertel, "1960-1965 Yıllarında Tunceli'de Nüfus Hareketleri (Demografik Yapı)", I. Uluslararası Tunceli-Dersim Sempozyumu, 4-6 Ekim 2010, Tunceli Üniversitesi, 2011, s. 432.

¹³² Şen, 2020, s. 161.

¹³³ Alparslan, 1995, s. 138.

¹³⁴ Özdoğan, 2019, s. 188

¹³⁵ Karaköse, 2 Nisan 1958, Sayı:1380, s. 1; Tunç-Özçelik, 2017, s. 468.

¹³⁶ Demokrat Ağrı, 24 Ekim 1960, Sayı: 1884, s. 1; Yayla, 31 Ekim 1960, Sayı: 2331, s. 1; Demokrat Ağrı, 31 Ekim 1960, Sayı: 1890, s. 1.

173.798 olduğu belirtilmiştir¹³⁷. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere nüfus sonuçlarının farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak nüfusla ilgili en gerçekçi veriler, TÜİK'ten elde edilenlerdir. TÜİK'ten elde edilen bilgilere göre, 1960 nüfus sayımında Ağrı'nın ilçe ve nahiyelerle ilgili nüfus verileri aşağıdaki 4 numaralı tabloda gösterildiği şekildedir:

Tablo 4: 23 Ekim 1960 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Şehir Nüfusu		Bucak ve Köyler Nüfusu		Toplam Nüfus		Km ²	Yoğunluk
	E	K	E	K	E	K		
(Karaköse)	12.815	7.383	16.109	15.341	28.502	22.724	1.481	35
Diyadin	1.174	1.095	8.367	8.207	9.541	9.302	1.274	15
Doğubayazıt	4.680	2.367	15.556	15.077	20.236	17.444	2.383	16
Eleşkirt	2.164	1.824	13.758	13.213	15.922	15.037	1.559	20
Hamur	475	435	6.585	6.205	7.060	6.640	898	15
Patnos	1.872	1.606	11.682	11.276	13.554	12.882	1.421	19
Taşlıçay	1.115	889	6.298	6.022	7.413	6.911	798	18
Tutak	942	906	10.211	9.891	11.153	10.797	1.562	14
Toplam	24.815	16.505	88.566	85.232	113.381	101.737	11.376	19
TOPLAM	41.320		173.798		215.118			

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 28.

4 numaralı tablodan anlaşılacağı üzere, Ağrı'nın toplam nüfusunun 113.381'i erkek ve 101.737'si kadınlardan oluşmuştur. Bu kişilerin 51.226'sı merkez ve bağlı köylerde yer almıştır. Hamur nahiyesinin ilçeye dönüştürülmesiyle Merkez ilçenin yüzölçümü ciddi oranda azalmış ve yüzölçümü 2.390 km²'den 1.481 km²'ye kadar düşmüştür. Buna rağmen coğrafi alan bakımından km²'ye düşen kişi sayısı 35'e çıkmıştır.

1960 yılı itibariyle Merkez ilçenin toplam nüfusunun, 31.450'si kırsal alanda yaşarken; 19.776'sı şehir merkezinde yer almıştır. Burada nüfusun 28.502'sini erkekler ve 22.724'ünü kadınlar oluşturmuştur. Merkez ilçeye bağlı Merkez, Cumaçay ve Murat bucaklarında 16.109'sı erkek ve 15.341'i kadın nüfus olmak üzere, 31.450 kişi mevcuttu. Merkez bucağında 42, Cumaçay bucağında 26, Murat bucağında 23 yerleşim yeri kaydı bulunmaktaydı¹³⁸. Son olarak 91 adet yerleşim yeri bulunan Merkez ilçede ortalama köy başına düşen kişi sayısı 346'dır. Dönem itibariyle Diyadin'in 53 adet köy

¹³⁷ Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD), Dönem:1, Toplantı:8, Birleşim:68, cilt.28, (11.03.1964), s. 565.

¹³⁸ BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 28-30.

kaydı ve köy başına düşen nüfusu 313'tür¹³⁹. İlçenin toplam nüfusu 9.541 erkek, 9.304 kadın olmak üzere toplamda 18.843 kişiden meydana gelmektedir. Şehir merkezinde toplam 2.269 kişi kaydı bulunurken; Merkez bucağı ve köylerde 8.367 erkek, 8.207 kadın toplamda 16.574 kişi yaşamaktadır.

2.383 km² yüzölçümüne Doğubayazıt'ın nüfus yoğunluğu 16'dır. 1960 nüfus verilerine göre toplam nüfusu 37.680 kişiyle ilin Merkez ilçeden sonra en kalabalık ilçesi konumunda bulunmaktaydı. Nüfusun 17.444'ü kadın, 20.236'sı erkeklerden oluşmaktadır. Ayrıca toplam nüfusun 30.663'ü kırsal alanı oluştururken, 7.047'si şehir nüfusunu oluşturmaktadır. Bu dönemde Doğubayazıt'a bağlı Musun bucağında 3.853 erkek ve 3.942 kadın olmak üzere toplamda 7.795 kişi yaşamaktadır. Merkez bucağında ise toplam 11.703 erkek, 11.135 kadın toplamda 22.838 kişi kaydı mevcuttu. Musun bucağında 17 ve Merkez bucağında 66 olmak üzere toplam 83 köy kaydı bulunan ilçenin köy başına düşen kişi sayısı 369 olarak belirlenmiştir¹⁴⁰.

1960 yılına kadar bir merkez bucağı bulunan ve 1960 genel nüfus sayımında bucak sayısı iki olan Eleşkirt'in Merkez bucağında 65 köy ve Tahir bucağında 8 olmak üzere toplamda 73 adet köy kaydı mevcuttu¹⁴¹. İlçe merkezinin nüfusu 3.988, köyler nüfusunun ise 26.971 kişiyle toplamda 15.922 erkek ve 15.037 kadın olmak üzere 30.959'dur. Coğrafi alan bakımından yüzölçümü 1.559 km²'ye sahip ilçenin nüfus yoğunluğu 20'dir. Merkez bucağının nüfusu 22.782, yeni oluşturulan Tahir bucağının ise 4.220 kişidir¹⁴².

27 Mayıs 1954'te Bitlis'in Adilcevaz ilçesine bağlanan Sarısu nahiyesi, 27 Şubat 1956'da yeniden Ağrı'nın Patnos ilçesine bağlanmıştır¹⁴³. Bu dönemin İstatistiki verilerine göre Patnos'un 1960'ta yeniden 4 bucağı bulunmaktaydı. Merkez, Dedeli, Sultanmut ve Sarısu bucaklarında toplam 22.958 kişi, ilçe merkezinde ise 3.478 kişi yaşamaktadır. İlçenin Merkez bucağında 33 köyde toplam 8.737, Dedeli bucağında 17 köyde 5.333, Sultanmut bucağında 10 köyde 3.083, Sarısu bucağında ise 20 köyde

¹³⁹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (TCBDİE), 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları Yayın No: 452, Ankara 1964, s. XLIV.

¹⁴⁰ BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. XLIV.

¹⁴¹ Ömer Demir, Cumhuriyet Dönemi Ağrı Vilayeti Nüfus Sayımları ve Nüfus Yapısı (1927-1980), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı 2020, s. 92.

¹⁴² Faruk Kaya, Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2001, s. 274; Tunç-Aydın, 2018, s. 827.

¹⁴³ BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 256.13.6.

5.805 kişi olmak üzere, 11.682 erkek, 11.276 kadın ile toplamda 22.958 kişi yaşamaktadır.

1.421 km² coğrafi alanıyla nüfus yoğunluğu 19 olarak ölçülen Patnos'un şehir merkezi ve bucak ve bağlı köylerde nüfusunun toplamı, 26.436 olduğu da söz konusu verilerden anlaşılmaktadır. İlçe nüfusunun %31,1 oranı şehir nüfusunu oluştururken %86,9 oranı ise kırsal nüfusu oluşturmuştur¹⁴⁴. 1955'te kır nüfusundaki azalmalar, 1960'larda yeniden artmış ve bu artışla kır nüfusu yaklaşık %1,8 oranında artmıştır. Aynı zamanda kırsal alandaki artışın nedeni, 1955'te 58 adet olan köy sayısının, Sarısu bucağının yeniden Patnos'a bağlanmasıyla yerleşim yerleri sayısındaki artışla birlikte toplam köy sayısının 80'e çıkması olarak yorumlanabilir.

Ağrı'nın yeni ilçesi Hamur'un 898 km² yüzölçümüyle nüfus yoğunluğu 15'dir. 44 adet köy ve toplamda 6.585 erkek ve 6.205 kadın olmak üzere 12.790 kişi ilçenin köyler nüfusunu oluşturmaktadır. Şehir merkezinde toplam 910 kişinin yaşadığı ilçenin toplam nüfusu 13.700'dür. Ayrıca 798 km² coğrafi alanıyla km² başına düşen kişi sayısı 18 olan Taşlıçay'ın 36 adet köy ve toplam 6.298 erkek ve 6.022 kadın olmak üzere 12.320 kişiyle birlikte şehir merkezinde 2.004 kişi bulunmaktaydı. Bu dönemde Taşlıçay'ın toplam nüfusu 14.324 olarak kayıtlara geçmiştir¹⁴⁵.

Son olarak Tutak'ın bir Merkez bucağı ve 81 adet köyü bulunmakta ve ilçe merkezinin nüfusu 1.848'dir. Tutak'a bağlı bucak ve köy nüfusu toplamda 20.102'dir. Ayrıca ilçe nüfusu toplamda 21.950 kişidir. Merkez bucağı ve bağlı köylerde 10.211 erkek ve 9.891 kadın bulunmaktaydı. İlçenin 1960 yılı verilerine göre yüzölçümü 1.562 km² ve nüfus yoğunluğu 14 olarak belirlenmiştir. Söz konusu verilere göre 1960'ta Tutak'ın nüfusu 1.543 kişi artmıştır¹⁴⁶.

TÜİK nüfus verileri, söz konusu yıllarda olduğu gibi dönemin son nüfus sayımı olan 1960 yılı nüfus sayımında da ülke genelinde ve iller bazında toplam nüfusun yaşlara göre durumu, medeni hal, meslek kolları, konuşulan diller, dini gruplar ve eğitim durumları hakkında bilgilere ulaşmamıza olanak sağlamaktadır. 1960 yılı nüfus sayımına göre ilin yaş gruplarının nüfusu çocuk olarak değerlendirilecek grupta 0-14 yaş arası 106.321 kişi, genç olarak adlandırdığımız 15-44 yaş arası 93.487, orta yaş

¹⁴⁴ Yıldız, 1996, s. 32.

¹⁴⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (TCBDİE), *1960 Genel Nüfus Sayımı İl İlçeler İtibariyle Kesin Neticeleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 468, Ankara 1964, s. 6; Demir, 2020, s. 92.

¹⁴⁶ Aydın-Aydın, 2018, s. 2584.

olarak değerlendirilen grupta 45-64 yaş arası 18.381, son olarak 65 yaş ve üzeri grubu ise 6.389 kişi oluşturmaktadır. Nüfusun 416'sının ise yaş grupları hakkında bilgi bulunmadığı istatistik verilerinden anlaşılmaktadır.

Nüfus verilerine göre nüfusun 197.941'i Ağrı'da doğan kişileri oluştururken, 15.987 kişi de başka illerde doğup Ağrı'da yaşayanlardır. Toplamda 213.928 kişi Türkiye doğumlu olup 1.148 kişi yurt dışı doğumlu, 42 kişinin de doğum yerleri hakkında bilgi bulunmamaktadır¹⁴⁷. İl nüfusunun 1.148'inin yurt dışı doğumlu olmasının esasında 1950-1955 döneminde nüfus artışıdaki eğilim doğrultusunda 1950-1953 yıllarında yurt dışından gelen göçmenlerin yurttan yer edinmeleri ve devrin iskan politikaları sonucunda özellikle Balkanlardan gelen göçmenler Türkiye nüfusunun %8'lik oranını oluşturmuştur¹⁴⁸. 1955-1960 yılları arası Türkiye'nin en yüksek nüfus artış hızının olduğu dönem olmuştur. Bu durumun iki sebebi vardır. Birincisi kalkınma ve ikincisi de çeşitli sebeplerden dolayı Türkiye'ye çok sayıda Türk'ün göç etmesidir¹⁴⁹. Bu bağlamda, dışarıdan ülkeye gelenlerin bir kısmının Ağrı'da ikamet etmeleriyle il nüfusu kısmen de olsa bir artış göstermiştir.

Ağrı'da lisan itibarıyla en çok konuşulan dil 129.807 kişiyle Kürtçe'dir. Onu 84.886 kişi Türkçe, 184 kişiyle Arapça, 31 kişiyle Çerkezce takip etmektedir. Bu dillerin dışında Acemce, Rusça, Gürcüce, İngilizce, Lazca, Ermenice dilleri konuşulan diller arasındadır¹⁵⁰. Medeni hal bakımından 15 yaş ve üzeri nüfus için 57.062 erkek, 51.735 kadın olmak üzere 108.797 kişi sayıma tabii tutulmuştur. Bu durumda medeni hal 5 kategoride ele alınmış, evlenmemiş 20.245, evli 82.442, eşi vefat etmiş 5.235, boşanmış 260 ve medeni hali bilinmeyen 615 kişi kaydı yer almaktadır. Eşi vefat eden kişilerin 4.180'ini kadınlar oluşturmaktadır¹⁵¹. Boşanan kişi sayısının toplam nüfusa oranla son derece az olması toplum yapısının geleneksel şeklini de göstermektedir.

Yörenin toplum yapısını oluşturan bir diğer etken de nüfusun okuryazarlık durumu açısından değerlendirilmesidir. Önceki sayım verilerine göre daha detaylı bilgiler veren 1960 nüfus sayımında, nüfusun tahsil durumu hakkında da bilgilere ulaşılmaktadır. 1960'taki verilere göre okuma yazma bilen sayısı %17,1'e gerilemiş ve

¹⁴⁷ BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 32.

¹⁴⁸ Rüya Kasarcı, "Türkiye'de Nüfus Gelişimi", *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 5, Ankara (1993), s. 257.

¹⁴⁹ Özdoğan, 2019, s. 188.

¹⁵⁰ BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 150-151.

¹⁵¹ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 75; BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 201.

ülke genelinde %41 olarak tespit edilen okuryazarlık oranının çok altında kalmıştır¹⁵². 6 yaş ve üzeri için 163.778 kişiden toplam okuma yazma bilen 28.030, bilmeyen 135.736 kişidir. Okuma yazma bilen kadın sayısı 3.328, erkek sayısı 24.702'dir¹⁵³. İstatistik verileri Ağrı'da okuma yazma bilen sayısının bilmeyen sayısından sayıca az olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca okuma yazma bilen nüfusun 10.619 kişisi herhangi bir kurumdan mezun olmayanları oluştururken 12.344'ü ilkokul, 1.237'si ortaokul, 236'sı lise mezunu olup 550 kişi de meslek okullarından mezun olanlardır. Tahsil durumu yüksekokul olan 323 kişiden sadece 36'sı kadınlardan oluşmaktadır¹⁵⁴. Nüfusun çalışma durumu ise 96.532 kişi olarak hesaplanmış bu nüfusun 89.492'si çalışan grup, 28'i işle ilgisi devam eden kişileri oluştururken nüfusun 7.012'si ise iş arayan ya da çalışma durumu belli olmayan kişilerden oluşmaktadır¹⁵⁵.

Yukarıda 1960 yılı nüfus sayımı detaylarıyla verilmiş olup bu dönemde Ağrı'nın kır ve kent nüfus verilerine göre toplam nüfusun %80,8 oranı kırsal alanı oluştururken kentsel nüfus oranı %19,2'ye çıkmıştır¹⁵⁶. Nüfus kır-kent bakımından değerlendirildiğinde; 1960 yılında ilin yerleşim yerleri bakımından nüfusunun önemli bir bölümünün kırsal alan olarak adlandırılan köy ve bucaklarda yaşadığı, ancak önceki sayıma göre kırsal nüfusta düşüş yaşandığı, buna ek olarak 1950-1960 sayım dönemlerinde şehir merkezlerindeki nüfusun az miktarda da olsa artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu arada 1950'lerde başlayan göçlere bağlı olarak hızlı şehirleşme hareketleri, 1960-1970 döneminde daha da kuvvetlenmiştir. Bu dönemde kırdan kente iç göç yoluyla gelenlerin, geldikleri yere uyum sağlaması, göç edenlerin iş imkânlarından yararlanmaya başlamaları, kadının da iş hayatına atılması ve eğitime bağlı olarak doğurganlık oranlarında önemli ölçüde azalma meydana gelmiştir. Bu bağlamda dönemin başında 27,8 milyon olan Türkiye nüfusu 1970'lerin sonunda 35,6 milyona ulaşmıştır¹⁵⁷. Bu da, ülke genelinde nüfus bakımından hızlı bir artışının yaşandığını göstermektedir.

¹⁵² Kaya, *Ağrı'nın Eğitim Coğrafyası*, 2016, s. 90.

¹⁵³ BDİE, *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, s. 213.

¹⁵⁴ Demir, 2020, s. 98.

¹⁵⁵ BDİE, *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, s. 293.

¹⁵⁶ Özdoğan, 2019, s. 188

¹⁵⁷ Kasarcı, 1993, s. 259.

1.2.2. Adalet Parti Döneminde Ağrı’da Nüfus Hareketleri (1960-1980)

AP dönemi olarak adlandırılan dönem; 1961’de ilk kuruluşundan sonra siyasal hayatta kendini gösteren ve 1965 genel seçimleriyle beraber 1971 Muhtırasına kadar tek başına, 1970’li yılların büyük bölümünde ise koalisyonlarla ülke yönetiminde söz sahibi olduğu ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbeyle AP iktidarına son verilen yaklaşık 20 yıllık süreci kapsamaktadır. Bu dönemlerde Türkiye’de dört defa nüfus sayımı yapılmış, dönemin ilk nüfus sayımı 1965’te yapılmış ve ülke nüfusu 31.391.421 olarak belirlenmiştir. 1970’te yıllık ortalama (binde) %25,2 oranında artışla 35.605.176, 1975’te %25 oranında artan nüfus 40.347.719 ve son nüfus sayımında ise %20,7’lik artışla 44.736.957 olarak kayıtlara geçmiştir¹⁵⁸. Söz konusu veriler, yıl geçtikçe nüfus artış hızında görece azalmaların olduğunu açıkça göstermektedir. Bu da, aşağıda belirtilen dönemin nüfus politikalarının bir sonucu olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıdaki nüfus artış oranlarından da anlaşılacağı üzere söz konusu sayım yıllarına göre ülke nüfusunda artış olduğu halde nüfus artış hızında görece azalma yaşanmıştır. Bu durumun temel nedeni ise Türkiye’de ilk nüfus sayımından itibaren tek partili dönemde ve çok partili döneme geçiş yıllarından 1965 yılına kadar geçen süreçte hükümetin ülke nüfusunu artırıcı politika izlenmesidir. Bu arada ülke nüfusunu artırmaya yönelik politikalarda 1960’lı yılların ilk çeyreğinden itibaren özellikle ekonomik nedenlerden dolayı birtakım değişikliklere gidilmiştir. Politika değişikliğiyle nüfus planlaması çalışmaları başlamış ve 1965’lerden sonra ülke nüfusunun artış hızında yavaşlama eğilimi yaşanmıştır. Bu bağlamda ülke nüfusunun nüfus artış oranı 1955-1960 döneminde en yüksek sayıya ulaşmıştır¹⁵⁹. Bu tarihten sonra 1960-1965 yılları arasında Türkiye’den Avrupa’ya işçi akımının başlaması ve ülkeye gelen göçmen sayısının azalması da nüfus artış hızının azalmasında etkili olan faktörlerdendir¹⁶⁰. Nüfus artış hızının yavaşlatıcı politikaları nedeniyle ülkede nüfus politikaları açısından ikinci bir devreye girildiği şeklinde izah edilebilir.

Cumhuriyet tarihinin sekizinci ve AP döneminin ilk nüfus sayımı olan 1965 nüfus sayımı 24 Ekim 1965’te yapılmıştır. 1960’tan 1965’e kadar geçen süreçte ülke

¹⁵⁸ Cahit Gelekçi “1960 Sonrası Dönemde Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Bazı Temel Özellikleri Üzerine Tespitler”, *Sosyoloji Konferansları* No:52, (2015-2), s. 590.

¹⁵⁹ Ethem Kerim, Türkiye’de Nüfusun Tarihsel Gelişimi (1923-1990), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 1997, s. 34.

¹⁶⁰ Mesut Doğan, “Türkiye’de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bakış”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı:23, İstanbul 2011, s. 299-300.

nüfusu 3.636.601 kişi artmıştır. Aynı şekilde Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu da 501.328 kişi artarak 4.074.325 olmuştur¹⁶¹. 1965 nüfus sayımı sonuçlarıyla ilgili Ağrı'da yayımlanan Hâkimiyet Gazetesinin 1 Kasım 1965'te yayımlanan resmi olmayan verilerine göre; ülke nüfusunun 31.391.207 kişi olarak belirlendiği ve nüfus artışının önceki nüfus sayımına göre 3.636.187'dir¹⁶². Bu verilerden de anlaşılacağı üzere yukarıda da belirtildiği gibi nüfusla ilgili veriler farklılık göstermektedir.

Ülke genelinde nüfus artışı yaşandığı gibi Ağrı'da da önceki döneme oranla nüfus artışı yaşanmış 1960 yılı nüfus sayımında ilin nüfusu 215.118'den aradan geçen beş yılda %14,8 oranında bir artışla 1965'te 246.961'e çıkmıştır. Beş yıllık süreçte Ağrı'da ortalama yıllık artış oranı %2,96 olmuştur¹⁶³. Bu bağlamda 1960'tan 1965'e kadar geçen süreçte il nüfusu 31.843 kişi artmıştır. Bu da, söz konusu yıllar aralığında hızlı nüfus artışına bağlı olarak nüfusun arttığını ortaya çıkarmaktadır. Konuya açıklık getirmek amacıyla bu dönemde ilin coğrafi alan bazında nüfusunun kır, kent ve cinsiyet bilgileri aşağıdaki 5 numaralı tabloda ayrıntılarıyla verilmiştir:

Tablo 5: 24 Ekim 1965 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Toplam Nüfus			Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Km ²	Yoğunluk
	Erkek	Kadın	Toplam				
Merkez	32.406	26.791	59.197	24.168	35.029	1.481	40
Diyadin	11.119	10.475	21.594	2.934	18.660	1.274	17
Doğubayazıt	22.752	19.480	42.232	8.523	33.709	2.383	18
Eleşkirt	18.570	16.598	35.168	6.019	29.149	1.559	23
Hamur	8.358	7.825	16.183	1.486	14.697	898	18
Patnos	16.974	15.607	32.581	5.653	26.928	1.421	23
Taşlıçay	8.085	7.834	15.919	2.323	13.596	798	20
Tutak	12.132	11.955	24.087	2.314	21.773	1.562	15
TOPLAM	130.396	116.565	246.961	53.420	193.541	11.376	22

BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları, s. XIV.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Ağrı'nın 1965'te Merkez ilçe, Diyadin, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak olmak üzere 8 ilçesi bulunmaktaydı. Söz konusu verilere göre coğrafi alanı 11.376 km² olan ilin nüfus yoğunluğu 22 olarak kayıtlara geçmiştir. İlçeler bazında ise ilin nüfus bakımından en

¹⁶¹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (TCBDİE), 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 537, Ankara 1968, s. X.

¹⁶² Hâkimiyet, 1 Kasım 1965, Sayı:170, s. 1.

¹⁶³ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 74.

büyük ve en kalabalık ilçesi 59.197 kişilik nüfusuyla Merkez ilçesi iken hem 798 km² coğrafi alanı, hem de en az nüfuslu ilçesi 15.919 kişiyle Taşlıçay'dır. Ayrıca coğrafi alan bakımından ilin en büyük ilçesi 2.383 km² ile Doğubayazıt'tır. Nüfus yoğunluğu açısından Merkez ilçe 40 ile ilk sıradayken, Tutak 15 ile son sırada yer almaktadır.

1965 yılı nüfus bilgilerine göre Ağrı'ya bağlı ilçe ve bunlara bağlı köylerin nüfus bilgileri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu bilgilere göre ilin en kalabalık ilçesi Merkez ilçenin Merkez, Cumaçay ve Murat bucağı bulunmakta ve Merkez bucağına bağlı 43 köyde 18.951 kişi, Cumaçay bucağında 25 köyde 7.079 kişi, Murat bucağında ise 22 köyde 8.999 kişiyle toplamda 17.837 erkek ve 17.192 kadın olmak üzere toplamda 35.029 kişi köy nüfusunu oluşturmaktadır. Diyadin ilçesinin bir adet bucağı bulunmakta ve bu bucakta 53 köyde toplam 9.543 erkek, 9.117 kadın olmak üzere 18.600 kişi yaşamaktadır. İlçenin toplam nüfusu 21.594 olarak belirlenmiştir. İlin en az nüfus yoğunluğu olan ikinci yerleşim yeri olarak kayıtlara geçen Diyadin'in bu dönemde km²'ye düşen kişi sayısı 17'dir.

Yüzölçümü en büyük Doğubayazıt ilçesinin Merkez ve Suluçam (Musun) adında iki bucağı bulunmaktaydı. Merkez ve Suluçam bucakları içerisinde alan bakımından en büyük bucak 68 adet köyle Merkez bucağıdır. Önceki sayımlarda Musun olarak bilinen bucağın adı Suluçam olarak değiştirilmiştir. Suluçam bucağı 17 adet köyüyle Merkez bucağına göre hem alan bakımından hem de bağlı yerleşim yeri bakımından daha küçüktür¹⁶⁴. Merkez bucağında toplam 13.043 erkek ve 12.319 kadın olmak üzere toplamda 25.362 kişi ikamet etmektedir. Bu dönemde Suluçam bucağının nüfusu ise 4.171 erkek ve 4.176 kadın olmak üzere toplam olarak 8.347 kişidir¹⁶⁵. Suluçam bucağında kadınlar erkeklerden 5 kişi fazladır. Bu nüfus sayımında köyler nüfusu 33.709 olan ilçenin toplam nüfusu 42.232'dir. Ağrı'nın en kalabalık ilçesi durumundaki Doğubayazıt'ın dönem itibariyle nüfus yoğunluğu 18 olarak belirlenmiştir.

İki adet bucağı bulunan Eleşkirt'in toplamda 71 adet köyü bulunmaktaydı. Bucak ve köyler nüfusunun 12.301'i erkek ve 12.062'si kadın olmak üzere, toplamda 24.363 kişi Merkez bucağında yer almaktadır. Tahir bucağında ise 7 adet köyde toplam 4.786 kişi yaşamaktadır. İlçenin köyler toplamı nüfusu 29.149, ilçe toplamı 35.168'dir. 1965 yılı nüfus verilerine göre ilçe nüfusu aradan geçen beş yıl içerisinde 4.210 kişi

¹⁶⁴ Tunç- Özçelik, 2017, s. 471.

¹⁶⁵ Tunç-Aydın, 2017, s. 141.

artmıştır. Bunun yanı sıra bir merkez bucağı bulunan Hamur'un toplamda 45 adet köyü ve bu köylerde 7.516 erkek ve 7.181 kadın olmak üzere toplam 14.697 kişi, şehir merkezinde ise 1.486 kişiyle toplam ilçe nüfusu 16.183 kişi olarak belirlenmiştir. Nüfusunun çoğunluğu köylerde, çok az bir kesimi şehir merkezinde ikamet etmektedir. Bunun temel nedeni merkez ilçeye yakınlığından kaynaklıdır. Ayrıca Hamur, 898 km² yüzölçümüyle Ağrı'nın en küçük ikinci ilçesidir.

Bucak sayısı bakımında en büyük ilçe Patnos'un toplam nüfusu 32.581 olup nüfusun %17,3'lük oranı şehirde, %82,7'lik oranı ise köylerde yaşamaktadır¹⁶⁶. İlçenin şehir merkezinde 3.190 erkek ve 2.463 kadın olmak üzere, toplam 5.653 kişi ikamet etmektedir. Merkez bucağında; bucak merkezi ve bağlı 33 köyde toplam 10.405 kişi, Dedeli bucağında; bucak merkezi ve bağlı 16 köyde toplam 6.347 kişi, Sarısu bucağında; bucak merkezi ve bağlı 19 adet köyde toplam 6.453 kişi, Doğansu bucağında; bucak merkezi ve bağlı 9 adet köyde toplam 3.753 kişi kaydı bulunurken bucaklar toplamında 13.784'ü erkek, 13.144'ü kadın olmak üzere, bucak ve köyler itibariyle nüfus 26.928 kişiden meydana gelmektedir. 1958'den itibaren Ağrı ve bağlı ilçelerde yerleşim yerlerinin adları değiştirilmiştir. Bu değişiklik nedeniyle Patnos'a bağlı Sultanmut bucağının adı Doğansu olarak değiştirilmiştir¹⁶⁷. Eleşkirt'ten sonra ilin dördüncü en kalabalık ilçesi olan Patnos'un bu dönemde nüfus yoğunluğu 23 olarak belirlenmiştir.

Coğrafi alanı bakımından Ağrı'nın en küçük ilçesi olan Taşlıçay'ın Merkez bucağı ve bağlı 36 adet köyü bulunmaktadır. Toplam nüfusu 15.919 kişiden meydana gelen ilçenin 13.596'sı bucak merkezi ve köylerde yaşamaktadır. Nüfusun kalan 2.323'ü şehir merkezinde ikamet etmektedir. Köy nüfusunun yoğunlukta olduğu ilçede 8.085 erkek ve 7.834 kadın nüfus mevcuttur. Aynı zamanda yüzölçümü küçük olan ilçenin nüfus yoğunluğu 20'dir. Bunun gibi nüfusu bakımından küçük olan ilçelerden biri olan Tutak'ın bir Merkez bucağı ve bağlı 82 adet köyü bulunmaktadır. Şehir merkezinde toplam 2.314 kişi, Merkez bucağına bağlı köylerde ise 10.916 erkek ve 10.857 kadın olmak üzere, toplam 21.773 kişi yaşamaktadır. Toplam nüfusunun çoğunluğu köylerde yaşayan Tutak, toplamda 12.132 erkek ve 11.955 kadın olmak üzere, 24.087 kişiden oluşmaktadır. Yüzölçümü büyük ama nüfus yoğunluğu 15 ile oldukça küçük olan ilçe; Ağrı'nın, km²'ye düşen kişi sayısı en az olan ilçesidir.

¹⁶⁶ Yıldız, 1996, s. 32.

¹⁶⁷ Tunç-Özçelik, 2017, s. 472-473.

TÜİK verilerine göre Ağrı'nın nüfus yapısı hakkında bilgiler de yer almaktadır. Bu bilgilere göre Ağrı'nın ilçe, bucak ve köyler itibariyle nüfusu 130.326 erkek ve 116.565 kadın toplamda 246.961 kişiden oluşmuştur. Nüfusun 246.070'i Türkiye doğumlu olup kalan 891'inin 726'sı Rusya, 30'u Yunanistan, 22'si Bulgaristan, 15'i Afganistan, Pakistan, İran, 10'u diğer Avrupa ülkeleri doğumludur. Bunların dışında kalan 88 kişi de diğer ülkelerde doğmuş kişiler olarak Ağrı'da ikamet edenlerdir¹⁶⁸. Bu durumda doğum yeri itibariyle ilde ikamet eden kişilerin göçlerle buraya gelip yerleştiklerinin analizi yapılabilir.

İl genelinde doğum yerlerinde çeşitlilik olduğu gibi lisan açısından da çeşitlilik söz konusudur. Bu bağlamda Ağrı'da 1965 yılı verilerine göre toplam nüfusun 90.021'i Türkçe konuşmaktadır. Türkçe konuşan sayısı yüksek olduğu halde ilde en çok konuşulan dil 156.316 kişiyle Kürtçedir. Bu diller dışında en çok 105 kişi Arapça, 103 kişi Boşnakça, 77 kişi Gürcüce, 61 kişi Acemce, 5 kişi Ermenice konuşmaktadır. Ayrıca Ağrı'da Rumca, Almanca, İngilizce Fransızca, Bulgarca ve Çekoslovakça dillerini de birer ikişer kişi konuşmaktadır¹⁶⁹. Yabancı dillerin konuşulduğu Ağrı'da 29 kişinin dini Hristiyan olup nüfusun hemen hemen tamamı İslam dinine mensuptur. Dil açısından bu şekilde çeşitliliğin olması, Ağrı'da farklı milletlerin yaşadığını göstermektedir.

1965 yılı nüfus verilerinde nüfusun okuryazarlık durumu 6 yaş ve üzeri nüfus dikkate alınarak hesaplanmış ve Ağrı'da da 6 yaş ve üzeri nüfusun okuryazarlık durumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda toplam nüfusun 191.966'sı okuryazarlık sayımına tabi tutulmuş, bu nüfusun 49.768'ini oluşturan %25,92'lik oranı okuma yazma bilmektedir. Nüfusun 141.813'ü ise %73,87'lik oranla okuma yazma bilmeyen grubu oluşturmaktadır. Okuma yazma bilen kadın sayısı 8.062 kişiyle toplam okuma yazma bilen %25,92 oranının sadece %8,98'ini oluştururken, okuma yazma bilmeyen 81.513 kadın ise okuma yazma bilmeyen toplam nüfusun %73,87'lik oranının %90,82'sini oluşturmaktadır.

Meslekler açısından nüfus oranına bakılınca, ilin 15 yaş ve üzerini oluşturan nüfusunun 106.066'sı dikkate alınarak hesaplanmıştır. 1965 yılı itibariyle Ağrı'da 89.749 kişi ziraat işleriyle uğraşırken, geri kalan kısmı bunun dışındaki işlerde

¹⁶⁸ Demir, 2020, s. 103.

¹⁶⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 568, Ankara 1969, s. 184-185.

çalışmaktadır¹⁷⁰. Bu verilere göre Ağrı'da tarım ve hayvancılık işlerinde çalışan nüfusun yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun medeni durumu ise 14 yaş ve üzeri gruplar esas alınarak hesaplanmış ve Ağrı'da toplam 129.374 kişinin 89.559'u evli, 32.825'i evlenmemiş, 6.521'inin eşi ölmüş, 292 kişi boşanmış ve 177 kişinin ise medeni durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır¹⁷¹. Söz konusu verilere göre evlenmemiş erkek nüfus, kadın nüfustan iki kat fazladır. Aynı zamanda eşi vefat eden kadın nüfusun, erkek nüfustan yaklaşık beş kat fazla olması da dikkat çekmektedir.

TÜİK verilerine göre Ağrı'nın toplam nüfusunun 130.396'sı %52,8 erkek, ve 116.565'i %47,2 ile kadınlardan oluşmaktadır. 1965 yılı sayım sonuçlarına göre Ağrı'nın nüfusunun, Türkiye nüfusuna oranı, %0,78'dir. Nitekim ilin 193.541'i %78,4 ile kırsal alanda, 53.420'si %21,6 ile kentsel nüfusu oluşturmaktadır¹⁷². 1965 yılı nüfus sayımında dönemsel olarak nüfus artış oranına göre kırsal nüfus oranı azalırken kentsel nüfus oranı artmaktadır.

Cumhuriyet tarihinin dokuzuncu nüfus sayımı olan 1970 yılı nüfus sayımı 25 Ekim 1970'te yapılmıştır. Türkiye nüfusu 1965 sayımına göre 4.213.755 kişi artarak 35.605.176 olarak belirlenmiştir¹⁷³. Ülkedeki nüfus artış hızı 1970'li yıllara gelindiğinde gerileyerek %25,2 olmuştur. Söz konusu nüfus artış oranındaki gerilemeyi etkileyen en önemli olay yurt dışına işçi göçlerinin hız kazanmasıdır¹⁷⁴. Ülkede nüfus artış hızında azalma olmasına rağmen nüfus artmıştır. Nüfustaki artış neticesinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu 4.655.486'ya ve Ağrı'nın nüfusu ise 290.311'e çıkmıştır¹⁷⁵. Bu bağlamda 1970'te yapılan nüfus sayımında Ağrı il ve ilçelerinde net nüfus miktarı aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ayrıca Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerinden ve hâlihazırda elde ettiğimiz sayısal verilerden yola çıkarak ilin kır ve kent nüfus yapısı aşağıdaki 6 numaralı tabloda ayrıntılı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

¹⁷⁰ Demir, 2020, s. 107.

¹⁷¹ BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s. 248-249-258.

¹⁷² Özdoğan, 2019, s. 185,189.

¹⁷³ Devlet İstatistik Enstitüsü, (DİE), 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:672, Ankara 1973, s. XIV.

¹⁷⁴ Kasarcı, 1993, s. 259.

¹⁷⁵ Demir, 2020, s. 109.

Tablo 6: 25 Ekim 1970 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

İlçeler	Toplam	Şehir Nüfusu		Köyler Nüfusu		Km ²	Yoğunluk
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
Merkez	69.038	17.169	12.408	19.478	19.983	1.481	46
Diyadin	25.386	2.241	1.886	10.804	10.455	1.274	19
Doğubayazıt	54.329	8.285	5.088	20.946	20.010	2.383	22
Eleşkirt	37.526	4.233	2.636	15.016	15.641	1.559	24
Hamur	16.874	1.173	887	7.425	7.390	898	18
Patnos	42.568	6.984	3.932	16.050	15.602	1.421	29
Taşlıçay	18.374	1.645	1.461	7.774	7.494	798	23
Tutak	26.216	1.338	1.207	11.693	11.978	1.562	16
Toplam	290.311	43.068	29.505	109.185	108.553	11.376	25

Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, Ağrı Valiliği, Ankara 1973, s. 30.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, 11.376 km²'lik coğrafi alanı bulunan ilin toplam nüfusu 290.311 kişi olup bu nüfusun 152.253'ü erkek ve 138.058'i kadın olmak üzere, bunların 217.738'i köylerde, 72.573'ü şehirlerde yaşamaktadır. İlin en kalabalık ve en yoğun nüfusa sahip ilçesi Merkez ilçesiyken en az nüfuslu ilçesi Hamur'dur. Nüfus yoğunluğu bakımından km²'ye düşen kişi sayısı en az olan ilçe de Tutak'tır. İl geneli toplam nüfusa göre erkek nüfus kadın nüfustan 14.195 fazladır. Ağrı'da erkek nüfusun fazla olmasına rağmen Merkez ilçede köy nüfusunu oluşturan toplam 39.461 kişinin 19.983 kişisi kadınlardan oluşup; erkek nüfustan 505 kişi fazladır. Köyler itibarıyla kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğu ilçeden biri 625 kişi farkla Eleşkirt ilçesi, diğer bir ilçe de 285 kişi farkla Tutak ilçesidir.

Toplam 554 adet köyü bulunan Ağrı'nın Merkez ilçesine bağlı 3 bucak ve 95 köyün toplam nüfusu 19.478 erkek ve 19.391 kadın olmak üzere, 39.461 kişidir. Merkez bucağına bağlı 46 köyde toplam 21.282 kişi, Cumaçay bucağında 25 adet köyde toplam 8.091 kişi, Murat bucağında 24 köyde 10.088 kişi kaydı bulunmaktaydı. Coğrafi alanı 1.481 km² olan Merkez ilçenin nüfus yoğunluğu 46'dır.

Yüzölçümü bakımından en büyük ilçeye sahip olan Doğubayazıt'ın toplam nüfusu 54.329 kişidir. İki adet bucağı bulunan ilçede toplam 85 adet köyü bulunmaktadır. Merkez bucağında 69 köyde 32.389 kişi, Suluçam bucağında ise 16 köyde 8.567 kişi kaydı mevcuttur. Aynı zamanda nüfus yoğunluğu 22 olan ilçenin toplam nüfusunun 13.373'ü şehir merkezinde, 40.956'sı köylerde ikamet etmektedir. Ağrı'nın en eski ilçelerinde biri olan Diyadin'in ise sadece bir Merkez bucağı ve toplam 53 adet köyü olup bucak merkezi ve köylerde toplam 10.804 erkek ve 10.455 kadın olmak üzere, 21.259, Diyadin şehir merkezinde ise 4.127 kişi yaşamaktadır.

Coğrafi alanı 1.559 km² ile nüfus yoğunluğu 24 olan Eleşkirt'te iki adet bucak ve 72 adet köy bulunmaktaydı. İlçenin Merkez bucağında 64 köy, Tahir bucağında ise 8 köy mevcuttu. İlçenin şehir merkezinde 6.869 kişi ikamet ederken, Merkez bucağında 25.609 kişi, Tahir bucağında ise 5.048 kişi, toplamda bucaklar ve köylerde 30.657 kişi yaşamaktadır¹⁷⁶. Alan bakımından en küçük ilçe olan Taşlıçay'ın toplam nüfusu 18.374'tür. Toplam nüfusun 9.419'unu erkekler 8.955'ini ise kadınlar oluşturmaktadır. Nüfusun 3.106'sı Taşlıçay merkezde yaşarken 15.268'i ise Merkez bucağında ikamet etmektedir. Bir adet bucağı bulunan ilçenin toplamda 36 adet yerleşim yeri mevcuttur¹⁷⁷. Alanı küçük olan ilçenin nüfus yoğunluğu 23 olarak belirlenmiştir.

Nüfus yoğunluğu en düşük olan Tutak'ın bir adet bucağı ve bağlı 81 adet köyü bulunmaktadır. Şehir merkezini 2.545 kişi, bucak ve köyleri ise 23.671 kişi oluşturmaktadır. Toplam nüfus 13.031 erkek ve 13.185 kadın olmak üzere, 26.216 kişiden meydana gelmektedir. 1.562 km²'lik geniş coğrafi alanıyla km²'ye 16 kişi düşmektedir. İlin en az nüfuslu ilçesi olan Hamur'un bir adet bucağı ve bağlı 44 adet yerleşim yeri mevcuttu. Toplam nüfusu 16.874 olan ilçenin şehir merkezinde 2.060 kişi, bucak ve köylerde ise 14.814 kişi kaydı bulunmaktadır. Nüfusun 8.597'si erkek, 8.277'si kadınlardan oluşmaktadır. 1958'de ilçe haline getirilen Hamur'un 898 km² yüzölçümüyle km²'ye düşen kişi sayısı 18'dir.

Bucak sayısı bakımından Ağrı'nın en büyük ilçesi konumunda olan Patnos'un toplam nüfusu 23.034 erkek ve 19.534 kadın olmak üzere, toplamda 42.568'dir. Nüfusun 10.916'sı (%25,6) şehir merkezinde yaşarken 31.652'si (%74,4) kırsal alanda yaşamaktadır¹⁷⁸. Şehir merkezinde 10.916 kişi bulunan ilçenin Merkez bucağında 35 köyde 12.715 kişi, Dedeli bucağında 16 köyde 7.417 kişi, Doğansu bucağında 9 köyde 4.106 kişi, son olarak Sarısu bucağında 21 köyde 7.414 kişi kaydıyla bucaklar ve köylerde 16.050 erkek ve 15.602 kadın olmak üzere, toplam kişi sayısı 31.652'dir. Ayrıca Patnos 1.421 km² coğrafi alanıyla Ağrı'nın en yoğun nüfusa sahip ikinci ilçesi özelliğiyle Doğubayazıt'tan sonra üçüncü en kalabalık ilçedir.

TÜİK verilerine göre Ağrı'nın yaş grupları çeşitli yaş aralıklarıyla kategorilere ayrılmıştır. Bu kategoriler bağlamında ilin en yoğun kategorisini 0-4 yaş grubunu

¹⁷⁶ DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy(Muhtarlık) Nüfusları, s. 31-39.

¹⁷⁷ Demir, 2020, s. 111.

¹⁷⁸ Yıldız, 1996, s. 32.

oluşturan 56.990 çocuk, en az grubu ise 752 kişiyle 85 ve üzeri yaş grubu oluşturmaktadır. Bu kategoriler dışında 0-14 yaş arası çocuk nüfus toplamda 148.194 kişi, genç nüfus olarak adlandırılan 15-59 yaş aralığında 129.702 kişi, yaşlı grup olarak 60 ve üzeri yaş grubunda ise 12.379 kişi bulunmaktaydı. Bir yerin nüfusunun yaş dağılımı o yörenin demografik yapısını belirlemekte ve o yörenin işgücü ve eğitim gibi alanlarının nüfus yapısını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Medeni hal bakımından ilin nüfusu 12 yaş ve üzeri yaşlar dikkate alınarak hesaplanmış. Bu bağlamda ilin medeni hali; evli, evlenmemiş, eşi vefat etmiş, boşanmış ve bilinmeyen olarak beş grupta incelenmiş olup 48.908 erkek 49.660 kadın olmak üzere, toplamda 98.568 kişi evli, 36.376 erkek ve 20.639 kadın toplam 57.014 kişi evlenmemiş grubunda yer almaktadır. Buna karşılık ilde eşi vefat eden kadın sayısı, erkeklerden yaklaşık beş kat fazladır. Ayrıca bu dönemde 948'i erkek, 5.444'ü kadın olmak üzere, toplamda 6.392 kişinin eşi vefat etmiş ve 251 kişi de boşanmıştır¹⁷⁹. Aynı zamanda vefat edenler arasında erkeklerin yoğunlukta olması bu dönemde iş ve işçi kazaları, askerlik gibi sebeplerin neden olduğunu ve boşanan kişi sayısının da 251 olarak kayıtlara geçmesi ilde boşanma oranının az olduğunu göstermektedir.

1970 nüfus verileri incelendiğinde Ağrı'da iş kolları ve mesleklerin 12 yaş üzeri grubu dikkate alınarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda Ağrı'da 75.196 erkek ve 52.529 kadın olmak üzere, toplamda 127.725 kişi çalışan grubu oluşturmaktadır. Ağrı genelinde toplam çalışan nüfusun 105.093 kişisi tarım ve hayvancılık işlerinde çalışmaktadır. İdari personel grubunda yer alan 1.020 kişi, teknik eleman ve serbest meslek grubunda 2.078 kişi, tarım dışı sektörde çalışan 2.309 kişi yer almaktadır. Bunun dışında Ağrı'da şahsi hizmetlerde çalışan 2.015, ticari ve satış personeli 1.985, diğer olarak tanımlanan grupta ise 12.907 kişi bulunmaktadır. Ağrı'da işgücü istihdamının en az olduğu alan ise direktör ve üst kademe yöneticiliğidir¹⁸⁰. Ağrı'da dönemin hayat şartlarının bir sonucu olarak nüfusun çoğunluğu hayvancılıkla uğraşmaktadır. Söz konusu veriler ışığında Ağrı'da tarım ve hayvancılık alanı dışında kadın istihdamının son derece az olduğu ve bu alan dışındaki iş kollarında kadınların genel olarak yer almadığı anlaşılmaktadır.

¹⁷⁹ Devlet İstatistik Enstitüsü, (DİE), 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Yayın No:690, Ankara 1973, s. 14-16-17.

¹⁸⁰ Demir, 2020, s. 116.

Son olarak ilin okuryazarlık durumu; 6 yaş ve üzeri kişilerin dikkate alınarak sayıma tabii tutulmuş ve ilin eğitim potansiyeli ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Ağrı'da 6 yaş ve üzeri grubu oluşturan toplam 222.139 kişinin okuryazarlık durumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Dönem itibariyle Ağrı'da okuma yazma bilen kişi sayısı 73.414, bilmeyen kişi sayısı 148.725 olarak belirlenmiştir¹⁸¹. Bu durumda okuma yazma bilmeyenlerin bilenlerden yaklaşık 2 kat fazla olması, Ağrı'da eğitim durumunun geldiği sınırı göstermek açısından düşündürücüdür.

1970 yılı sayımında Ağrı'nın nüfusunun 138.058'i %47,56'lık oranla kadın nüfusu oluştururken 152.253'ü %52,44'lük oranla erkek nüfustan oluşmaktadır. İldeki nüfus artışı ülke nüfusunun üzerinde olup Türkiye nüfusuna oranı %0,81'dir. Bu sayım döneminde ilin 217.738'i köy nüfusunu, 92.386'sı şehir nüfusunu oluşturmaktadır. Bilhassa ilin kentsel nüfus oranı %25,1 iken kırsal nüfus oranı ise %74,9'dur¹⁸². Bir önceki sayım olan 1965 nüfus sayımına göre kırsal nüfus oranında %3,5 oranında düşüş meydana gelmişken, kentsel nüfus oranında %3,5 oranında artış yaşanmıştır.

Cumhuriyet tarihinin onuncu nüfus sayımı olan 1975 yılı nüfus sayımı, 26 Ekim 1975'te yapılmıştır. Türkiye nüfusu 1970 sayımına göre 4.742.543 kişi artarak 40.347.719 olarak belirlenmiştir. Ağrı'nın içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu da geçen beş yıllık süreçte 530.045 kişi artışla 5.185.534'e çıkmıştır¹⁸³. 1975 yılı genel nüfus sayımında Ağrı'nın nüfusu 300 bin sınırını geçmiş ve bu dönemde mevcut nüfusu 39.890 kişi artarak 330.201 olmuştur. Bu bağlamda 1975'de Türkiye'de yapılan nüfus sayımında Ağrı il ve ilçelerinde net nüfus miktarı, kır, kent ve cinsiyet bilgileri aşağıdaki 7 numaralı tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

¹⁸¹ DİE 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Ağrı*, s. 21.

¹⁸² Özdoğan, 2019, s. 189.

¹⁸³ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, *İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:813, Ankara 1977, s. XII, XIII.

Tablo 7: 26 Ekim 1975 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Toplam Nüfus	Şehir Nüfusu		Bucak ve Köyler Nüfusu		Km ²	Yoğunluk
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
Merkez	77.510	20.377	14.907	21.529	20.687	1.481	52
Diyadin	29.065	2.731	2.363	12.222	11.749	1.274	23
Doğubayazıt	63.347	11.361	6.251	23.421	22.314	2.383	27
Eleşkirt	40.141	5.031	3.171	16.363	15.576	1.559	26
Hamur	19.359	1.301	961	8.750	8.342	898	22
Patnos	51.596	10.168	5.750	18.183	17.495	1.421	36
Taşlıçay	19.661	1.985	1.699	8.064	7.913	798	25
Tutak	29.522	2.468	1.857	12.717	12.480	1.561	19
Toplam	330.201	55.427	36.959	121.249	116.566	11.376	29

BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları, s. XV.

1975 yılı nüfus sayımına göre Ağrı nüfusunun 176.676'sı erkek ve 135.525'i kadın olmak üzere, toplam 330.201 kişidir. 11.376 km² olan coğrafi alanıyla Ağrı'nın nüfus yoğunluğu 29'dur. İlin toplam şehir nüfusu 92.386, bucak ve köylerde yaşayan kişi sayısı ise 237.625'tir. Ağrı'da nüfusun çoğunluğu bucak ve köylerde yaşamaktadır. Köy nüfusu bakımından en kalabalık ilçe 45.735 kişiyle Doğubayazıt'tır. Şehir nüfusu bakımından en kalabalık ilçe Merkez ilçe olup onu 17.612 kişilik nüfusuyla Doğubayazıt, 15.918 kişiyle Patnos takip etmektedir.

Yüzölçümü bakımından en büyük ilçe 2.383 km² ile Doğubayazıt olup en küçük ilçe 798 km² ile Taşlıçay'dır. Ağrı'nın en kalabalık ilçesi 77.510 kişiyle Merkez ilçe iken en az nüfuslu ilçesi 19.359 kişiyle Hamur'dur. Şehir nüfusu 35.284 kişiyle 20 binin üzerinde olan tek yer, Merkez ilçesidir. Merkez ilçe 1.481 km² yüzölçümüyle aynı zamanda bu dönemde en yoğun nüfusa sahip olan ilçe olarak kayıtlara geçmiştir. Merkez ilçeden sonra en yoğun nüfus 36 kişiyle Patnos görülürken en az yoğunluk ise 19 kişiyle Tutak'tır. Bu dönemde erkek nüfus kadın nüfustan fazladır. Ağrı'nın en az erkek nüfusu 10.056 kişiyle Taşlıçay'dır. Kadın nüfusun en az olduğu ilçe de 9.303 kadınla Hamur ilçesidir. Kadın ve erkek nüfusun birbirine en yakın olduğu ilçe ise Taşlıçay'dır¹⁸⁴.

TÜİK verilerinde 1975 yılı sayımında göre Ağrı'ya bağlı ilçelerdeki bucak ve köylerin nüfus bilgileri detaylı biçimde ele alınmış ve bu bilgilere göre; Merkez ilçeye bağlı üç adet bucak ve bunlara bağlı toplam 95 köy bulunmaktadır. Merkez bucağa bağlı

¹⁸⁴ Demir, 2020, s. 117-118; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları, s. 4-6.

47 adet köyde toplam 11.390 erkek ve 10.899 kadın olmak üzere, toplam 22.289 kişi yaşamaktadır. Cumaçay bucağında 24 adet köyde toplam 8.706 kişi kaydı mevcuttu. Bu toplam nüfusun 4.471'i erkek, 4.235'i kadındır. Murat bucağında ise aynı şekilde 24 adet köyde 5.668 erkek ve 5.563 kadın olmak üzere, 11.231 kişi bulunmaktadır. Merkez ilçeye bağlı üç bucak ve 95 adet köyde toplam 42.226 kişi ikamet etmektedir. İlçe geneli toplam nüfusun 41.906'sı erkek, 35.604'ü kadın olmak üzere, 77.510 kişidir. 1970 yılı nüfus sayımına göre ilçe nüfusu 8.472 kişi artmıştır.

Ağrı'nın alan bakımından en büyük ilçesi konumunda olan Doğubayazıt'ın bu sayımda iki bucağı ve toplamda 85 adet köyü bulunmaktadır. Bu dönemde Merkez bucağın 69 adet köyünde toplam 35.462 kişi, Suluçam bucağında ise 16 adet köyde 10.273 kişi yaşamaktadır. Köylerde toplam 23.421 erkek ve 22.314 kadın olmak üzere, toplamda 45.735 kişi kaydı mevcuttur. İlçe geneli nüfus 9.018 kişi artarak 34.782'si erkek, 28.565'i kadın olmak üzere, 63.347 olmuştur.

Ağrı'nın alan bakımından büyük ilçelerinden biri olan Diyadin'in sadece bir bucağı ve buna bağlı 53 adet köyü bulunmaktaydı. Merkez bucağı ve köylerinde toplamda 23.971 kişi, ilçe genelinde ise 14.953 erkek ve 14.112 kadın olmak üzere, toplam 29.065 kişi yaşamaktaydı. Bu dönemde ilçe nüfusu geçen beş yıllık süreçte 3.679 kişi artmıştır. Aynı şekilde bu dönemde Eleşkirt'in iki bucağı ve 72 adet yerleşim yeri bulunmaktadır. Merkez bucağında 26.413 kişi, Tahir bucağında ise 5.526 kişi yaşamaktadır. Dönem itibariyle bucak ve köyler toplamında 31.939 kişinin kaydı bulunurken ilçenin toplam nüfusu 2.615 kişi artışla 40.141 kişi olmuştur. Ayrıca bu dönemde yüzölçümü bakımında Ağrı'nın en küçük ilçelerinden birisi olan Hamur'un bir bucağı ve 45 adet köyü mevcuttur. Burada şehir merkezi dışındaki yerlerde 8.750'si erkek ve 5.342'ü kadın olmak üzere, 17.092 kişi yaşamaktadır. Bu arada 1970 yılı sayımına göre ilçe nüfusu 2.484 kişi artarak 19.359 kişi olmuştur.

1975'te Ağrı'da nüfusu en fazla artış gösteren Patnos'un dört adet bucağı ve bağlı 83 yerleşim yeri mevcuttu. Merkez bucağında 36 köyde 14.217 kişi, Dedeli bucağında 16 köyde 8.048 kişi, Doğansu bucağında 9 köyde 5.149 kişi ve Sarısu bucağında 22 köyde 8.264 kişi kaydı bulunmaktadır. Köylerde 18.183'i erkek ve 17.495'i kadın olmak üzere, toplam 35.678 kişinin yaşadığı Patnos'un toplam ilçe nüfusu 28.251'i erkek ve 23.245'ü kadın olmak üzere, toplamda 51.596'dır. İlçe nüfusunun 15.918 kişiyle (%30,8) şehir nüfusunu oluştururken köylerde yaşayan 35.678

(%69,2) kişi ise oranıyla kırsal nüfusu oluşturmuştur. Bu sayım sırasında ilçede bulunan herkes ilçe nüfusuna eklenmiştir. 1970’te buradaki nüfusun artışının nedeni 1965’lerde Patnos’a askeri birliklerin yerleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır¹⁸⁵. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Patnos’ta şehir nüfusunu oluşturan 15.918 kişinin sadece 5.750’sini kadınlar oluşturmaktadır. Zira bu dönemde şehir merkezinde erkek nüfusun, kadın nüfusundan 4.418 fazla olmasının nedeni de budur.

Ağrı’nın coğrafi alan bakımından en küçük ilçesi olan Taşlıçay’ın bir bucağı ve bağlı 36 adet köyü bulunmaktadır. Bucak ve köyler toplamında 8.064’ erkek ve 7.913’ kadın olmak üzere, 15.977 kişi vardır. İlçe geneli nüfus ise 10.049’ erkek ve 9.612’si kadın toplamda 19.661’dir. Son olarak nüfus yoğunluğu en az olan Tutak’ın bir bucağı ve buna bağlı 81 adet köyü mevcuttur. Köylerdeki toplam nüfus da 25.197 kişidir. Bunların 12.717’sini erkekler, 12.480’ini ise kadınlar oluşturmaktadır. İlçenin genel nüfusu ise 15.185’si erkek ve 14.337’ kadın olmak üzere, toplamda 29.522’dir. Bu bağlamda verilere göre 1965-1975 yılları arasında Tutak’ın nüfus artışında dalgalanmaların yaşandığı ve söz konusu dönemde en fazla nüfus artış oranı 1.780 kişiyle (%13,9) 1975 sayımında olmuřtur¹⁸⁶.

Bir yerin nüfusunun yaş bakımından oluşumu ve bundan kaynaklı yaşanabilecek değişiklikler o yerin sosyal yapısının tahlilinde önemli bir yer tutmaktadır¹⁸⁷. Nüfusu genel olarak kabul edilen 0-14, 15-64, 65+ olarak üç ana kategoride değerlendirmek daha uygun olacaktır. Genel olarak, henüz çalışma çağına gelmemiş 0-14 yaş grubundaki çocuklar, çalışma çağında bulunan 15-64 yaş grubundaki yetişkinler ve çalışma çağını geçirmiş 65 yaş ve üzeri yaşlı grubu birbirinden ayrı üç kategoride toplanmaktadır. Ancak bu yaş sınırları nüfusu belirlenmeye çalışılan yerden yere zaman içerisinde değeriklik gsterebilir¹⁸⁸. Bu bağlamda Ağrı’da 0-14 yaş grubunda 165.581 kişi, 15-64 yaş aralığında 154.406 kişi ve 65 yaş ve üzeri grupta ise 19.258 kişi bulunmaktaydı. 956 kişinin ise yaşları hakkında bilgi bulunmamaktaydı¹⁸⁹. Bu veriler ışığında geç olarak tanımlanabilecek yetişkin grubunun çoğunlukta olması Ağrı’nın, Türkiye’nin nüfusu geç illerinden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca

¹⁸⁵ Yıldız, 1996, s. 32,35; Kaya, 2001, s. 270.

¹⁸⁶ Kaya, 2003, s. 219.

¹⁸⁷ Kerim, 1997, s. 38.

¹⁸⁸ K.Sinan Tabak, Türkiye’de Nüfusun Yapısı ve Tarihi Gelişimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2000, s. 65.

¹⁸⁹ Demir, 2020, s. 121.

Ağrı'da 15-64 yaş grubu %40 iken bu oran Türkiye'de %60'tır. Tunç'a göre; Ağrı'da bulunan genç nüfusun başka illere göç etmeleriyle birlikte ildeki 0-14 yaş grubunda sürekli artış olmasına rağmen 15-64 yaş grubunda ise sürekli bir azalmaya neden olmuştur¹⁹⁰.

Medeni hal bakımından Ağrı'da 1975'te 50.987'si erkek ve 32.225'i kadın olmak üzere, toplam 83.212 kişi evlenmemiş ya da evlenme çağında olan kişilerdi. Buna karşılık bahsi geçen yıl 40.966'sı erkek ve 40.444'sı kadın toplamda 98.910 kişi evli kişilerden oluşmuştur. Bunun yanında eşi vefat eden toplam 5.751 kişinin 4.665'ini kadınlar oluşturmaktadır. Ayrıca toplam nüfusun sadece 372'si boşanmış olan grupta yer almıştır¹⁹¹. Bu durum, Ağrı'da boşanan kişi sayısının yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir.

1975 yılı nüfus sayımında Ağrı'da 6 yaş ve üzeri 138.006'i erkek ve 117.237'si kadın olmak üzere, toplam 255.243 kişinin okuryazarlık durumu hakkında veriler bulunmaktaydı. Bu verilere göre okuma yazma bilmeyenlerin sayısı 53.316'sı erkek, 84.161'i kadın olmak üzere, toplamda 137.477'dir¹⁹². Buna karşılık toplamda 84.313'i erkek ve 32.984'sı kadın olmak üzere, 117.297 kişi okuma ve yazma bilmektedir. Söz konusu dönemde Ağrı'da okuryazarlık düzeyi %46,1'dir. Buna karşılık okuma yazma bilenler %33,05 iken okuma ve yazma bilmeyenler ise %66,95'lik bir oranı oluşturmuştur¹⁹³.

Ağrı'da 1975 yılı son haftadaki iş ve meslek kollarına göre nüfus, 12 yaş ve üzeri için 147.031 kişinin çalıştığı işler, meslek grupları detaylı bir biçimde incelenmiştir. Bu bağlamda Ağrı'da serbest meslek ve teknik eleman 2.624 kişi, müteşebbis ve üst kademe yöneticiler 299, idari personel ve benzeri çalışanlar 1.315 kişi, ticaret ve satış personeli 2.207, şahsi hizmet işlerinde 1.976, tarım ve hayvancılık işlerinde 123.072, tarım dışı faaliyetlerde ise 15.538 kişi yer alarak çalışan grubu oluşturmaktadır. Bu verilere göre söz konusu iş kolları içerisinde en büyük grubu 123.072 kişiyle tarım ve hayvancılık oluşturuyorken en az istihdamın bulunduğu iş kolu ise 299 kişiyle direktörlük ve üst kademe yöneticiliğidir. Aynı zamanda çalışan nüfusun

¹⁹⁰ Tunç-Özçelik, "Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)", (2017), s. 2136.-2140.

¹⁹¹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Yayın No:843, Ankara 1979, s. 11.

¹⁹² BDİE, *26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı*, s. 12.

¹⁹³ Demir, 2020, s. 124; Kaya, 2016, s. 37.

çoğunluğunu 88.384 kişiyle erkekler olurken; kadınlarda çalışan kişi sayısı 58.647'dir. Toplam çalışan kadın nüfusun 57.195'si çalışan grubun en fazla olduğu ziraat işleriyle uğraşırken kalan 1.452 kadın ise diğer mesleklerde yer almıştır¹⁹⁴. Ziraat sektöründe çalışanlar, toplam çalışan nüfusun %83,7'sini teşkil etmekte olup bu oran içerisinde çalışan kadınların %97,6'sı tarım ve hayvancılık işleriyle uğraşmıştır. 1975 yılı itibarıyla Türkiye'de çalışan kadın nüfus %40 oranındayken Ağrı'da söz konusu oran yaklaşık %93'tür¹⁹⁵.

Yukarıda açıkça izah edildiği üzere, Ağrı'nın 1975 yılı nüfusunun 176.676'sı %53,5'lik oranıyla erkek, 153.525'i ise %46,5'lik oranıyla kadınlardan oluşmuştur. Ayrıca Ağrı'da toplam nüfusun %72,02'si kırsal alanda ve %27,98'i de kent merkezlerinde yer almıştır. Bu dönemdeki yıllık nüfus artış oranı %25,75 olurken Türkiye nüfusuna oranı %0,81'dir. Nüfusta artış olmasına rağmen yıllık nüfus artış oranı %6,59 oranında düşmüştür¹⁹⁶. 1970-1975 döneminde kentsel ve kırsal alanlarda nüfusun cinsiyet oranının yükselmesi, 1950'lerden itibaren başlayan kentleşme hızının bu dönemde yavaşlaması olarak yorumlanabilir.

Cumhuriyet tarihinin on birinci ve çalışma aralığının son nüfus sayımı olan 1980 yılı nüfus sayımı 12 Ekim 1980'de yapılmıştır. Bu sayım sonucunda Türkiye nüfusu, 1975 yılına göre 4.389.238 kişi artarak 44.736.957'ye yükselmiştir. Bu arada nüfus, 1975 yılı nüfusuna göre yaklaşık %5,35 oranında bir düşüşle yıllık %20,65 oranında artış göstermiştir¹⁹⁷.

1975-1980 yılları arasında nüfus artış hızındaki düşüş, Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok daha fazladır. Bu dönemde bölgenin nüfus artış hızı %14,66 iken iller arasında Hakkâri'de %41,97 oranında en yüksek nüfus artış hızı görülmüş olup Erzincan, Kars ve Tunceli illerinin nüfusunda ise azalma olmuştur¹⁹⁸. Nüfus artış hızındaki azalmaya rağmen Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu 1975-1980 yılları arasında 477.275 kişi artarak 5.662.809'a çıkmıştır¹⁹⁹. TÜİK verilerine göre 1980'de Ağrı'nın nüfusu 368.009 ve yıllık artış oranı ise %21,68'dir. Nüfus büyüklüğü

¹⁹⁴ BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı*, s. 32-33.

¹⁹⁵ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 365.

¹⁹⁶ Özdoğan, 2019, s. 188,190.

¹⁹⁷ Elif Yüksel Oktay, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 4, sayı: 7, (2014), s. 44.

¹⁹⁸ Khalaf, 2006, s. 108.

¹⁹⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1981, Yayın No:954, s. XVII.

bakımından 1980’de Türkiye’de 45. sırada yer alan ilin nüfus verileri aşağıdaki 8 numaralı tabloda ayrıntılarıyla verilmiştir.

Tablo 8: 12 Ekim 1980 Nüfus Sayımında Ağrı Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Şehir Nüfusu			Köyler Nüfusu			Km ²	Yoğunluk
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın		
Merkez	40.532	23.455	17.077	43.594	21.675	21.919	1.481	57
Diyadin	6.011	3.182	2.829	27.147	13.748	13.399	1.274	26
Doğubayazıt	23.513	14.243	9.270	50.281	25.069	25.212	2.383	31
Eleşkirt	10.083	5.943	4.140	34.041	17.087	16.954	1.559	28
Hamur	2.055	1.125	930	17.766	8.952	8.814	898	22
Patnos	18.184	10.954	7.230	40.818	20.341	20.477	1.421	42
Taşlıçay	4.226	2.315	1.911	17.705	8.856	8.849	798	27
Tutak	3.810	2.135	1.672	14.230	14.230	14.013	1.562	21
Toplam	108.414	63.355	45.059	259.595	129.958	129.637	11.376	32

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Yayın No:990-03, Ankara 1982, s. 4.

Tablodaki bilgilerden anlaşılabacağı üzere, 1980 yılı nüfus sayımında Ağrı’nın yüzölçümünde bir değişiklik olmamış; ancak toplam nüfus 37.808 kişi artarak 368.009’a ulaşmıştır. 1980 yılında 11.376 km² olan coğrafi alana sahip Ağrı’da km²’ye 32 kişi düşmüştür. Söz konusu nüfus artışı ilçelerin şehir merkezleri ve köyleri için de geçerli olup bu dönemde 84.126 kişiyle en kalabalık ve en yoğun nüfuslu ilçe Merkez ilçesi olmuştur. Aynı şekilde en az nüfuslu ilçe 19.821 kişiyle Hamur olurken en düşük nüfus yoğunluğu ise 21 olarak Tutak olmuştur.

1980 yılı sayım verilerine göre Merkez ilçenin, bucak ve köylerin nüfus bilgileri şu şekildedir: Merkez ilçenin Merkez, Cumaçay ve Murat olmak üzere, üç bucağı ve bağlı 95 adet köyü; Merkez bucağında 47 adet köy ve toplamda 22.727 kişi, Cumaçay bucağında 24 köyde toplam 8.951 kişi ve son olarak Murat bucağında 24 adet köyde toplam 11.916 kişi, ilçe geneli nüfus 45.130 erkek ve 38.996 kadın olmak üzere, toplam 84.126’dır. Ağrı’nın büyük ilçelerinden biri olan Diyadin’in bir bucağı ve toplam 54 adet yerleşim yeri bulunmaktadır. Toplam nüfusunun 6.011’i şehir merkezinde yaşarken 27.147’si köylerde ikamet etmiştir.

Alan bakımından en büyük ilçe konumunda olan Doğubayazıt’ın iki bucağı bulunmaktadır. Merkez bucağına bağlı 69 adet köy ve Suluçam bucağına bağlı 16 adet köye sahip olan ilçenin 75 adet köy kaydı mevcuttur. Merkez bucağında 39.094 kişi,

Suluçam bucağında ise 11.187 kişi yaşamaktadır. Toplam nüfusun 50.281'i köylerde yer almıştır. İlçe genelinde ise 39.312'si erkek ve 34.482'si kadın olmak üzere, toplamda 73.794 kişi ikamet etmiştir. Bu dönemde bir önceki sayımda olduğu gibi Eleşkirt'in iki bucağı ve bunlara bağlı 72 adet köyü mevcuttur. Toplam nüfusunun 10.083'ü şehir merkezinde ikamet ederken Merkez bucakta 28.165 ve Tahir bucağında 5.876 kişiyle toplamda 34.041'i ise bucak ve köy nüfusunu teşkil etmiştir²⁰⁰.

Nüfusu hızla artan ilçelerden biri olan Patnos'un 1980'de en düşük yıllık ortalama nüfus artışı %2,8 oranında yaşanmış ve bu durumda ilçenin kır ve şehir nüfusunun oranında bir değişiklik olmamıştır. Bu bağlamda Patnos'un şehir nüfusu oranı 18.184 kişiyle %30,8 kırsal nüfus ise 40.818 kişiyle %69,2'dir²⁰¹. Bucak sayısı bakımından Ağrı'nın en büyük ilçesi olan Patnos'un bu dönemde Merkez bucağında 36 adet köyde toplam 16.064 kişi, Dedeli bucağında 16 adet köyde 9.832 kişi, Doğansu bucağında 5.192 kişi ve son olarak Sarısu bucağında ise 22 adet köyde 9.730 kişi kaydı mevcuttur. Bucak ve köyler itibariyle toplam 40.818 kişi olan ilçenin toplam nüfusu 59.002'dir. En düşük nüfuslu ilçe olan Hamur'un bir bucağı ve bağlı 45 adet köyü bulunmaktadır. Toplam nüfusunun 17.766'sı bucak ve köylerde ikamet ederken 2.055'i ise şehir merkezinde ikamet etmiştir.

Alan bakımından Ağrı'nın en küçük ilçesi konumunda bulunan Taşlıçay'ın bir bucağı ve bağlı 36 adet yerleşim yeri kaydı mevcuttur. 21.931 kişinin yaşadığı Taşlıçay'da 17.705 kişi köylerde yaşamaktadır. Dönem itibariyle nüfus yoğunluğu en küçük ilçe olan Tutak'ın bir bucağı ve 81 adet köyü bulunmaktadır. 1980 yılı itibariyle buranın toplam nüfusunun 3.810'u şehir merkezini oluştururken 28.243'ü ise köyler nüfusunu teşkil etmiştir²⁰².

1980 yılı Ağrı nüfusunun yaş grupları 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60-64, 65-69, 70-74, 75-79, 80-84 ve son olarak 85+ olarak hesaplanmıştır. Bu verilere göre nüfusu üç ana yaş grubunda incelenecek olunursa; Ağrı'da 1950 sayımında 0-14 yaş grubunda 70.783 kişi, 1960'ta 106.321 kişi, 1970'te 148.194 kişi ve son olarak 1980'de ise 187.704 kişi bulunmaktadır. 1980'de

²⁰⁰ Yılmaz Demir, Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van 2014, s. 83; BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, s. 4-6.

²⁰¹ Yıldız, 1996, s. 32,35; Mehmet Zeydin Yıldız, "Şehirselsel Fonksiyonlar Ve Şehiriçi Arazi Kullanımı Bakımından Patnos", *Doğu Coğrafya Dergisi*, cilt: 7, sayı: 5, yıl: 2001, (2011) s. 396.

²⁰² BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, s. 6-7.

Türkiye genelinde 0-14 yaş arası nüfus artışı yaşandığı halde; oransal açıdan düşüş olmuştur. Bu bağlamda 1965 yılına kadar 0-14 yaş grubunun Türkiye nüfusu içerisindeki payında önemli değişiklik olmamış, ancak bu tarihten sonra ülkede uygulanan nüfus artırıcı politikanın terk edilmesinden sonra 0-14 yaş grubundaki artış hızı azalmıştır. Bunun temel nedeni de nüfus artışını azaltıcı politikaların sonucunda doğumlarda meydana gelen düşüşlerdir. Bu azalma izlenen politika bağlamında ilerleyen yıllarda da devam etmiştir²⁰³. Aynı şekilde bu dönemde çalışan grubu oluşturan 15-64 yaş aralığında 174.023 kişi ve 65 yaş ve üzeri grupta ise 7.616 kişi yer almıştır.

Nüfus medeni hal bakımından incelediğinde istatistik verilerinde Ağrı nüfusu 12 yaş ve yukarı yaşlar dikkate alınarak hesaplanmış ve toplam nüfusun 209.787'sinin dört kategoride medeni durumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. 1980'de 81.388 kişi evli, 121.542 kişi evlenmemiş kategoride bulunurken eşi vefat eden 6.596 kişi ve 261 kişi de boşanan grubu oluşturmuştur. Bu verilere göre eşi ölen kişilerin 5.751'sini kadınlar oluşturmuştur.

1980'de nüfusun eğitim durumunu okuma yazma bilmeyenleri cinsiyet itibariyle ele almak mümkün olduğu gibi söz konusu istatistik verilerinde de kesin ve net sonuçlara ulaşılabilmektedir. Türkiye'deki düşük okuryazarlık, Cumhuriyet tarihinin en önemli toplumsal sorunlarından biri olmuştur. Bu kapsamda Ağrı'nın okuryazarlık durumu 6 yaş ve üzeri nüfus dikkate alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; Ağrı'da 1980 yılı itibariyle 174.730 kişi okuma yazma bilmekteyken 112.115 kişi ise okuma yazma bilmemektedir. Bu durumda Ağrı'da okuma yazma bilmeyenlerin oranı %60,91 iken okuma yazma bilenlerin oranı ise %39,09 olmuştur. Okuma yazma bilen nüfus oranı 1975-1980 döneminde yaklaşık %5'lik bir düşüş yaşamıştır²⁰⁴. Bu düşüş 1975-1980 yılları arasında yurtdışına işçi olarak göç eden nüfus ve yurt içinde göç eden nüfusun genelde okuryazar nüfustan oluşması olarak değerlendirilebilir. Ağrı'da 6 yaş üzeri okuma yazma bilen nüfusun oranı yıllara göre değişiklik gösterdiği gibi daima bir artış göstermiştir.

1980 yılı Ağrı'nın nüfusunun genel değerlendirmesi şu şekildedir: Toplam nüfusun %52,53'ü erkek ve %47,47'si ise kadındır. Bu dönemde Ağrı'da nüfus artış

²⁰³ Kerim, 1997, s. 40; Kaya, 2001, s. 270.

²⁰⁴ Tabak, 2000, s. 58; Kaya, 2016, s. 36,38.

oranında azalma devam etmektedir. İlin Türkiye nüfusuna oranı %0,82'dir²⁰⁵. Nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığı Ağrı'da temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olması nedeniyle ilin kır ve kent nüfus oranı ona göre şekillenmiştir. 1980'de Ağrı'nın şehir nüfus oranı %29,46'ya çıkmışken kırsal nüfus oranı, %70,54'e düşmüştür²⁰⁶. Bu dönemde kentsel nüfus artarken kırsal nüfus oranı azalmıştır şeklinde değerlendirilebilir.

Ağrı'nın nüfusu genel olarak değerlendirildiğinde ortaya şu tablo çıkmaktadır; Bilindiği üzere, 1950'den sonra Türkiye'de kentsel ve kırsal nüfus oranları hızla kentler lehinde değişmiş ve sürekli artış göstermiştir. Bu durum Ağrı için de geçerli olmuş ancak ilde yeterli sanayileşme olmadığı için kentsel alan tanımı sadece idari bölünüşe ya da nüfus büyüklüğüne dayanan ayırım olarak kalmıştır. 1950-1980 yılları arasında Ağrı'da sürekli nüfus artışı yaşanmıştır. Bilhassa ilde en hızlı nüfus artışının Merkez, Doğubayazıt ve Patnos ilçelerinde olduğu sayısal verilerden anlaşılmaktadır.

Kentsel nüfusta yaşanan artışlar 1965 yılına kadar sürekli artış göstermiş ve Türkiye ortalamasının üzerinde seyretmiştir. Bu tarihten sonra değişen nüfus politikasına rağmen Ağrı'da artış gösteren nüfus, ilin askeri özellikleri nedeniyle yoğunluk göstermektedir. 1970'lerden itibaren kentsel nüfus artış hızında yavaşlama eğilimi görülmüştür. Söz konusu artan nüfusu yavaşlatıcı politika sonucunda Ağrı'da yavaşlayan kentsel artış, ülke ortalamasına az da olsa yaklaşmıştır. Ayrıca bu dönemde ilde kırsal alanda da nüfus artış hızında düşüş yaşanmıştır şeklinde yorumlanabilir.

1.3. Göçler

Kültürel faaliyetleri birçok yönden etkileyen faktörlerden biri de göçlerdir. Göçün literatürde birçok tanımı bulunmaktadır. Genelde “yer değiştirme” olarak kabul gören göç; belirlenmiş bir zaman diliminde belirli bir yerleşim yerinden dışarıya olan yer değiştirmelerin sayısı olarak tanımlanır²⁰⁷. Genel anlamda yapılacak tanım ile (TDK) Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe sözlüğünde “Ekonomik, toplumsal ve siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine,

²⁰⁵ Özdoğan, 2019, s. 190. Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 374.

²⁰⁶ Okan Ceylan, “1950-1980 Arası Dönemde Ağrı'nın Kırsal Kesiminde Gündelik Hayat, Tarım Ve Hayvancılık”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 104, Güz (2021), s. 429; Kaya, 2013, s. 547.

²⁰⁷ Ruken Macit, 1980 Sonrası Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dan Göç Edenlerin Kimliklerinin Yeniden İnşasında Eğitim Sürecinin Rolü; Adana Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Adana 2012, s. 4-5.

bir ülkeden başka bir ülkeye gitme işi, yer değiştirme, taşınma, hicret ve muhaceret” olarak tanımlanan göç, Coğrafya Terimler sözlüğünde ise; “Nüfusun geçici veya sürekli olarak yer değiştirmesi” olarak tanımlanmıştır²⁰⁸. İlk bakışta söz konusu tanımlarda anlatılmak istenen ülkeler arası göç ön plana çıkarıyormuş gibi görünse de yer değiştirme ülke içerisinde yerleşim yerleri arasındaki kültürel farklılıklar nedeniyle aslında alışılmış bir ortamdan farklı bir ortama geçiş olarak yer değiştirme şeklindedir.

Göç, bireylerin ve toplumların üzerinde çeşitli etkiler oluşturan ve birçok disiplini değişik açılardan ilgilendiren önemli bir olgudur. Sosyoloji, iktisat, tarih, coğrafya, istatistik ve benzeri birçok disiplinde ele alınan göç olgusunu, her disiplin kendi alanını oluşturan amaçlar çerçevesinde yorumlamakta ve tanımlamaktadır. Bütün bu tanımlardan yola çıkarak göç kavramıyla ilgili yapılabilecek en kapsayıcı tanımlardan birisi de özellikle nüfus sayımlarıyla ilgili olarak TÜİK tarafından yapılan tanım ise şu şekildedir. Göç; toplum içerisinde yer alan bireylerin coğrafi olarak yaşadığı yahut bulunduğu yerden ayrılarak yerleşmek amacıyla başka bir yere doğru hareket etmesi biçiminde tanımlanabilir²⁰⁹.

Göç kavramının birçok tanımı yapılmasına rağmen söz konusu tanımlardan bir kısmının kullanılması kavram olarak anlaşılması açısından yeterli olacaktır. Zira göç, coğrafi mekân değiştirme sürecinin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yönleriyle toplum yapısını değiştiren bir nüfus hareketidir²¹⁰. Dolayısıyla bu yeni yerlerin farklılığı bireylerin coğrafi olarak yer değiştirme olayının aslında farklı bir kültürel yapı içerisine girme ve ekonomik yoksullukla baş edebilme ihtiyacından kaynaklandığı bilinen bir gerçek olmuştur. Bütün bu tanımlar ve açıklamalar gösteriyor ki göç kavramı bireylerin veya toplulukların yerleşim yerlerini değiştirmesi olayıyla ifade edilmemelidir. Sonuçta göçlerin meydana gelmesinde genel olarak ekonomik, siyasal, dini ve sosyo-kültürel nedenler etkili olmaktadır.

Yukarıda tanımı yapılan göç olgusu evrensel olarak iç ve dış göçler olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bu bağlamda iç göçler, birey veya toplulukların bir ülke içerisinde yapmış olduğu yer değiştirme eylemyken dış göçler ise kişi veya kişilerin bir ülkeden

²⁰⁸ Türk Dil Kurumu (TDK) *Türkçe Sözlük I A-J*, cilt: 1, (TTK) Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 9. Baskı, Ankara 1998, s. 863; www.cografya.gen.tr (e.t. 07.04.2021).

²⁰⁹ Tahir Baysal, *İl Ölçeğinde Diğer Sosyo-Ekonomik Verilerle Göç Oranları Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi*, (TÜİK Uzmanlık Tezi), *Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)*, Malatya 2010, s. 4.

²¹⁰ Yüksel Koçak-Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt:3, sayı:3, (2012), s. 165.

başka bir ülkeye doğru yaptıkları yer değiştirme olayıdır²¹¹. Türkiye’de iç göçler, dış göçlere göre daha yoğun olarak gerçekleştirilmektedir. Endüstrileşmiş bölgelerin ülkenin batısında toplanmış olması nedeniyle doğudan batıya doğru bir eğilim gösteren Türkiye’de iç göçler, Karadeniz, Doğu Anadolu ve bazen İç Anadolu bölgelerinden, Ege, Akdeniz ve özellikle Marmara bölgelerine doğru gelişme göstermektedir.

Bilindiği üzere, 1950’lerden itibaren Türkiye’de kentsel ve kırsal nüfus oranları, hızla kentler lehinde değişmiş ve kent nüfusunda hep bir artış yaşanmıştır. Ülke genelinde kentleşme Ağrı’da da gelişmeye başlamış ve burası 1950-1955 döneminde ciddi bir kentleşme sürecini yaşamıştır. Ancak bu dönemde yörenin coğrafi şartları göz önünde bulundurulunca yeterli sanayileşmenin olmadığı, kentsel alan tanımının sadece idari bölünüş ya da nüfus artışına bağlı olarak nüfus büyüklüğüne dayanan bir ayrım olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı kente özgü yaşam biçimi ve değer yargıları gelişmemiştir. Dolayısıyla kırdan kente göçle, il genelinde yüksek doğurganlığı aşağı doğru çekecek bir etki söz konusu olmamıştır.

Cumhuriyet tarihinin her döneminde ekonomik nedenlerden kaynaklanan iç göçler yaşanmıştır. Köyden kente göçün hızlandığı ve yaygınlaştığı DP döneminin ilk yıllarını kapsayan 1950’li yıllarda köy yaşamının iticiliği, kent yaşamının çekiciliği, toprak yetersizliği, tarım arazilerinin mirasçılara yetmemesi ve ayrıca tarımda makineleşme iç göçü bir yatırım olarak görmeye başlamaları göçlerin başlangıcında son derece etkili olmuştur²¹². 1950’lerde başlayan göç hareketleri sonucunda kırsaldan şehirlere göç etme arzusu sonraki yıllarda bile giderek artmıştır. Şehirlerin ekonomik çekiciliğinin yanında sosyal ve kültürel özellikleri de insanları cezbetmiştir. Bu bağlamda, 1950’li yıllardan itibaren başlayan iç göç dalgası, göç veren ve göç alan yerlerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında büyük değişikliklere yol açmıştır. Göç veren yerler ekonomik sermaye bakımından yetersiz kalırken göç alan yerler ise sosyal, kültürel ve ekonomik olarak çekim merkezi durumuna gelmiştir²¹³.

1950’lerde başlayan göç hareketliliğiyle köyden kente göçü başlatan insanların %52’si pazara dönük üretim için az toprağı olan ve genellikle borçla arazisini satanlar

²¹¹ Metin Karakoç, Tarihsel Süreçteki İç Göçlerin Belediyelere Etkisi: Ağrı Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Trabzon 2020, s. 56.

²¹² Erkal, 2016, s. 167.

²¹³ Ceren Avcil, “Ağrı Nüfusunun Tarihsel Gelişiminde Göçün Etkileri (1980-2018)”, *Karadeniz Zirvesi Karadeniz 4.Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı*, (Ed. Khorram Manafidizaji), (2020), s. 1.

ve %22'si ise herhangi bir arazisi bulunmayan makineleşmeyle traktörün işsiz bıraktığı köylüler oluşturmıştır. Bu dönemde köyden kente iç göç 1945-1950 yılları arasında 214.000 kişi iken 1950-1955 yılları arasında bu sayı dört kat artarak yaklaşık 904.000'lere kadar çıkmıştır. Bu sayısal verilere göre kırdan kente iç göç, DP döneminin ilk yarısında özellikle tarımda makineleşmeyle büyük ivme kazanmıştır²¹⁴.

Köyden kente göç bir nevi modernleşme olgusudur. Bu modernleşme olgusu, şehirle köy arasındaki eşitsizliği arttırmış, şehirleri köye oranla ekonomik, sosyal ve kültürel yönden cazibe merkezi haline getirmiştir. Kırdan kente göçün temel nedeni şehir hayatının çekiciliği, işsizlik, sağlık, eğitim ve en önemlisi ekonomik sebepler daha çok iç göç şeklinde gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere, Türkiye'de göçlerle ilgili sayısal veriler DİE ve TÜİK'ten alınmaktadır. 1950-1980 yılları arasında gerçekleşen ve gittikçe ivme kazanan iç göçler, kademeli olarak önce köyden ilçe merkezine, burada ekonomik anlamda tutunamayanlar bu sefer ilçe merkezinden il merkezine, daha sonra da sanayinin gelişmiş olduğu batı illerine doğru yapılmıştır.

1960-1970 yılları arasında özellikle bölge içinde il ve ilçe merkezlerine hızlı bir göç hareketi başlamış ve 1965-1970 yılları arasındaki dönemde ise ülke genelinde il içinde göç edenlerin sayısı 3.244.724 olarak belirlenmiş ve bu sayının nüfus oranı ise %10,7'dir²¹⁵. Yani bölgeden her yüz kişiden 10'u göç etmiştir. 1970-1975 yılları arasında ise nüfusun 3.421.025 kişisi %9,9, 1975-1980 yılları arasında nüfusun 2.700.977'si iller arası göç ile %7,0'luk oranla her yüz kişiden 7'si yer değiştirmiştir²¹⁶.

DİE'nin verilerine göre; 1965-1980 yılları arası dönemde, Türkiye nüfusunun %65 ila 107'si arasında değişen oranlarda iller arası göçe katıldıkları ortaya çıkmaktadır²¹⁷. 1950-1985 yılları arası dönem Türkiye'de 1950'lerde başlayan hızlı göç ve kentleşme hareketleri kırsal alanlardan kentlere doğru göçün en yoğun yaşandığı dönem olmuştur²¹⁸. Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı illeri (Malatya, Elazığ, Tunceli ve Erzincan gibi.) en çok göç hareketliliğinin yaşandığı iller olmuştur. Bu durumun, Ankara'ya yakın olmalarından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Bölgenin en fazla

²¹⁴ Nadir Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2014, s. 265.

²¹⁵ Khalaf, 2006, s. 150.

²¹⁶ Taner Kocaman, *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2008, s. 17.

²¹⁷ Tunç-Özçelik, 2017, s. 2137.

²¹⁸ Kaya, 2013, s. 545.

göç veren illerinin ise Erzurum, Elazığ, Erzincan, Tunceli ve Kars illeri olduğu anlaşılmaktadır²¹⁹.

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı üzere, Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin en fazla göç veren bölgesi olma özelliği taşımaktadır. Araştırma sahasını oluşturan Ağrı ili de bulunduğu bölgenin kaderini paylaşmaktadır. Kentleşme ve sanayileşmenin bir devlet politikası haline gelmesiyle 1940'lı yıllarda Ağrı'da göçler daha çok memur tayinleri, evlenmeler, doğal afetler ya da mevsimlik ve geçici işçi göçleri şeklinde meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde iş gücü piyasası kolay olmakla birlikte temel geçim kaynağının tarım olması burada yaşayan halkın geleneksel yapısını korumaktadır. Zira 1950'lerden itibaren, tarımda makineleşmeyle birlikte kırsal alandan kentlere doğru başlayan göçlerle birlikte 1950-1960 döneminde Ağrı'daki nüfus hareketlilikleri, komşu illerle olan idari alanda yapılan sınır değişiklikleri, bazı ilçe ve köylerin il topraklarına katılması ya da ilden ayrılması gibi durumlar, tayin, evlenme, mevsimlik işçi göçleri ve doğal afetler gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

1960'larda Türkiye'de iç göçlerin oranı %114,4'tür. Ağrı'da da bu dönemde %75 oranıyla ne göç veren ne de göç alan iller arasında dikkati çeken il konumunda bulunmamaktadır. 1950'lerde başlayan kırdan kente iç göç, 1970'lerin ortalarına kadar devam ederken 1970'lerin ikinci yarısından itibaren kentten kente göç olarak artış göstermiştir²²⁰. 1970'li yıllarda çoğunlukla ekonomik sebeplerden dolayı il dışına başlayan göçler bireysellikten aile boyutuna ulaşmıştır. 1980'lere doğru Türkiye'de serbest ekonomik yaşama geçilmesiyle kısıtlı gelişim gösteren hatta sosyo-ekonomik olarak geri kalan Ağrı'nın göç hareketleri İstanbul ve Kocaeli olmak üzere, daha çok gelişen illere doğru kentten kente iç göçler halinde yapılmıştır. Ağrı'dan göç eden kişilerin ikametgâh adreslerini uzun yıllar değiştirmedikleri ve ilin sürekli olarak göç verdiği anlaşılmaktadır. 1970-1980 sayım devrelerinde Ağrı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en fazla göç veren illerinden birisidir. Bu dönemde Ağrı'da göç verme oranı %79,8 olarak tespit edilmiştir. 1950-1980 yılları arasında Ağrı'nın sürekli göç verdiği ilgili verilerden anlaşılmaktadır. Yani aldığı göç, verdiği göç miktarını hiçbir zaman geçmemiştir. Başka bir deyişle ilin net göç miktarı her zaman negatif değerler

²¹⁹ Khalaf, 2006, s. 150.

²²⁰ Sevda Karaca, "Cumhuriyet Döneminde (1927-2019) Ağrı İlinde Yaşanan İç Göçler", *Journal Of History School*, 49, yıl: 13, sayı: XLIX, Aralık (2020), s. 3919-3923.

göstermektedir²²¹. Duruma açıklık getirmek amacıyla aşağıdaki 9 numaralı tabloda yıllara göre ilin aldığı ve verdiği göç miktarları ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 9: 1975-1985 Yıllarında Ağrı’da Göç Hareketleri

Ağrı	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı %
1975-1980	279.713	9.798	34.784	-24.986	-80,54
1980-1985	345.873	13.662	32.667	-19.005	-53,47

Kerem Karabulut-Ömer Yalçinkaya, “Ağrı İli Göç Analizi”, *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili* (Ed. Kerem Karabulut), AİÇÜ Yayınları Yayın No:19, Ankara 2018, s. 39.

1950-1965 yılları arasında Ağrı, ne çok göç veren ne de göç alan iller arasında görünmemektedir. Tablodaki verilerden yola çıkarak Ağrı’da 1975-1980 yılları arasında aldığı göç miktarı en az olan 10 il sıralamasında 6. sırada yer alırken 1980-1985 yılları arasında ise aldığı göçten fazla göç veren ilk 10 il arasında ise 7. sırada yer almaktadır. 1975 -1980 yılı itibariyle aldığı göç hızı dikkate alındığında Ağrı aldığı göç hızı en düşük ilk 10 ilden %32,9’luk oranla 7. sırada bulunmaktaydı²²². Verdiği göç hızı en düşük ilk on il sıralamasına girmeyen Ağrı 1980-1985 yılları arasında da aldığı göç hızı ve verdiği göç hızı sıralamasına girmemiştir. 1975-1980 döneminde Ağrı 34.784 kişi göç verirken 9.798 kişi göç almış ve bu dönemin net göç hızı -80,5 olarak negatif değer almıştır. Bu verilere göre Ağrı, ilk defa net göç hızı oranıyla en çok göç veren ilk beş il kategorisi arasına girmiştir²²³. Bir sonraki sayım olan 1980-1985 yılları arasındaki dönemde Ağrı’da gerek net göç miktarı (-19.005) gerekse net göç hızı (-53,5) önceki sayıma oranla büyük oranda düşüş göstermiştir.

Ağrı’da yaşanan göçlerin temel sebepleri; ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve kentsel olarak sınıflandırılabilir. Ağrı’nın göç eğilimleri genel olarak eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği, sosyal faaliyetlerin azlığı, sert iklim şartları ve iş bulma sıkıntısına bağlı olarak ekonomik zorluklar, göçü belirleyen etmenler arasında gösterilebilir. Özellikle 1980 sonrası dönemde Türkiye’nin en çok göç veren ilk üç ili arasında yer alması ciddi sorunları da beraberinde getirmektedir. Türkiye’de bölgesel göç olgusu şehirleşme biçimini ve boyutunu etkileyen bir unsur haline gelmiştir. Nitekim göç eden birey veya toplulukların, geleneksel şehir hayatından kopup düzensiz sanayi şehirlerine doğru sosyo-kültürel dönüşümü ve bu dönüşüm sürecinde ortaya

²²¹ Kaya, 2003, s. 220; Özdoğan, 2019, s. 197.

²²² Kaya, 2013, s. 554.

²²³ Karaca, 2020, s. 3926-3927.

çıkan mekânsal hareketlilik Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısında köklü değişikliklere neden olmuştur.

Ağrı'da köyden kente, kentten kente şeklinde yapılan iç göçlerin yanı sıra yurt dışına da göçler olmuştur. 1960'lara kadar süre gelen eğitim ve sağlık yoksunluğu, işsizlik ve buna bağlı olarak kalabalık aileler için zor olan ekonomik hayat bu tarihlerden itibaren göçlerin hızlanmasına neden olmuştur. Türkiye'den başka ülkelere yapılan göçlerin çoğunluğu işçi göçleridir. Ülke genelinde olduğu gibi araştırma sahasında da yurtdışına göçler 1960 yıllarından itibaren başlamıştır. Yurt dışına yönelik işçi göçü hareketlerine, Ağrı'da da rastlanmıştır. Duruma açıklık getirmek amacıyla 1965-1980 yılları arasında Ağrı'dan yapılan göçler aşağıdaki 10 numaralı tabloda verilmiştir.

Tablo 10: 1965-1980 Yıllarında Ağrı'da Göç Hareketleri

Göç Dönemleri	1965-1970	1970-1975	1975-1980
Ağrı	28.301	41.992	34.784

Polat, 2019, s. 60.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılabacağı üzere, Ağrı'dan 1965'lerde 30.000'e yakın kişi göç etmiştir. Bu göçler, 1960'lı yıllarda başlamış ve 1970'te hızla artarak 1965-1980 yılları arasında en fazla yurt dışına göç 1970-1975 yıllarında gerçekleşmiş ve 1975'lerden itibaren yavaşlamaya başlamıştır. Buna bağlı olarak yavaşlayan dış göç günümüzde de halen devam eden bir süreçtir. Bu bağlamda ilk önce iş bulmak için yurt dışına çıkan kişiler, oturma izni alır almaz ailelerini de içinde bulundukları sefaletten kurtarmak için yanlarına almışlardır. Bazı ailelerde dış göçü bir kurtuluş olarak görmüş ve buna bağlı olarak kaçak yollardan Avrupa ülkelerine giriş yapmaya başlamışlardır.

Dış ülkelere yapılan göçler özellikle 1960-1973 yılları arasında en belirgin duruma gelmiştir. Daha sonraki yıllarda bu göçlerde sürekli azalmalar görülmekle birlikte günümüzde de devam etmektedir. Ülke dışına göçlerden en çok ilin Eleşkirt ilçesi etkilenmiştir. Ağrı'da özellikle Ağrı ve Eleşkirt ilçesinden kaçak yollarla Almanya başta olmak üzere, Fransa, Belçika Hollanda ve İsveç gibi Avrupa ülkelerine giden çok sayıda insan olduğu bilinmektedir²²⁴. Yukarıda da ayrıntılı bir şekilde ifade edildiği gibi Ağrı'da meydana gelen göç hareketlerinin temel sebebi geçim sıkıntısı ve

²²⁴ Kaya, 2001, s. 290-291.

işsizlik gibi nedenlerden özellikle toprağın verimsizliği ve buna ek olarak iklim özelliklerinden kaynaklandığı kanısına varılabilir.

1.4. Cumhuriyet Döneminde Ağrı’da İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Türkiye’de yer adlarındaki değişiklikler, Cumhuriyetin ilanından önceki dönemlerde başlamıştır²²⁵. Ancak Türkiye’de köy isimlerinde çok ciddi düzenlemeler ve değişiklikler Cumhuriyet döneminden itibaren yapılmıştır²²⁶. Yerleşim yerlerinin adlarının değiştirilme işlemleri İçişleri Bakanlığı tarafından 1940 yılının sonlarına doğru hazırlanan 8589 sayılı genelgeye dayanmaktadır. Bu genelgeye göre asıl amaç; *“yabancı dil ve köklerden gelen ve kullanılmasında büyük karışıklığa yol açan yerleşme yerleri ile tabii yer adlarının Türkçe adlarla değiştirilmesi”*dir. Söz konusu genelgenin ardından ismi değiştirilmesi gereken yerlerin tespiti II. Dünya Savaşı sebebiyle gerçekleştirilememiştir. Daha sonra bu konu 1949’da 5442 sayılı *İl İdare Kanunu* ile yasallaşmıştır²²⁷.

Türkiye’de yapılan idari düzenlemeler sonucunda ismi değiştirilen köylerin sayısı yaklaşık 12.000 civarındadır. Başka bir ifadeyle Türkiye’deki köylerin %35’inin isimleri değiştirilmiştir. İdari alanda yapılan düzenlemeler kapsamında ülke geneli isim değişikliğine tabi tutulan yerleşim yerlerinden toplam 12.111 köyün 374’ü Ağrı’ya bağlı köylerdir. Söz konusu isim değişiklikleri bilhassa 1950’li yıllarda yapılmış ve çok sayıda köye yeni isim verilmiştir. Bu bağlamda 1958’den itibaren Ağrı’da yaklaşık 374 adet köyün adı değiştirilmiştir. Bu düzenlemelerdeki temel düşünce ulusçuluk ve milliyetçilik fikirleri olmuştur²²⁸. DP döneminde de bütün Türkiye’de olduğu gibi Ağrı’da da uluslaşma politikalarının bir basamağı olan Türkçe isimlerinin kullanımına verilen önemi göstermektedir.

Türkiye genelinde olduğu gibi Ağrı’da da yerleşim yerleri adları değiştirilirken bazı özellikler dikkate alınmıştır. Burada dikkat edilen temel özellik Türkçe olmayan Türkçe olmadığı düşünülen veya sorun yaratacağına inanılan isimlerin özellikle

²²⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, cilt: 67, sayı: 275, (2012), s. 156.

²²⁶ Bilal Tunç, “Cumhuriyet Döneminde Muş’un İdari Yapısında Yapılan Düzenlemeler (1927-1980)”, *Journal of History School*, yıl: 13, sayı: 46, Haziran (2020), s. 1392.

²²⁷ Harun Tunçel, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, Elazığ (2000), s. 27.

²²⁸ Tunç, Özçelik, 2017, s. 469.

değiştirilmesi, bazı köy adlarının Türkçe olsalar bile telaffuz ederken güzel çağrışım uyandırmayan alay edilmesine fırsat veren kelimelerden oluşan isimlerin değiştirilmesine dikkat edilmiştir. Bazı yerleşim yerlerinin isimlerinin değiştirilmesi ise mevcut halinin yazıya dönüştürülmesinde yaşanan sorunu gidermek amacıyla yapılmıştır. Sadece birkaç harf değişikliği sonucunda örneğin *Zeyt* ve *Zado* köylerinin isim değişikliğiyle *Zado* adı verilmiş ve içinde *şih* kelimesi bulunan köy adları da *şeyh* olarak değiştirilmiştir. Aynı zamanda ismi değiştirilmek istenen yerleşim yerlerinin içinde *kızıl*, *çan* ya da *kilise* bulunan köy veya mahallelerin isimleri de yeniden düzenlenmiştir.

İsimleri değiştirilen yerleşim yerlerinin diğer bir bölümü de genel anlamda Türkçe olmayan isimlerden oluşmaktadır. Arapça, Farsça, Kürtçe, Lazca, Rumca, Ermenice, Gürcüce, Çerkezce gibi dillerde kullanılan pek çok köy adı bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkçe bir anlam ifade etmeyen köy adları Arapça yahut Farsça kökü, eki olan isimlerde değiştirilmiştir²²⁹. Bu değişikliklerin her zaman tam anlamıyla isabetli kararlar olduğunu söylemek mümkün değildir. 1955'ten itibaren ülke genelinde uygulanan yerleşim yerlerinin adlarının değiştirilmesi politikası gereği Türkçe olmayan yer adlarının büyük kısmına Türkçe isimler verilmiştir. Bu değişiklikler yapılırken ilçe ve bağlı nahiyele dikkate alınarak düzenlemeler yapılmıştır. 1955'ten itibaren başlayan isim değişiklikleri sonucunda birçok yerleşim yerinin isimlerinin değiştirildiği görülmüştür.

1960 yılı itibariyle Ağrı'ya bağlı Merkez, Diyadin, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak olmak üzere, 8 ilçe bulunmaktaydı. Cumhuriyet dönemi ismi değiştirilen yerleşim yerleri ilçe ilçe verilecek olup Ağrı'daki yerleşim yerlerinin eski isimleri ve yeni isimleri aşağıda tablolar halinde gösterilmiştir. Aynı zamanda isim değişikliğine tabi tutulmayan yerlerin adları da tablolarda verilmiştir. Bazı yerleşim yerlerinin isimleri sonraki nüfus sayımlarında değiştirilmiştir. Bu gibi değişikliklere de ayrıca detaylı bir şekilde yer verilerek ilin özellikle 1955'te uygulanmaya çalışılan yerleşim yerlerinin adlarının değiştirilmesi politikası kapsamında 1960'ta ismi değiştirilen yerleşim yerlerinin tabloları aşağıda verilmiştir.

Ayrıca Ağrı'da isimleri değiştirilmesi planlanan yerleşim yerlerine yeni isimler verilirken dikkat edilen hususlara ayrıca değinilerek yerleşim yerlerine verilen isimlerin

²²⁹ Tunçel, 2000, s. 28-29.

veriliş nedenlerine açıklık getirmek amacıyla aşağıda bulunan 11-12-13-14-15-16-17-18 numaralı tablolardan istifade edilmiştir.

Tablo 11: Merkez İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Ağılbaşı 2.Akbulgur 3.Anakaya 4.Araonak 5.Aslangazi 6.Aşağısaklıca 7.Aşağıyoldüzü 8.Baluluk 9.Beşbulak 10.Çukuralan 11.Çukurçayır 12.Eğribelen 13.Eliaçık 14.Eskiharman 15.Güvenli 16.Karaboğa	17.Kavacık 18.Konaktepe 19.Kumlugeçit 20.Mollaosman 21.Ozanlar 22.Sarıtaş 23. Soğan 24.Suçatağı 25.Taştekne 26.Tellisirt 27.Tezeren 28.Yolluyazı 29.Yolugüzel 30.Yukarısaklıca 31.Yukarıyoldüzü 32.Yurtpınar	1.Hacıhano 2.Keşişeleşkirt 3.Mollaosmaneleşkirt 4.Kasor 5.Keçigüden 6.Aşağıveretek 7.Aşağıdarabi 8.Keşiş 9.Kanisipi 10.Eleksan 11.Yekmal 12.Zado 13.Navik 14.Gevrigevrik 15.Şabo 16.Teran	17.Aliarap 18.Bavinan 19.Cimikan 20.Cumaçayı 21.İranoz 22.Gevrigezo 23.Soğaneleşkirt 24.Demizhan 25.Hamzikan 26.Cimikanieleşk 27.Amat 28.Dambat 29.Boşık 30.Yukarıveretek 31.Yukarıdarabi 32.Mirangi	1.Aşağıküpıran 2.Aşkale 3. Bölükbaşı 4.Çamurlu 5.Hacisefer 6.Karasu 7.Murathan 8.Sabuncu 9.Yazıcı 10.Yığıntepe 11.Yoncalı
Cumaçay Bucacı	1.Cumaçay 2.Akçay 3.Akdana 4.Altınçayır 5.Aşağıdörmeli 6.Aşağıkent 7.Aşağıpomuktaş 8.Balkaynak 9.Başçavuş 10.Başkent 11.Dönerdere	12.Gümüşyazı 13.Hanoba 14.Kovaşık 15.Kocataş 16.Koçbaşı 17.Ortakent 18.Özveren 19.Pomuktaş 20.Sarıharman 21.Taypınar 22.Uçarkaya	1.Çemişeto 2.Dijo 3.Gegez 4.Dado 5.Yukarımahalle 6.Aşağıahta 7.Zeyit 8.Kanusturi 9.Seko 10.Yukarıahta 11.Alimillo	12.Sirdo 13.Kari 14.Hacidede 15.Gevriger 16. Gündük 17.Ortaahta 18.Karanebi 19.Ebuzeyit 20.Aşma 21.Kıskaç 22.Çuruh	1.Mollaali 2.Sağırtaş 3.Soğan 4.Yukarıdörmeli
Murat Bucacı	1.Murat 2.Balıbostan 3.Beşiktepe 4.Boztoprak 5.Çakıroba 6.Dodutepe 7.Geçitalan 8.Güneysu 9.Oğlaklı	10.Ortayokuş 11.Otlubayır 12.Özbaşı 13.Sarıdoğan 14.Yalnızkonak 15.Yazılı	1.Ziro 2.Kazer 3.Kanisor 4.Hanereşk 5.Sofyan 6.Girekol 7. Gerger 8.Harabegöl 9.Korkoadaman	10.Koto 11.Mazrea 12.Birkan 13.Pohan 14.Abuzer 15.Mengesot	1.Aşağıdere 2.Bezirhan 3.Hıdır 4.Kalender 5.Kavak 6.Kazlı 7.Uzunveli 8.Yukarıküpıran

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s.29-30; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 36-37.

Ağrı'nın nüfus bakımından en büyük ilçesi, Merkez'dir. 1960 yılı itibariyle Merkez ilçede, 3 adet bucak bulunmaktaydı. Söz konusu verilere göre Merkez bucağında bulunan toplam köylerin 32'sinin isimleri değiştirilmiş olup sadece 11'nin adı değiştirilmemiştir. Merkez ilçeye bağlı Cumaçay bucağında 26 adet köyden 22'sinin ismi değiştirilmiş ve sadece 4 adet köy ismi sabit kalmıştır. 23 adet köyü bulunan Murat

bucağının ise 15 köy ismi değiştirilmiş ve sadece 8 adet köy ismi değiştirilmemiştir. Merkez ilçede toplam 69 adet köy adı değiştirilirken 23 adet köy ismi yeniden düzenlenmemiştir.

Tablo 12: Diyardin İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Akçevre 2.Akyolaç 3.Altinkilit 4.Aşağıdalören 5.Aşağıkardeşler 6.Atadamı 7.Atayolu 8.Batıbeyli 9.Boyalan 10.Burgulu 11.Büvetli 12.Dedebulak 13.Dokuztaş 14.Gögebakan 15.Gözüpek 16.Günbuldu 17.Heybeliyurt 18.Kapanca 19.Karaçoban 20.Kuşburan	21.Oğuloba 22.Omuzbaşı 23.Satıcılar 24.Sürenkök 25.Sürmelikoç 26.Taşbasamak 27.Uysallı 28.Yanıkçukur 29.Yeniçadır 30.Yeşildurak 31.Yolcupınarı 32.Yukarıakpazar 33.Yürükatlı	1.Tophaç 2.Yozdo/Yezdo 3.Kürdi 4.Aşağıbilikan 5.Aşağıkörnevrüz 6.Giridin 7.Öztürkan 8.Zefker 9.Kürdikan 10.Koran 11.Sikevt/Şikeft 12.Tuzibazar/Tujibazar 13.Gevikgevrik 14.Kapuzan 15.Karankomu/komik 16.Maya 17.Cücan 18.Setirabant 19.Bube/Bubo 20.Canakız	21.Şarkvelet 22.Sükrük 23.Bezirgân 24.Kori 25.Soran 26.Mirzecan 27.Kalender 28.Tendürek 29.Bozo 30.Topu 31.Zeynel 32.Yukarıbirikan 33.Darık	1.Aşağıakpazar 2.Aşağıtütek 3.Budak 4.Davut 5.Delihasan 6.Dibekli 7.Hacıhalit 8.*Karaca 9. Karapazar 10.Kotancı 11.Mollakara 12.Pirali 13.Rahmankulu 14.Yaşkesen 15.Tevla 16.Tazekent 17.Toklucak 18.Ulukent 19.Yukarıtütek 20.Yukarıdalören

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 30; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 37; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 33; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 5.

Diyadin'de 1954'te yapılan düzenlemeyle nahiye konumunda bulunan Taşlıçay, ilçeye dönüştürülmüş ve Diyardin'in yüzölçümü ve mevcut köy sayısında görece azalmalar yaşanmıştır. Yukarıdaki tablodan da açık bir şekilde anlaşılabacağı üzere, Diyardin'in 1960'ta bir Merkez bucağı ve bu bucağa bağlı 53 adet köyü bulunmaktaydı. 1960 yılı itibarıyla 33 adet yerleşim yerinin ismi düzenlenerek değiştirilmiş ve sadece 20 adet köy ismi aynı kalmıştır.

1960 yılı verilerine göre Merkez bucağa bağlı Karaca adlı yerleşim yeri sonraki yıllarda yapılan isim değişikliğiyle 1970 yılı nüfus sayımına göre Mutlu olarak değiştirilmiştir. Buradan da anlaşılabacağı üzere, Diyardin'de mevcut olan köylerin neredeyse tamamına yakınının düzenlemeler neticesiyle isimleri yeniden düzenlenmiştir. Bu durumda değiştirilen köy isimlerinin çoğunluğunun Kürtçe ve telaffuzu zor olan isimler olması nedeniyle değiştirildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 13: Doğubayazıt İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Altıntepe 2.Atabakan 3.Ayrancı 4.Bardaklı 5.Barındı 6.Besler 7.Binkaya 8.Bozyayla 9.Bölücek 10.Buyuretti 11.Çetenli 12.Çönçeli 13.Dağdelen 14.Dolaklı 15.Esnemez 16.Gökçekaynak 17.Göltepe 18.Gölyüzü 19.Günyolu 20.Melikşah 21.Ortadirek 22.Pullutarla 23.Sağdıç	24.Sağlıksuyu 25.Sarıçavuş 26.Sarıdana 27.Sazoba 28.Seslitaş 29.Somkaya 30.Subeşiği 31.Tanıktepe 32.Telçeker 33.Topçatan 34.Uzunyazı 35.Üçgöze 36.Üçmurat 37.Üzengili 38.Yağmurdüşen 39.Yalınsaz 40.Yanoba 41.Yaygınyurt 42.Yeniharman 43.Yığınçal 44.Yığıtyatağı 45.Demirtepe 46.Bozkurt	1.Berbere 2.Çirketan/Çilkotan 3.Gelesork 4.Talilki/Tahlilki 5.Tapyan 6.Yukarısürbehan 7.Mesekan 8.Kariler 9.Nazik 10.Nevreşin 11.Taparız/Teperiz 12.Gölesor 13.Kanlıköy 14.Kemercik 15.Harik 16.Künde 17.Gültepe 18.Şeyhli 19.Şenso/Şemso 20.Melikşe 21.Kızıldize 22.Kırmirze 23.Meryemana	24.Arzap 25.Gülveren 26.Zengezor 27.Kijik 28.Çolganiteçti 29.Zorovaitoze 30.Çalganizote 31.Girgop 32.Aşağısürbehan 33.Konikork 34.Aşağımiça 35.Şeyhbup 36.Çalganiyeniköy 37.Maşar 38.Çalganişiye 39.Çalganişemsiki 40.Melkankomu 41.Zoravaiağı 42.Kestek 43.Dumanlar 44.Zindo 45.Çelal 46.Kurtkapan	1.Aşağıtavla 2.Başkent 3.Bereket 4.Bulakbaşı 5.Çiftlik 6.Dostali 7.Göller 8.Gözükara 9.Gürbulak 10.Hallaç 11.İncesu 12.Karabulak 13.Karaburun 14.Karaca 15.Karakent 16.Kazan 17.Kargakonmaz 18.Kızılkaya 19.Ortakent 20.Örtülü 21.Yılanlı 22.Yukarıtavla
Suluçam Bucacı	1.Suluçam 2.Aktuğla 3.Dalbahçe 4.Eskisu 5.Kutlubulak 6.Örmeli 7.Tanyolu 8.Tutumlu		1.Muson/Musun 2.Taçdi 3.Korum 4.Babhan 5.Kaniresul 6.Kanisark 7.Kızılzıyaret 8.Aruç		1.Bezirhane 2.Çalköy 3.Güllüce 4.Kalecik 5.Karaşeyh 6.Kucak 7.Mescit 8.Sarıbüyük 9.Tutak

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 31; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 38-40; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 34-35; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 6-7.

Ağrı'nın hem nüfus hem de alan bakımından en büyük ilçesi konumunda bulunan Doğubayazıt'ın iki adet bucacı ve bu bucaklara bağlı 85 adet yerleşim yeri bulunmaktaydı. Tablodan da anlaşılacağı üzere, Merkez bucakta 46 adet köyün ismi değiştirilmiş olup 22 yerleşim yerinin ise herhangi bir şekilde isimleri değiştirilmemiştir. Merkez bucağına bağlı köylerin çoğunluğunun isimlerinin değiştirilmiş olduğu burada Kürtçe köy isimlerinin varlığından söz edilebilir. İsim değişikliklerinin çok büyük bir kısmı Merkeze bağlı köylerde olmuştur.

1960 nüfus sayımında Muson olarak bilinen Suluçam bucağının ise bucak merkeziyle birlikte 17 adet yerleşim yeri kaydı bulunmaktaydı. Suluçam bucağında 8 adet yerleşim yerinin isimleri idari düzenlemeler kapsamında değiştirilmişken 9 adet yerleşim yerinin ise isimlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Tablo 14: Eleşkirt İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucağı	1.Akyumak 2.Alkuşak 3.Aydoğdu 4.Çatalpınar 5.Çetinsu 6.Çobanbeyi 7.Danatepe 8.Değirmenoğlu 9.Dikendere 10.Dolutaş 11.Düzağı 12.Düzyayla 13.Ergözü 14.Goncalı 15.Gözyadı 16.Güvence 17.Güvendik 18.Hasanpınarı 19.İkizgeçe 20.İndere 21.Kanatgeren 22.Kayayolu	23.Kokulupınar 24.Körpeçayır 25.Günaykaya 26.İkizgöl 27.Karacaherden 28.Öztoprak 29.Keçigüden 30.Öğündük 31.Palakçayırı 32.Ramazan 33.Sadaklı 34.Salkımlı 35.Söbetaş 36.Süzgeçli 37.Uludal 38.Uzunyazı 39.Yanıdere 40.Yolkesen 41.Yığıntaş 42.Yorgunsöğüt 43.Yücekapı 44.Oklavalı	1.Avharik 2.Milan 3.Bedir 4.Sevik 5.Gelyan 6.Davutkomu 7.Çalı 8.Şamyan 9.Türkali 10.Mardo 11.Aykan 12.Hamzikan 13.Tavo 14.Haçlu 15.Gapır 16.Eleşkirtçilikan 17.Azrail 18.Gevvirgevrik. 19.Memiton 20.Ruton 21.Yukarıbavini 22.Çerkez	23.Esatkomu 24.Şahnezar 25.Abuzeyit 26.Alakıç 27.Karacehennem 28.Arapkomu 29.Kazı 30.Bakekomu 31.Kopal 32.Ramadan 33.Musuri 34.Mollazade 35.Haçto 36.Remikan 37.Bozmezin 38.Hoşyan 39.Kirikan 40.Mirangi 41.Şadiyan 42.Giziminikler 43.Hanzır 44.Garisyan	1.Abdiköy 2.Ahmetbey 3.Arifbey 4.Aşağıkopuz 5.Badilli 6.Çatalipaşa 7.Çatkösedag 8.Çürük 9.Dalkılıç 10.Dedemaksut 11.Haydaroğlu 12.Kayabey 13.Köle 14.Mollahüseyn 15.Mollasüleyman 16.Piravat/Pirabat 17.Sarıca 18.Sultanabat 19.Toprakkale 20.Yukarıkopuz
Tahir Bucağı	1.Aydıntepe 2.Değirmengeçimi 3.Gökçayır		1.Karpala 2.Haylazcilikan 3.Kaskan		1.Tahir 2.Aşağıcihanbey 3.*Bölükbaşı 4.Karabacak 5.Sarı

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 32; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 39-40; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 35-36; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 7-8; Tunç-Aydın, 2017, s. 138-139.

Eleşkirt ilçesinin 1960 yılı itibariyle iki adet bucağı ve bağlı 72 köy kaydı bulunmaktaydı. Merkez bucağına bağlı 64 adet yerleşim yerinin 44'ünün ismi değiştirilmişken 20 adet köyün ise adında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. İlçeye bağlı küçük bir bucak olan Tahir bucağının ise 8 adet köyü mevcuttu. Toplamda 5 adet köyün 1960'ta ismi değiştirilmemiş ve sadece 3 köy adı değiştirilmiştir. Ayrıca 1960'ta Tahir bucağına bağlı Bölükbaşı adlı köy sonraki yıllarda yapılan düzenlemelerde 1970 yılı nüfus sayımına göre Yayladüzü olarak yeniden isimlendirilmiştir.

Eleşkirt'te iki bucakta da söz konusu idari düzenlemeler kapsamında bucaklara bağlı köylerin çoğunluğunun isimleri genel olarak değiştirilmiştir. Bu arada En fazla isim değişikliği Merkez bucakta yapılırken köy sayısı bakımından küçük olan Tahir bucağında ise çok fazla değişiklik olmamıştır.

Tablo 15: Hamur İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Adımov 2.Alakoyun 3.Aşağıaladağ 4.Aşağıderedibi 5.Aşağıgözlüce 6.Aşağıkarabal 7.Aşağıyenigün 8.Ayvacic 9.Baldere 10.Beklemes 11.Ekincik 12.Esenören 13.Gümüşkuşak 14.Kaçmaz 15.Kandiladağı 16.Karadoğu 17.Karakazan 18.Karlıca	19.Kaynaklı 20.Kılıç 21.Nallıkonak 22.Özdirek 23.Sarıbuğday 24.Seslidoğan 25.Soğanlıtepe 26.Tükenmez 27.Uğurtaş 28.Yakınca 29.Yapılı 30.Yoğunhisar 31.Yukarıaladağ 32.Yukarıgözlüce 33.Yukarıyenigün 34.Yuvacic 35.Çağlayan	1.Hıdırdedik 2.Haçlı 3.Aşağıkoli 4.Aşağımestekün 5.Aşağımandalık 6.Aşağıhano 7.Aşağırevaco 8.Hilikan 9.Karapiro 10.Keçelan 11.Civrik 12.Pirizeynel 13.Sirvo 14.Gelutan 15.Şeyhtevekkül 16.Hıncıran 17.Korkoatmanik 18.Şoşık	19.Pencerük 20.Şehidan 21.İsi 22.Abdülneadaman 23.Paşvan 24.Budikan 25.Komikaso 26.Malhas 27.Överkan 28.Şolveren 29.Şeynük 30.Burcumansur 31.Yukarıkoli 32.Yukarımandalık 33.Yukarırevocu 34.Milikan 35.Aşurgevrik	1.Abdıçıkma 2.*Abdiköy 3.Danakıran 4.Gültepe 5.Kamışlı 6.Karaseyitali 7.Köşk 8.Seyithanbey 9.Süleymankümbet 10.Yukarıağadeve

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 33; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 40; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 36; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 8.

30 Haziran 1957 yılına kadar Merkez ilçeye bağlı bir nahiye konumunda bulunan Hamur, bu tarihten sonra ilçe statüsü olarak bir bucak ve 44 adet köyün merkezi olmuştur²³⁰. Hamur'un Merkez nahiyesine bağlı olan Şeytanabat adlı köy 1958'de Tutak ilçesine bağlanmıştır²³¹. Köy sayısında sınır değişikliklerinin olmasıyla birlikte 1960'a kadar 44 adet köyü bulunan Hamur'un 1965 nüfus sayımına göre köy sayısı bir adet artarak 45'e çıkmıştır. 1960'ta Ağrı'da olduğu gibi Hamur'da da idari düzenlemeler kapsamında Merkez bucağına bağlı 35 adet köyün adı değiştirilmiş ve 10 adet yerleşim yerinin isminde bir değişiklik yaşanmamıştır. Ancak 1970 yılı verilerine göre Abdiköy olarak bilinen yerleşim yerinin adı Ceylanlı olarak değiştirilmiştir. Hem nüfus hem de coğrafi alan bakımından küçük bir ilçe olan Hamur'da çok sayıda köy ismi değiştirilerek idari düzenlemeler yapılmıştır. İsmi değiştirilen köylerin eski adlarının genellikle Kürtçe ve Ermenice olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilçeye bağlı köylerin genelinde Kürt, bazı köylerinde ise Ermeni halkın yaşadığı kanaatine varılabilir.

²³⁰ Tunç-Özçelik, 2017, s. 474.

²³¹ BCA, Fon Kodu: 30.11.1, Yer No: 270.18.16.

Tablo 16: Patnos İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Akçaören 2.Alatay 3.Andaçlı 4.Aşağıgöçmez 5.Baltacık 6.Demirören 7.Eskikonok 8.Gökoğlu 9.Karatoklu 10.Koçaklar	11.Kurukaya 12.Sağrıca 13.Suluca 14.Usluca 15.Uzungün 16.Yukarıgöçmez 17.Yürekveren 18.Yüncüler 19.Zincirkale	1.Akçaviran 2.Gerisan 3.Babahan/Babyan 4.Aşağızomik 5.Mozalan 6.Davunduk 7.Grakom 8.Kubik 9.Kaynıca 10.Marmos	11.Aşur 12.Küçekan 13.Lisor 14.Banzde 15.Bıçare 16.Yukarızomik 17.Kanisipi 18.Harabekörk 19.Avağan	1.Çakırbey 2.Çavuş 3.Güllücce 4.Hacılar 5.Kızıkapın 6.*Kızılkaya 7.Kürekli 8.Mollaibrahim 9.*Sevendeli 10.Susuz 11.Tepeli 12.Uzunca 13.Yukarıkamışlı 14.Ziyaret
Dedeli Bucacı	1.Akdilek 2.Baştarla 3.Bozoğlak 4.Gündüz 5.Çimenli 6.Çukurdağ	7.Değirmendüzü 8.Karbaşan 9.Meydandağı 10.Ortadamlı 11.Örendik 12.Yukarıdamlı	1.Köz 2.Gürgüre 3.Nenecani 4.Çakçak 5.Sedagül 6.Kökün	7.Gamişvan 8.Sekü 9.Hırmandanış 10.Ortaancini 11.Kürdengaz 12.Yukarıancini	1.Dedeli 2.Derecik 3.Hasandolu 4.Hisar 5.Pirömer
Doğansu Bucacı	1.Doğansu 2.Akyemiş 3.Düzceli	4.Oyacık 5.Günbeli 6.Üçöymak	1.Sultanmut 2.Koro 3.Pinaniş	4.Koşan/Keşan 5.Şirvanseyh 6.Hoşhan	1.Aşağıkamışlı 2.Burdak 3.Kuşkaya 4.Özdemir
Sarisu Bucacı	1.Sarisu 2.Bağbaşı 3.Çatmaoluk 4.Dağalan 5.Erkeçli 6.Esenbel	7.Gökçalı 8.Gönlüaçık 9.Güvercinli 10.Sarıdibek 11.Yurtören	1.Aktepe 2.Karakilise 3.Mendesor 4.Arzigah/Arzigak 5.Kağam 6.Mecüyan	7.Aktereşan 8.Karavit 9.Yukarıtaşaran 10.Kölükler 11.Belekürdikan	1.Armutlu 2.Çaputlu 3.Gençali 4.*Kazan 5.Köseler 6.Taşkın 7.*Tazekent 8.Ürküt 9.Zirekli

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 33-34; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 41; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 37; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 9; BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, s. 7-8.

Ağrı'nın en büyük ilçelerinden biri olan Patnos'ta 1960 yılı itibariyle 4 bucak ve toplam 80 adet köy kaydı mevcuttu. Köy isimlerinin değiştirilmesi kapsamında yapılan idari düzenlemelerle 48 adet köyün ismi değiştirilmiş olup kalan 32'sinin isimlerinde bir değişiklik yapılmamıştır. Ancak ilerleyen yıllarda yeniden düzenlemeler yapılarak birkaç köyün daha isimleri değiştirilmiştir. Bilhassa Merkez bucakta 1960 yılı itibariyle toplam 33 adet köyün 19'unun isimleri değiştirilmiş olup 14'ünün ise isimlerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

1970'te ise Çamurlu ve Tanyeli köylerinin de Merkez bucağına bağlanmasıyla köy sayısı 35'e çıkmıştır. Üstelik 1970 yılı verilerine göre ismi aynı kalan Kızılkaya ve Sevendeli köylerinin isimleri de bu tarihte değiştirilmiş ve Kızılkaya köyü Yalçinkaya,

Sevendeli köyü ise Konakbeyli olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliklerin ardından ise Merkez bucağına Kızıltepe adlı bir köy eklenerek 1975'te köy sayısı 36 olarak belirlenmiştir.

1960'ta bucak merkeziyle birlikte 17 adet köyü bulunan Dedeli bucağında 12 köyün isimleri idari düzenlemeler kapsamında değiştirilmişken 5'inin isimleri sabit kalmıştır. Bu dönemde Doğansu bucağının bucak merkeziyle birlikte 10 adet köyü bulunmaktaydı. 6 köy adının değiştirildiği bucakta, 4 köyde bir değişiklik yapılmadan idari düzenlemeler yapılmıştır.

Sarısu bucağında 1960 yılı itibariyle 20 adet yerleşim yeri bulunmaktaydı. Söz konusu yerleşim yerlerinden 9'unun isminde bir değişiklik yapılmamış, ancak geri kalan köylerin isimleri değiştirilmiştir. 1970'te Kazan isimli köy Kazlıgöl, Tazekent isimli köy ise Yeşilyurt olarak değiştirilmiş bu tarihten sonra yeni isimleri kullanılmıştır. Ayrıca 1975 yılı verilerine göre idari alanda yapılan bir takım düzenlemeler sonucunda Sarısu bucağına Çiçek ve Dizginkale isimli iki yeni köy eklenerek mevcut köy sayısı 22 olmuştur²³².

Tablo 17: Taşlıçay İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Alakoçlu 2.Aşağıesen 3.Aşağıtoklu 4.Balççek 5.Bayıraltı 6.Bayramyazı 7.Boyuncak 8.Çöğürlü 9.Çökelge 10.Dilekyazı 11.Düzgören 12.Esenköy 13.Geçitveren 14.Gözucu	15.Güneysöğüt 16.İkiyınç 17.Kağnılı 18.Samanyolu 19.Tanrıverdi 20.Taşeker 21.Yanayol 22.Yankaya 23.Yardımcılar 24.Yassıkaya 25.Yeltepe 26.Y.dumandı 27.Yukarisesen 28.Yukarıtoklu	1.İhtiyar 2.Aşağıboti 3.Aşağıgündeperi 4.Abdelik 5.Didem 6.Alikor 7.Leşkökumu 8.Leşko 9.Mardik 10.Girişeran 11.Kubik 12.Boti 13.Gülesor 14.Şeyhibrahim	15.Çarkıyan/Çarhiyan 16.Birzehan/Mirzehan 17.Koje 18.Usokomu 19.Mollahüdayda 20.Üçkilise 21.Körnevrüz 22.Alihido 23.Hilfo 24.Hocik 25.Azıkumu 26.Yukarıgeldüş 27.Yukarıboti 28.Yukarıgündeperi	1.Aras 2.*Aşağıgeldüş 3.*Balıksu 4.Kumlubacak 5.Kumluca 6.Y.düzmeşdan 7.Y.Taşlıçay 8.A.düzmeşdan

BİGM, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, s. 20-21; BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 34-35; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 41; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 38; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 9; BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, s. 8-9.

Taşlıçay ilçesi 1954 yılına kadar Diyadin ilçesine bağlı bir nahiye konumunda kalmış ve bu tarihten sonra burası ilçe konumuna getirilerek bir nahiye ve 36 adet

²³² DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s. 38; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 9-10; BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, s. 8.

yerleşim yerinin merkezi olmuştur. Taşlıçay ilçesinde yapılan idari düzenlemeler kapsamında 36 adet köyün 28'inin ismi değiştirilmişken 8'inin adı aynı kalmıştır. Ayrıca ilçeye bağlı Balıksu köyü 1970 yılı verilerinde görülmemektedir. Aynı şekilde bu dönemde Gündoğan adında bir köy kaydı vardır. 1960'ta ismi değiştirilmeyen Aşağıgeldüş adlı köy 1970 verilerinde Aşağıdumanlı olarak kayıtlara geçmiştir. İlçeye bağlı köylerin neredeyse tamamının isimleri değiştirilmiş olması burada idari kapsamda ciddi düzenlemelerin yapıldığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tablo 18: Tutak İlçesinde İsimleri Değiştirilen Yerleşim Yerleri

Bucak	Yerleşim Yerinin Yeni Adı		Yerleşim Yerinin Eski Adı		Aynı Kalan Köy İsimleri
Merkez Bucacı	1.Akyele 2.Aşağıkulecik 3.Aşağıözdek 4.Atabindi 5.Bahçe 6.Beydamarlı 7.Bintosun 8.Bolaşlı 9.Bozkaş 10.Bulutpınar 11.Çırpılı 12.Çobanoba 13.Çukurkonak 14.Daldalık 15.Damlakaya 16.Dayıpınarı 17.Dibekek 18.Dikbıyık 19.Doğangün 20.Dorukdibi 21.Dönertaş 22.Döşkaya 23.Ekincek 24.Erdal	25.Ergeçidi 26.Geçimli 27.Güneşgören 28.İkiözüm 29.İpekkuşak 30.Kaşönü 31.Kılıçgeçidi 32.Köşk 33.Ocakbaşı 34.Oğlaksuyu 35.Ortayamaç 36.Otluca 37.Ozanpınarı 38.Öndül 39.Sarıgöze 40.Soğukpınar 41.Sorguçlu 42.Taşbudak 43.Tuluklu 44.Tanyeli 45.Uzunöz 46.Yayıklı 47.Y.Kulecik 48.Yukarıözdek	1.Mollaşemdin 2.Aşağıdadıkan 3.Aşağıarabılı 4.Nadirşeyh 5.Hibo 6.Bado 7.Berdav 8.Seyit 9.Reşi 10.Cemalverdi 11.Birço 12.Hatokoma 13.Biricko 14.Şeyhzılan 15.Meter 16.Nokyulu/Noktulu 17.Goran 18.Hacıboti 19.Halidiye 20.Hasun 21.Kali 22.Kavman 23.Sevik 24.Hevo	25.Keşan 26.Şenik 27.Kundin 28.Topi 29.Aşağıçarbara 30.Rutan 31.Hanik 32.Aşağıköşk 33.Mirze 34.Milan 35.Kubik 36.Geri 37.Mezrea 38.Zozankomu 39.Çello 40.Muşyan 41.Kanidırj 42.Molladırj 43.Musik 44.Miç 45.Elho 46.Ohan 47.Yukarıdadıkan 48.Yukarıarabalı	1.Adakent 2.Ahmetabat 3.Alacahan 4.Aşağıkarahalil 5.Azizler 6.Bayındır 7.Bişi 8.Burnubulak 9.Çelebaşı 10.Dikme 11.Esmer 12.Gültepe 13.Hacıyusuf 14.İsaabat 15.Karaağaç 16.Karahan 17.Karakuyu 18.Karacan 19.Kesik 20.Mızrak 21.Mollahasan 22.*Osmanabat 23.Palandöken 24.Sincan 25.Suvar 26.Şekerbulak 27.Şeytanabat 28.Yeniköy 29.Y.Karahalit 30.Y.Kargalık 31.Yukarıköşk 32.*Şilopilo 33.Batmış

BİGM, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, s. 20-21; BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 34-35; BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, s. 41; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, s.38; BDİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, s. 9; BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, s. 8-9.

Murat Nehri kıyısında kurulmuş olan ve Ağrı'nın alan bakımından büyük ilçelerinden birisi olan Tutak ilçesi 1960 yılı itibariyle bir bucak ve bağlı 81 adet köyün merkezi konumunda bulunmaktaydı. Tek bir bucakta çok sayıda yerleşim yeri olan ilçede idari alanda yapılan düzenlemeler neticesinde toplamda 48 adet köyün ismi

değiştirilmiştir. Sonraki yıllarda idari düzenleme kapsamında bazı köy isimleri değiştirilmiş, 1960'ta ismi değiştirilmeyen Şilopilo adlı köy 1965 nüfus sayımında Dağlıca, Osmanabat adlı köy de Dereköy olarak kayıtlara geçmiştir. Tutak ilçesinde toplam köylerin 50'sinin ismi değiştirilmiş olup 31 yerleşim yerinin ise isimlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Söz konusu çalışmalar kapsamında Tutak ilçesinde önemli idari düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da açıkça izah edildiği üzere, yerleşim yerlerinin isimlerinde yapılan değişikliklerinin ardından yerleşim yerlerine verilen yeni isimlerin veriliş nedenlerine bakmakta yarar vardır. Bu bağlamda yerleşim yerlerinin isimleri seçilirken bulundukları yerin coğrafi özelliklerinden, tarihi olgulardan, aile adlarından, yöresel temennilerden esinlenilerek verilen pek çok yerleşim yeri adına rastlamak mümkündür. Coğrafi özellikleriyle ilişkili olarak örneğin; taşlar/kayalar, birçok köye verilmiştir. Bunlara en iyi örnek Güneykaya, Kayayolu, Kızılkaya, Dolutaş, Yiğintaş, Saritaş köyleridir. Aynı zamanda Ağrı'nın çevresinin dağlarla çevrili olması ve yerleşim alanlarının tepelik bölgelerde kurulmuş olmalarından kaynaklı tepe ve dağ adı, yer isimlerinde sıkça kullanılmaktadır. Örneğin; Konaktepe, Yiğintepe, Demirtepe, Gültepe, Soğanlitepe, Aktepe; Meydandağı, Aladağ, Kandildağı, Dağdelen, Çukurdağı kuruldukları dağlık ve tepelik alanlardan dolayı bu isimleri aldıkları düşünülmektedir. Ayrıca birçok köye, asıl yerleşim merkezinden daha uzakta yeni bir yerleşim yerinin kurulması sonucu birbirlerine göre konumları esas alınarak aşağı ve yukarı gibi adlar verilmiştir. Örneğin; Aşağızomik, Yukarızomik, Aşağıkamışlı, Yukarıkamışlı, Aşağıkopuz, Yukarıkopuz Aşağıaladağ, Yukarıaladağ köyleridir. Bunun yanı sıra bir yerleşim yerinin başka bir yerleşim yerine göre konumunu belirleyen yerleşim alanları da mevcuttur. Aşağıdamla, Ortadamla, Aşağıkent, Ortakent, Başkent köyleri bunlara örnektir.

Ağrı ili ve çevresinde yer alan yerleşim yerlerinin bazıları ilin toprak yapısı, bitki örtüsü, su kaynakları dikkate alınarak isimlendirilmiştir. Boztoprak, Öztoprak, Çamurlu, Çukuralan, Çukurçayır; Yoncalı, Yorgunsöğüt, Güneysöğüt, Körpeçayır Altınçayır; Akçay, Murat, Karasu, Bulutpınar, Yurtpınar, Kokulupınar, Ozanpınarı, Suluçam, Subeşiği, İncesu, Güneysu, Balıksu bu yerleşim alanlarına örnek verilebilir. Ağrı'da bazı yerleşim yerlerinin adları da yörenin örf, adet, inanç ve dini kişilerin isimleriyle adlandırılmıştır. Ziyaret, Kızılziyaret, Mollaibrahim, Molladırıj, Mollasüleyman, Pirömer, Pirabat, Pirzeynel, Dedeli, Dedemaksut, Hacıdede köyleri

bunlara örnek teşkil etmektedir. Bunların yanı sıra Ağrı'da bazı köylere büyük ailelerin isimleri de verilmiştir. Bunlar; Ahmetbey, Arıfbey, Batıbeyli, Seyithanbeyi, Çobanbeyi, Haydaroğlu, Değirmenoğlu, Gökoğlu'dur. Yerleşim yerlerinin adlarının seçilmesinde bulundukları bölgenin coğrafi özelliklerinin de katkısı bulunmaktaydı. Bilhassa Türkiye'nin en doğusunda ve sınır illerden biri olarak yer alan Ağrı'da bazı yerleşim yerlerinin adları da askeri birliklerinin ve ordu yapılanmalarının olduğu bölgelerle ilgili köy adlarına da rastlanmaktadır. Bunlar; Çavuş, Başçavuş, Sarıçavuş, Bölükbaşı'dır. Söz konusu köylerde askeri birliklerin bu dönemlerde yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler kapsamında 1960'ta toplam 544 adet köye sahip olan Ağrı'da; Merkez ilçede 69, Diyadin'de 33, Doğubayazıt'ta 54, Eleşkirt'te 47, Hamur'da 35, Patnos'ta 48, Taşlıçay'da 28 ve Tutak'ta 48 olmak üzere, toplam 362 adet köy ismi değişime tabi tutulmuştur. Bu bilgilere göre Merkez ilçede 23, Diyadin'de 20, Doğubayazıt'ta 31, Eleşkirt'te 25, Hamur'da 10, Patnos'ta 32, Taşlıçay'da 8 ve son olarak Tutak'ta 33 olmak üzere, toplam 182 adet yerleşim yerinin isimlerinde bir değişiklik olmamıştır. Sonraki yıllarda yapılan idari düzenlemeler sonucunda birçok köy ismi değişikliğe uğramış bazı köyler bağlı oldukları bucaklardan ayrılmıştır. Bazı komşu illerden köyler eklenmiştir. Bu gibi değişiklikler olduğu gibi bucaklar arasında da yerleşim yeri değişiklikleri yapılmıştır.

1.5. Sağlık

Türkiye'de sağlık hizmetlerinin gelişiminin tarihsel arka planı Cumhuriyet öncesi dönem ve Cumhuriyet sonrası dönemi olarak sınıflandırılabilir²³³. Cumhuriyet öncesi dönemde vakıflar aracılığıyla sürdürülen sağlık hizmetleri, Cumhuriyet sonrası dönemde ise Sağlık Bakanlığı'nın kurulmasıyla Osmanlı sonrası dönemin başlangıcı olmuştur. Sağlık Bakanlığı 3 Mayıs 1920 tarihinde 3 sayılı kanunla kurulmuş ve Dr. Adnan Adıvar Cumhuriyet öncesi Türkiye'nin ilk Sağlık Bakanı olarak atanmıştır²³⁴. Adıvar döneminde sağlık hizmetleriyle ilgili düzenli bir kayıt sistemi oluşturulamamış, savaş yaralarının sarılması ve mevzuat alt yapısının geliştirilmesi çalışmalarına önem

²³³ Aytül Kasapoğlu, "Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümü", *Sosyal Araştırmaları Dergisi*, cilt: 19, sayı: 2, (2016), s. 133-134.

²³⁴ Reyhan Ergin, Geçmişten Günümüze Türkiye'de Sağlık Politikası Uygulamaları, *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Tez Yüksek Lisans Projesi), Tekirdağ 2019, s. 35.

verilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Dr. Refik Saydam Sağlık Bakanı olmuştur²³⁵. Sağlık hizmetlerine büyük katkısı olan Saydam'ın benimsediği ilkeler ve uygulamaları sağlık politikasının temellerini oluşturmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de sağlık hizmetleri 1923 yılı itibariyle; hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri, küçük sıhhiye memurlukları, 86 adet yataklı tedavi kurumu, 6.437 hasta yatağı, 544 hekim, 69 eczacı, 4 Hemşire, 136 ebe ve 560 adet sağlık memuru tarafından oluşan bir yapıyla karşılanmaktadır²³⁶. Söz konusu sağlık hizmetleri kapsamında oluşturulan yapı içerisinde bu dönemde hekim başına 19.860 hasta düşmektedir²³⁷. Bu da, Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık hizmetlerinin düzenli bir yapı haline getirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

1950'de tek partili dönemden çok partili döneme geçilmiştir. Bu dönem DP dönemi olarak adlandırılmıştır. 10 yıl süren DP iktidarı döneminde 5 hükümet kurulmuş ve bu hükümetlerde 5 Sağlık Bakanı görev yapmıştır. Bu dönemde sağlık idaresi kapsamında değişiklikler yapılarak 6134 sayılı değişiklik ile il özel idareleri, belediyeler ve vakıflara bağlı bütün hastaneler merkezîleştirilip Sağlık Bakanlığı'na bağlanmıştır²³⁸. Bununla birlikte 1950'de 1.487.208.563 lira olan devlet bütçesinin %4.07'sini oluşturan 60.615.522 lira Sağlık Bakanlığı'na ayrılmıştır. 1955'te 2.940.727.278 liralık devlet bütçesinden %5.18 ile 152.463.881 lira ayrılırken DP döneminin son yılında ise 7.266.965.000 lira olan devlet bütçesinden %5.27'lik oranla 382.762.029 lira sadece Sağlık Bakanlığı'na ayrılmıştır²³⁹. Bu durumda DP dönemlerinde devlet bütçesinden her yıl yaklaşık %5'i Sağlık Bakanlığı'na ayrılarak sağlık alanında iyileştirmelerin yapılmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında ülkede sadece 86 tedavi kurumu ve 544 hekim bulunmaktayken bu sayı 1950'de 201'e çıkmıştır. Hızla artan hastane sayısı 1960 yılında ise 566 olarak belirlenmiştir. 1950'de 22 adet olan sağlık merkezi sayısı da dönem sonunda 283'e çıkmıştır. DP döneminde sağlık politikalarında hastane sayılarının arttırılmasına önem verilmiştir. Bu dönemde il ve ilçelerde çok sayıda

²³⁵Şeyda Çavmak-Doğancan Çavmak, "Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi ve Sağlıkta Dönüşüm Programı", *Sağlık Yönetimi Dergisi*, sayı:1, (2017), s. 50.

²³⁶ Erdal Eke, *Sağlıkta Dönüşüm Dönüşen Devlet Anlayışı Çerçevesinde Sağlık Sektöründe Bir Alan Araştırması*, 1.Baskı, Hiperyayın, İstanbul 2019, s. 135.

²³⁷ Nevzat Eren-Nuray Tanrıpınar, *Cumhuriyet ve Sağlık*, Türk Tabipler Birliği Yayınları, Ankara 1998, s. 12.

²³⁸ Eke, 2019, s. 137-138.

²³⁹İlyas Topçu, "Demokrat Parti Dönemi Kars'ta Sağlık Hizmetlerinde Yaşanan Gelişmeler", *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, cilt: 11, sayı: 18, yıl: 9, (2019), s. 2559; Tunçay, 2019, s. 93.

hastane açılmıştır. Dönem sonunda ulaşılan hastane sayısında büyük başarı gözle görülür durumdadır. Bu verilerden anlaşılacağı üzere, Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlığa yeterli bütçenin ayrılmadığı bu kapsamda halk sağlığına verilen önemin hastane ve personel sayısındaki verilerden açıkça belli olduğu anlaşılmaktadır.

DP iktidarı döneminde hastane sayısında artış görüldüğü gibi ülke genelinde sağlık personeli sayılarında da görece artış yaşanmıştır. Bu dönemde 1950’de ülkede toplam 3.020 hekim, 721 hemşire, 4.018 sağlık memuru, 1.285 ebe ve 130 adet eczacı bulunmaktaydı. Personel sayısı 1955’te 7.077 hekim, 958 diş hekimi, 1.525 hemşire, 3.927 sağlık memuru, 2.001 ebe ve 1.256 eczacı; 1960’ta ise hekim sayısı 8.214, diş hekimi sayısı 1.367, hemşire sayısı 2.420, ebe sayısı 3.126, sağlık memuru sayısı 3.550’dir. Ayrıca ülkede 1960’ta eczacı sayısı da 1.406’ya çıkmıştır. Bilhassa bu dönemde 1950’de hekim başına düşen nüfus 3.038 iken 1960’ta ise 3.379 olarak belirlenmiştir²⁴⁰. 1950-1960 yılları arasında hekim sayısında artış olmasına karşın hekim başına düşen hasta sayısı da artmıştır. Bu dönemde sağlık personellerinde özellikle ebe ve hemşire sayılarında görülen sürekli artış devletin sağlık hizmetlerine verdiği önemi göstermektedir.

AP dönemini kapsayan 1961-1980 yıllarında sağlık kurumlarının çalışmaları ve personel sayıları Türkiye Sağlık İstatistik verilerinde detaylı bir şekilde verilmiştir. 1963’te ilk uygulaması yapılan sağlık hizmetlerinde sosyalleştirmeye ülkedeki sağlık personeli sayısı artmıştır. Ülkede 1960’ta 8.214 hekim, 3.126 ebe, 2.420 hemşire ve 3.550 sağlık memuru kaydı bulunurken bu sayı 1965’te 10.895 hekim, 4.339 ebe, 4.592 hemşire ve 4.904 sağlık memuru, 1970’te 13.843 hekim, 11.321 ebe, 8.796 hemşire, 9.954 sağlık memuru, 1975’te 21.714 hekim, 12.975 ebe, 14.806 hemşire, 10.961 sağlık memuru, 1980’de ise 27.714 hekim, 15.880 ebe, 26.880 hemşire ve 11.664 sağlık memuru olarak kayıtlara geçmiştir. 1960-1980 yılları arası ülkede sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine dair çalışmalar neticesinde sağlık personeli sayısında önemli bir iyileşme söz konusudur. 1960’ta hekim başına 3.379 kişi isabet ederken bu nüfus 1980’de 1.630’lara kadar gerilemiştir²⁴¹. Bu da, 1961-1980 yılları arasında sağlık hizmetlerinde ciddi iyileştirmelerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

²⁴⁰ Resul Köse, CHP ve DP Hükümetleri Dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2019, s. 805-813.

²⁴¹ Eren-Tanrıpınar, 1998, s. 20,29.

Türkiye’de 1950-1980 yılları arasında hastane sayıları artmıştır. Artan nüfusa paralel olarak hastane ve personel sayısında da artışların olması, sağlık hizmetlerinde birtakım ilerlemelerin olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Sağlıkta sosyalleştirme planları doğrultusunda vatandaşlara eşit sağlık hizmetlerinin verilmesi amaçlandıysa da bu kanun 1980’ler sonrasında da uygulama alanı bulmuş ancak tam anlamıyla sorunlar giderilememiştir. İlk uygulanmaya başlandığı yıldan itibaren 15 yılda bütün ülkeye yayılması planlanan sosyalleştirme bu 15 yıllık sürenin bitiminde yalnızca 47 ilde uygulanabilmiştir²⁴².

Türkiye’de sağlık çalışmaları, 16 bölge halinde gruplandırılmış olup tarihi çok eskilere dayanan Ağrı ili de 15. bölgede yer almıştır. Ağrı’nın sağlık hizmetleri ve sağlık çalışmaları, çevre ve halk sağlığının korunması ancak 1950’den itibaren önem kazanmıştır. 1960’lardan sonra uygulamaya konulan sosyalizasyon çalışmalarıyla sağlık hizmetleri, tüm ülkede olduğu gibi Ağrı’da da yaygınlaştırılmıştır. 1950’den itibaren il merkezinde halk sağlığı başkanlıkları kurulmuş, köy köy, ev ev dolaşarak gezici aşı ve ilaçlama çalışmaları başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde bu dönemde Ağrı il merkezi ve Doğubayazıt ilçesinde Bakteri Teşhis Laboratuvarı açılmıştır²⁴³.

DP iktidarı döneminde hastane sayısında artış Ağrı’da da kendini göstermiştir. Dolayısıyla ülke genelinde 1950’de 201 hastane ve 22 sağlık merkezi içerisinde Ağrı’da sadece 1 devlet hastanesi bulunmaktaydı. Hastane sayısı 1952’de 2, 1956’da 3, 1958’de ise 4’e çıkmıştır. Ayrıca 1950-1959 yılı itibariyle Ağrı’da herhangi bir eczane bulunmamaktaydı²⁴⁴. 1956’da Ağrı’da toplamda 75 adet yatak kapasitesiyle 3 adet sağlık merkezinde toplam 7.141 kişi muayene edilmiş ve bunların 1.001’inin yatış işlemleri yapılmıştır. Söz konusu verilere göre yatış işlemi gerçekleştirilen hastaların 39’u hastanede vefat etmiştir. Bu bağlamda dönem itibariyle Ağrı’da sağlık hizmetlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Tıbbi istatistik verilerine göre 1959’da Ağrı il ve ilçelerinde 4 hastanede toplam 85 yatak ve yatak başına düşen nüfus 2.345 kişidir. 1959’da 231 kişinin ameliyat edildiği anlaşılmaktadır²⁴⁵. 1960’ta ise hastane ve yatak sayısında bir değişiklik olmamakla birlikte bu tarihte ilde 1 eczane kaydı

²⁴² A. Öner Kurt-Tayyar Şaşmaz, “Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi: 1961-2003”, *Lokman Hekim Journal*, cilt:2, sayı:1, (2012), s. 26.

²⁴³ Alparslan, 1995, s. 143.

²⁴⁴ Köse, 2019, s. 805-807.

²⁴⁵ Yusuf Tunca, *Tıbbi İstatistik Yıllığı, 1956-1959*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları No: 265, Gürsoy Basımevi, Ankara 1961, s. 183,155.

bulunmaktadır²⁴⁶. Ayrıca 1960'ta devlet hastanesine verilen 1 ambulansın ilk hizmetine başladığı dönemin yerel gazetesinde belirtilmiştir²⁴⁷. Bu durumda 1950-1960 yılları arasında bütün ülkede olduğu gibi Ağrı'da da sağlık hizmetlerinin gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ağrı'nın ilk devlet hastanesi, 1961'de açılmış ve bu tarihten itibaren sağlık hizmeti vermeye başlamıştır²⁴⁸. 1960'ta 4 olan hastane sayısı 1961'de 5'e çıkmış ve 1960-1963 yılları arasında il genelinde 4 adet sağlık merkezinde 45 yatak, 1 devlet hastanesinde 80 yatak ve toplamda 5 adet hastane ve 125 yatak adedi kayıtları bulunmaktaydı ²⁴⁹. Yine bu dönemde sağlık merkezlerinde laboratuvar, röntgen ve ameliyat işlemleri yapılmamakta olup devlet hastanesinde diğer gerekli işlemler yapılmaktadır. Ayrıca 1963 yılı itibariyle devlet hastanesinde 509 ameliyat yapılmıştır. Bu verilere göre 1960'tan 1963 yılına kadar hem yatak sayısında artışların yaşandığı hem de sağlık hizmetlerinde iyileşmelerin yaşandığı sayısal verilerden anlaşılmaktadır.

1960-1963 yılları arasında Ağrı'da hastane ve sağlık merkezlerinde 1960'ta 9.259 hasta ayakta tedavi edilirken bunların 1.306'sı yatış işlemi yapılan hastalardır. 1963'te ise ayakta tedavi sayısında görece artmış ve 19.495'e çıkmıştır. Muayene edilen hastalardan yalnızca 2.926'sı yatırılarak tedavi altına alınmıştır. Söz konusu dönemler itibariyle hastaneye yatırılmış olup tedavi süreci içerisinde vefat eden kişi sayısı hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre; 1960'ta 51, 1961'de 54, 1962'de 67, 1963'te ise 79 kişi hayatını kaybetmiştir²⁵⁰. Bu ölümler il nüfusuna endekslenirse oransal bir artışın varlığından söz etmek mümkündür.

Türkiye'de planlanan sosyalleşme kapsamında ilk uygulama alanı olan Muş'tan sonra Ağrı 1964'te sosyalizasyon kapsamına alınmıştır²⁵¹. Bu tarihten itibaren 1965'te Ağrı'da bir Askeri Hastane ve merkez eczane²⁵², 1973 yılı itibariyle Ağrı il merkezi ve Doğubayazıt'ta olmak üzere, 2 sağlık grubu hastanesi, Patnos ve Tutak ilçelerinde ise sağlık merkezleri bulunmaktaydı. Ağrı sağlık grubu hastanesinde 100, Doğubayazıt sağlık grubu hastanesinde 30, iki sağlık merkezi 10'ar yatak olmak üzere,

²⁴⁶ Yusuf Tunca, *Tıbbi İstatistik Yıllığı, 1960-1963*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları No: 317, Ankara 1965, s. 142.

²⁴⁷ Yayla, 20 Aralık 1960, Sayı: 2373, s. 1.

²⁴⁸ Polat, 2019, s. 94.

²⁴⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Türkiye İstatistik Yıllığı 1963*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 490, Ankara 1964, s. 102.

²⁵⁰ Tunca, 1965, s. 147, 156.

²⁵¹ Yayla, 8 Temmuz 1963, Sayı: 3139, s. 1.

²⁵² Polat, 2019, s. 95.

4 yataklı tedavi kurumunda toplam 150 yatak mevcuttu²⁵³. Sosyalleşme kapsamına alınmasından 1980'e kadar Ağrı'da yıllara göre kurum sayısında artışların olmasıyla birlikte; hekim, ebe, diş hekimi, eczacı, hemşire ve sağlık memuru sayıları aşağıdaki 19 numaralı tabloda verilmiştir.

Tablo 19: 1964-1980 Yıllarında Ağrı'da Sağlık Personeli Sayısı

MESLEKLER YILLAR	Hekim	Hemşire	Ebe	Sağlık Memuru	Diş Hekimi	Eczacı
1964	57	26	39	98	5	2
1965	59	26	49	54	5	2
1966	57	33	62	71	3	2
1967	48	33	63	69	1	3
1968	41	34	66	66	5	3
1969	39	27	64	84	4	4
1970	38	27	86	80	4	5
1971	45	31	99	87	4	7
1972	46	33	120	78	5	8
1973	17	43	127	83	5	8
1974	22	50	125	55	2	8
1975	24	54	123	44	2	13
1976	28	62	116	36	6	14
1977	36	86	118	40	-	18
1978	30	91	120	30	10	21
1979	36	120	107	29	12	26
1980	38	110	94	31	8	25

Bu Bilgiler Türkiye Sağlık İstatistik Yıllıklarından derlenmiştir; ayrıntılı bilgi için bkz; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Müdürlüğü, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı*, 1964-1967, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1971, s. 90-111; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı*, 1968-1972, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 88-108; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı*, 1973-1974, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 63-79; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı*, 1975-1978, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 53-62; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tanıtma ve İstatistik Birimi, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı*, 1979-1981, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 498, Ankara 1983, s. 15-24.

19 numaralı tablodan da anlaşılabacağı üzere, AP iktidarının ilk yıllarını kapsayan ve sosyalleştirilen Ağrı'da 1964'te 57 hekim bulunmaktaydı. Hekimlerin 17'si uzman, 40'ı ise pratisyendir. Bu tarihte il nüfusu bazında her bir hekime 4.179 kişi düşmektedir. Hekim sayısı bir sonraki yıl iki kişi artmış ve bu tarihte her bir hekime düşen nüfus 4.149'dur.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılabacağı üzere, yıllar itibariyle en fazla hekim sayısı 1965'te görülmüş ve hekim sayısındaki düşüş neticesinde 1972'de 46'ya ulaşmıştır. 1968'de 41 adet hekimden sadece 1'i uzman doktor olarak Ağrı devlet hastanesinde görevlidir. Bu dönemde Askeri Hastanede bir operatör bir de serbest olmak üzere, iki operatör doktor ve Doğubayazıt sağlık grubu hastanesinde de bir

²⁵³ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 108.

operatör doktor bulunmaktadır²⁵⁴. Hekim sayısında yaşanan azalmalar 1973'te hızlı bir düşüşle 17'ye kadar gerilemiştir. Bu tarihten itibaren hekim sayısı 1980'e kadar sürekli artış göstererek araştırma sahamızın son yılında 38'e ulaşmıştır.

Söz konusu tarihler aralığında hemşire sayısında artış yaşanmıştır. Ancak 1969- 1971 yılları arasında hemşire sayısında azalma yaşansa da; 1971'den itibaren sürekli artarak 1979'da 120'ye kadar çıkmıştır. Ayrıca sayıları tabloda yıl yıl takip edildiğinde hemen hemen her yıl sağlık personellerinin sayısında sürekli artış olmuştur. Ancak bu personel sayılarının Ağrı'da yıllara göre dengeli bir şekilde dağıldığını söylemek mümkün değildir. 1969 yılı kayıtlarına göre ülkede her 8.534 kişiye bir hekim düşmekteyken Ağrı'da 22.100 kişiye bir hekim düşmektedir²⁵⁵.

AP'nin ilk yıllarında Ağrı'da sağlık personeli sayısı 227'dir. Ancak 1971 askeri müdahalesi döneminde Ağrı'da sıkıyönetim ile birlikte sağlık personeli sayısı 273'e çıkmıştır. Buradaki artış gösteren sağlık personeli sayısı daha çok ebe, hemşire ve eczacılardan oluşmaktadır. Nitekim bu dönemde hekim sayısında hızlı bir düşüş yaşandığı da sayısal verilerden anlaşılmaktadır. Ayrıca AP'nin koalisyonlar döneminde Ağrı'da sağlık personeli sayısında görece artışların yaşandığı istatistik verilerinden anlaşılmaktadır. Bilhassa bu dönemlerde ebe sayısının en fazla olduğu dönem 1973 yılı olmuştur. Bu tarihten sonra ebe sayısı azalmış ve hemşire sayısı artmıştır. Bu bilgiler bağlamında Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında hastane ve sağlık merkezi sayıları ortalama her beş yılda bir artarak, 1970'te il merkezi ve ilçeler toplamında 5 hastane, 2 sağlık merkezi ve 5 eczaneye ulaşmıştır²⁵⁶. 1960'ta 1 eczane kaydı bulunan Ağrı'nın 1980'e kadar geçen süreçte eczane sayısı 1965'te 2, 1969'da 5, 1974'te 12, 1978'de 15'e yükselmiştir. İl geneli nüfusu hesaba katıldığında hastane sayısı ve hastanede görevli personel sayısının yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Sosyalizasyon kapsamında sağlık örgütlenmesinin en alt basamaklarını sağlık evleri ve sağlık ocakları oluşturmaktadır²⁵⁷. Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi kapsamında ülke geneli için belirlenen genel ölçütlere uygun olacak şekilde ilçe merkezleri, bucaklar ve merkezi köylere sağlık ocakları yapılmıştır. 1964'te sosyalleştirilmesi planlanan Ağrı'da 1963'te 31 adet sağlık ocağının inşasına

²⁵⁴ Hakimiyet, 17 Şubat 1968, Sayı: 888, s. 1; Hakimiyet, 23 Şubat 1968, Sayı: 893, s. 1.

²⁵⁵ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 110.

²⁵⁶ Alparlan, 1995, s. 143.

²⁵⁷ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 381.

başlanmıştır²⁵⁸. 1964'te toplam 30 adet sağlık ocağı ve 46 adet sağlık evi yapılmıştır. Sağlık istatistik verilerine göre; 1968'de sağlık ocağı sayısı 32, sağlık evi sayısı da 60'a çıkmıştır. 1973'te sağlık evi sayısı 86'ya çıkararak artmıştır. Aynı şekilde 1975-1978 yılları arasında sağlık ocağı sayısı 32, sağlık evi sayısı 1975'te 90'a ve 1978'de ise 128'e çıkmıştır. Aynı zamanda 1981'de sağlık evi sayısı 165'e yükselmiştir²⁵⁹. Ayrıca sağlık ocakları için öngörülen hekim kadrosu 36'dır. Buna karşılık 1975'te çalışan hekim sayısı 10, 1978'de ise 14'tür. Bu durumda Ağrı'da 2 sağlık ocağına bir hekim düşmemektedir²⁶⁰. Sosyalleşme kapsamında sağlık ocağı ve sağlık evlerinde söz konusu artışlar, personel sayısında yaşanan yetersizliği gözler önüne sermektedir.

1964-1967 yılları arasında Ağrı'da sağlık hizmetleri doğrultusunda 2 hastanede 130 yatak kaydı bulunmakta olup bu dönemde muayene sonucu hastaneye yatırılan 2.872 kişiden 82'si hastanede vefat etmiştir²⁶¹. 1968'de Ağrı'da bir sağlık merkezinde toplam 182 kişi tedavi edilmiştir²⁶². 1972'de hastaneye yatırılan 2.309 kişinin 94'ü hastanede vefat etmiştir. Araştırma sahasının son dönemi olan 1980'de ise yatak sayısı 130'dan 184'e çıkmış ve muayene edilen 3.108 kişiden 37'si vefat etmiştir²⁶³.

DP iktidarının ardından ülke yönetimi 1964'te AP'ye geçmiş ve bu tarihten itibaren planlı çalışmalar yapmak amacıyla sağlıkta sosyalizasyon çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında sağlıkta iyileştirme çalışmaları; ana ve çocuk sağlığı, eğitim grupları, sosyal hastalıkların teşhis ve tedavisi, çevre sağlığı hizmetleri ve sosyal hizmet tesisleri şeklinde sosyalizasyon çalışmaları sürdürülmeye çalışılmış ve bütün ülke genelinde olduğu gibi Ağrı özelinde de sağlık eğitim çalışmaları, personel eğitim çalışmaları ve toplum eğitim çalışmaları planlı ve süratli bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştır²⁶⁴. Bu bağlamda halkın bilinçlenmesi, sağlık açısından toplumun kalkınması konularında gerekli eğitim programlarıyla çalışmalar yürütülmüştür.

²⁵⁸ MMTD, Dönem:1, Toplantı:3, cilt:25, Birleşim:31, (31.01.1964), s. 29,37.

²⁵⁹ *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1964-1967*, s. 303,313; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1968-1972*, s.335,345; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1973-1974*, s. 214,220; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1975-1978*, s.356,360; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1979-1981*, s. 335.

²⁶⁰ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 381.

²⁶¹ *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1964-1967*, s. 146,

²⁶² Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1968 Ek Yayın*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No:612, Ankara 1970, s. 12.

²⁶³ *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1968-1972*, s. 146; *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1979-1981*, s. 48.

²⁶⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 115,118.

Sağlık hizmetleri kapsamında Ağrı’da hastane ve sağlık personelinin dağılımını özetleyecek olursak; ilin nüfusuna göre hekim ve diş hekimi sayısı son derece azdır. Söz konusu dönemlerde personel zamanla azalmıştır. Zira Ağrı, bölgeler arası hastane ve personellerin dağılımındaki dengesizlikten olumsuz yönde etkilenen illerin başında gelmektedir. Sağlık hizmetleri ve çalışmaları doğrultusunda karşılaşılan güçlükler bakımından Ağrı, Doğu Anadolu Bölgesi’nin özelliklerini taşımaktadır. Dönem itibariyle 1950-1980 yılları arasında zorunlu hizmet yasasının olmamasından dolayı uzman doktorların geri kalmış yörelere girmek istememeleri ve kendilerine cazip gelen yerleri tercih etmeleri Ağrı’da çalışan doktor sayısının sürekli düşmesine neden olmaktadır. Ayrıca bu durumun ülke genelinde sağlık personeli sayısında yeterli sayıya ulaşamadığından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Sağlık kısmında ele alınması gereken bir konu ise bulaşıcı hastalıklar ve bunlarla mücadele yollarıdır. Bu dönemde özellikle sıtma ve verem en fazla görülen bulaşıcı hastalıklar olup bu hastalıklarla Sağlık Bakanlığı marifetiyle ciddi anlamda mücadele yürütülmüştür. Özellikle sıtma ile mücadele için yürütülen çalışmalara Ağrı’da katılmış ve 1960’ta Sıtma Eradikasyon Bölge Başkanlığı kurulmuştur²⁶⁵. Ağrı’da Sıtma Eradikasyon programı 1962’de başlamıştır. 1973 yılı itibariyle Sıtma Eradikasyon programında 1 eğitimci-İstatikçi, 1 sağlık memuru ve 6 sıtma savaş memuru bulunmaktaydı²⁶⁶. Sıtma ile mücadele konusunda son derece etkili sonuçlar elde edilmiştir. Bu bağlamda, 1964’te ülkede 5.084 sıtma vakasından sadece 6’sı Ağrı’da görülmüştür. 1965’te vaka sayısı 26’ya çıkmış ve 1966’da vaka sayısında düşüş olmuştur. Bu arada 1967’de toplam sıtmalı vaka sayısı 10²⁶⁷ iken 1980’de 5’tir²⁶⁸. Bu veriler bağlamında 1967-1980 yılları arasında sıtma vakalarının bitmediği ve her yıl bir ila iki vaka azalış şeklinde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere, bu dönemde en fazla mücadele edilen hastalıklardan birisi de veremdir. Türkiye’de veremle mücadele konusunda çalışma yürütülmesi için Verem Savaş Başkanlıkları örgütleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda Ağrı’da Verem Savaş Başkanlığı 1950’de kurulmuştur²⁶⁹. 1967 yılı içerisinde 0-6 yaş

²⁶⁵ Alparslan, 1995, s. 144.

²⁶⁶ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 109,113.

²⁶⁷ *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1964-1967*, s. 268.

²⁶⁸ *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1979-1981*, s. 252-253.

²⁶⁹ Alparslan, 1995, s. 144.

aralığında 40.669 kişiye verem aşısı yapılmıştır²⁷⁰. Ayrıca 1973 yılı itibarıyla Ağrı'da Verem Savaş Başkanlığı'na bağlı Verem Savaş Dispanseri bulunmaktaydı. Verem Savaş Başkanlığı'nda 1 pratisyen hekim, 1 sağlık memuru ve 2 hemşire çalışma yürütmektedir. Başkanlık il merkezinde bulunmakta olup ilçelerdeki şubeler ise 1965'te kaldırılmıştır²⁷¹. Ayrıca 1950'de Verem Savaş Başkanlığı kurulduğu halde bu dönemde ildeki verem vakalarıyla ilgili net bilgi bulunmamaktadır.

1967'de Verem Savaş Başkanlığı'na müracaat eden 2.484 kişiden 286'sının veremli olduğu belirlenmiştir²⁷². 1980'de ülke genelinde verem vakaları 23.210 kişide tespit edilmiş ve bu kişilerin 1.935'i verem sonucu vefat etmiştir. Toplam vaka sayısı bu dönemde Ağrı'da 310 kişide tespit edilmiş olup bunların 25'i ölmüştür²⁷³. Bu veriler, Türkiye nüfusuna endekslendiğinde ciddi oranda verem vakalarının Ağrı'da varlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Doğu vilâyetlerinde sıtma ve verem hastalığının yanında diğer salgın hastalıklarla da etkili bir şekilde mücadele edilmiştir. Bu dönemde Ağrı ve çevresinde vakalar halinde görülen ve ihbarı zorunlu hastalıklardan olan cüzzam vakalarının tedavisi için Elazığ'da 225 yataklı bir Cüzzam Hastanesi faaliyet göstermektedir. Bölgede cüzzama karşı verilen mücadelenin çok masraflı olması ve hastalığın Türkiye'deki durumu yetkilileri harekete geçirmiş ve Cumhuriyetten önce cüzzama karşı verilen mücadele yetersiz kalmıştır. Bu çerçevede cüzzamla mücadele amacıyla 1960'ta Ağrı, Kars ve Van'da cüzzam dispanserleri açılmıştır²⁷⁴.

Ağrı ve çevresinde çok nadir olarak görülen Trachoma hastalığına da rastlanmıştır. Bu hastalıkla mücadelede etkili ilaçlarla tedavi sağlanmaya çalışılmıştır²⁷⁵. Yine bu dönemlerde Ağrı'da Kolera salgınının da yaygın bir şekilde görüldüğü anlaşılmaktadır. Salgınla mücadele kapsamında Sağlık Bakanı'na sınır kapılarının kapatılması yetkisi verilmiştir. Bununla birlikte Irak'ta görüldüğü bilinen salgınlı vatandaşların Türkiye'ye girmesinin engellenmesi ve Türkiye'ye girecek olanların ise 6

²⁷⁰ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 115.

²⁷¹ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 109,111.

²⁷² Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 115.

²⁷³ Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1979-1981, s. 315.

²⁷⁴ Abdülaziz Kardaş, "Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları ve Cüzzamla Mücadele", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 1, sayı: 34, (2017), s. 401.

²⁷⁵ Abdülaziz Kardaş, "Demokrat Parti İktidarı Dönemi'nde Ağrı'yı Kalkındırma Çalışmaları", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume:2 (2), (2015), s. 523.

saat karantina uygulaması yapıldığı gerekli muayeneden geçtikten sonra hastalık görülmeyenin içeriye alınabileceği bir sistem oluşturulmuştur²⁷⁶.

Netice itibariyle Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında sağlık alanında önemli çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Başta verem olmak üzere, insan yaşamını tehdit eden sıtma, trahom, kolera gibi salgın hastalıklarla başarılı bir şekilde mücadele edilmiş, söz konusu mücadele kapsamında halk sağlığını koruma amaçlı başkanlıklar kurulmuştur. Özellikle sağlıkta sosyalleşme faaliyetleri kapsamında Ağrı'da sağlık alanında ilerlemelerin yaşandığı dönemin sağlık kurumları ve personellerindeki artıştan anlaşılmaktadır.

1.6. Sosyal Yardım

Ağrı'da 1950 ila 1980 yılları arasında, çocuk yuvaları, kreşler, rehabilitasyon merkezleri ve huzur evlerinden bahsetmek olanaksızdır. Nitekim bu dönemler arasında söz konusu sosyal hizmet tesisleri bulunmamaktadır. Ancak ilde ihtiyaç sahibi vatandaşlar ve korumaya muhtaç kimsesiz çocuklar için Kızılay ve Yetiştirme Yurdu mevcuttu. 1950-1980 yılları arasında Ağrı'da birçok sosyal yardım kurumlarına rastlamak mümkündür. Bu kurumların başında Kızılay Ağrı Şubesi (1959), Çocuk Esirgeme Kurumu (1972) ve bunlara ek olarak Yardım Sevenler Derneği (1960) ve Yetiştirme Yurdu Öğrencileri Koruma Derneği (1972) gelmekteydi. Ayrıca mevcut sosyal yardım kurumlarının gelişmiş ve kökleşmiş olduklarından söz etmek mümkün değildir.

Kızılay Ağrı şubesi ilk olarak DP'nin son dönemlerinde 4 Şubat 1959'da çalışmalara başlamıştır. Asıl amacı, olası bir afet durumunda veya ihtiyaç anında ayırım yapmadan bütün vatandaşlara gerekli yardımların yapılmasıdır. Kızılay hakkında Ağrı'da yayın yapan hemen hemen bütün gazetelerde hem kurumu öven hem de faaliyetlerini anlatan pek çok yazıya rastlamak mümkündür. Özellikle gazetelerin her sayısında "Vatandaş Kızılay'a Üye Ol!"²⁷⁷, "Kızılay Kara Gün Dostudur Kızılay'a Üye Olunuz"²⁷⁸ çağrısı yapılmaktadır.

Kızılay tarafından Ağrı'da bulunan yetiştirme yurduna belirli zamanlarda yardımların yapıldığı da dönemin yerel gazetelerinden anlaşılmaktadır. Bu manada,

²⁷⁶ Demokrat Ağrı, 25 Ağustos 1960, Sayı: 1823, s. 1.

²⁷⁷ Karaköse, 5 Ağustos 1954, Sayı:367, s. 2; Şark Ekspres, 17 Nisan 1956, Sayı: 213, s. 2.

²⁷⁸ Demokrat Parti Ağrı, 1 Kasım 1954, Sayı: 3, s. 2; Yayla, 30 Ocak 1960, Sayı: 2113, s. 2.

1954'te Kızılay Derneği Başkanı Dursun Saraçoğlu, Ankara'daki temaslarıyla yoksul öğrenciler için giysi, oyuncak ve kırtasiye yardımı talebinde bulunmuş ve bunun sonucunda Kızılay tarafından gerekli yardımın yapıldığı belirtilmiştir²⁷⁹. Söz konusu yardımlar dönemin yerel gazete haberlerinde yer almakta olup Ağrı'da sosyal hizmetlerin yürütüldüğü açıkça görülebilmektedir.

Sosyal yardımlaşma çalışma kapsamında 1960'ta Ağrı'da eğitim gören ilkokul öğrencilerinden fakir, kimsesiz ve yoksul 200 öğrenciye 2.000 lira tutarında maddi ilaç yardımı ve bunun yanında öğrencilere okul giysileri ve kırtasiye yardımı da Kızılay tarafından yapılmıştır²⁸⁰. Bunun gibi 1961'de Eleşkirt Kızılay Şubesi tarafından ilkokula devam eden 70 öğrenciye önlük, pantolon ve ayakkabı giydirilmek suretiyle yardım parası tahsis edilmiştir²⁸¹. Ayrıca Kızılay tarafından doğal afetlerde zarar gören afetzedeler için yiyecek, giyecek, çadırın yanı sıra çeşitli zamanlarda her hane başına nakdi yardımları da yapılmıştır²⁸². Söz konusu dönemlerde derneğin program ve tüzüğüne göre gerekli çalışmalar, kuruluşundan 1980'e kadar aralıksız yürütülmüştür.

Sosyal yardım çalışmaları kapsamında Ağrı'da faaliyet gösteren kurumlarından birisi de Çocuk Esirgeme Kurumu'dur. Ağrı'da 7-18 yaş arası kimsesiz çocukları barındıran yetiştirme yurdunda kimsesiz yardıma muhtaç çocukların hem barınmaları hem de eğitim almaları sağlanmıştır. Bu yurttaki çocuklar, yaş, yetenek ve durumlarına göre çeşitli okullarda okutulmakta veya bir sanatkâr yanına verilerek meslek öğrenmesi amacıyla yetiştirilirler. İlin ilk yetiştirme yurdu 1959'da kurulmuştur²⁸³. İlk başlarda 29 adet mevcudu bulunan yetiştirme yurdu binası artan nüfusla birlikte zamanla yetersiz olmaya başlamış ve bu nedenle burası tesis olarak büyütülmüştür.

Yetiştirme yurdunda barınan kimsesiz ve yoksul çocuklar için 1960'ta Ağrı Valisi Lütfi Hancıoğlu'nun halk eğitim merkezinde yapmış olduğu konuşması sırasında 1.200-1.600 lira olan maaşını o ay için çocuklara bağışladığını, yapmış olduğu yardımın devamı için vatandaşlardan çocuklara yardım fikrini belirttikten sonra Ağrı'da yaşayan vatandaşlar tarafından yoksul çocuklara yardımlar başlamıştır. Bu yardım kampanyasına bütün halkın iştirak ettiği dönemin yerel gazetelerinde belirtilmiştir. Demokrat Ağrı Gazetesinin haberine göre valinin çağrısı sonucunda, aynı gün Ağrı'da bulunan bir esnaf

²⁷⁹ Karaköse, 27 Kasım 1954, Sayı: 453, s. 1.

²⁸⁰ Demokrat Ağrı, 3 Ekim 1960, Sayı: 1866, s. 1.

²⁸¹ Şark Ekspres, 11 Ocak 1961, Sayı: 1628, s. 1; Şark Ekspres, 21 Ocak 1961, Sayı: 1637, s. 1.

²⁸² Şark Ekspres, 16 Ağustos 1965, Sayı: 3009, s. 1.

²⁸³ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 146.

tarafından yetiştirme yurdu için kuru fasulye, margarin, lokum, bonbon, ton balığı, bezelyeli hazır çorba, meyve marmelatı, makarna ve yeşil sabun olmak üzere, toplamda 528,85 lira değerinde erzak yardımı yapılmıştır. Ayrıca Ağrı'da bulunan bir kasap da yurdun üç aylık et ihtiyacını karşılayacağını belirtmiştir²⁸⁴. Halkın sessiz kalmadığı yardım kampanyasına Ağrı'daki fırıncılarda katılmıştır. Toplam 29 mevcudu bulunan yetiştirme yurdundaki yoksul çocuklar için her bir fırın günde üçer ekmek şartıyla toplamda 21 ekmek yardımında bulunmuştur²⁸⁵.

Bahsi geçen yardımların yanında yetiştirme yurdunda barınan yoksul ve kimsesiz çocukların yatacakları karyola sıkıntısı gündeme gelmiş ve bu sorunu gidermek için o dönemde Ağrı'da iş yapan bir müteahhit yurda karyola alınması için 1.500 lira nakdi yardımda bulunmuştur²⁸⁶. Aynı şekilde bu dönemde Doğubayazıt'ta bulunan bir vatandaş tarafından 750 lira, Ağrı Bayındırlık Müdürü Necdet Bora tarafından 200 lira nakdi yardım yapılmıştır²⁸⁷. Bunun yanı sıra 1973'te ise 12. Piyade Tümen Komutanı Kazım Avdan tarafından Sosyal Yardım Fonu'ndan büyük miktarda para yardımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır²⁸⁸. Bu süreçte çocuklar için güzel bir gelecek planlamasının yapıldığı da yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Bilhassa söz konusu çalışmalar ve yurt öğrencileri için yapılan yardımlar her yıl aralıksız şekilde devam etmiş, halk ve resmi görevliler tarafından belirli zamanlarda kimsesiz, yoksul çocuklar için yardımların yapıldığı dönemin gazetelerinde belirtilmiştir. Bunun üzerine 1973'te Ağrı Çocuk Esirgeme Kurumu'nda 211 kimsesiz çocuğun barındığı, 150'den fazla kimsesiz çocuğun da yetiştirme yurduna alınmak için beklediği il yillığı verilerinde belirtilmiştir²⁸⁹. Bu da, Ağrı'da kimsesiz çocuklar için yetiştirme yurdunda barınma sorununun varlığından söz edilebilir.

Yukarıda bahsi geçen yardımlar neticesinde Ağrı Çocuk Esirgeme Kurumu'nda barınan ihtiyaç sahibi çocuklar için çeşitli etkinlikler ve faaliyetler de yapılmıştır²⁹⁰. Bu dönemde yetiştirme yurdu için Vali tarafından çocukları müzikle buluşturmak ve yetiştirme yurdu çocuklarının yetiştirilmesi adına 11 adet mandolin hediye edilmiş ve lisede görevli müzik öğretmeni Necati Apakın çocukları müzik alanında eğitmesi için

²⁸⁴ Yayla, 22 Temmuz, 1960, Sayı: 2254, s. 1.

²⁸⁵ Demokrat Ağrı, 22 Temmuz 1960, Sayı: 1794, s. 1.

²⁸⁶ Yayla, 5 Ekim 1960, Sayı: 2310, s. 1.

²⁸⁷ Karaköse, 4 Ocak 1961, Sayı: 2222, s. 1.

²⁸⁸ Hakimiyet, 18 Mayıs 1973, Sayı: 2498, s. 1.

²⁸⁹ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 116,118.

²⁹⁰ Şark Ekspres, 28 Haziran, 1965, Sayı: 2867, s. 1.

görevlendirilmiştir²⁹¹. Söz konusu etkinlikler, sinema filmleri, kamp tatili gibi sosyal ve kültürel amaçlı faaliyetlerdir.

Bu dönemde etkili olan sosyal yardım kurumlarının önemli çalışmaları bulunmaktaydı. Özellikle yetiştirme yurdunun dar olan imkânlarına yardımcı olmak için Ağrı'da DP milletvekili Celal Yardımcı zamanında ortaya atılmış ve belediye meclisinde yapılan görüşmeler neticesinde belediye bütçesinden %1, il özel idare bütçesinden %0,5 oranında gelir ayrılarak belediye ve il özel idaresi tarafından Kimsesiz ve Bakıma Muhtaç Çocukları Koruma Birliği kurulması çalışmaları başlatılmıştır²⁹². Dernek tarafından yetiştirme yurdu sinemasında hemen her gün 3-4 seans yapılmakta ve geliri yurt çocukları için harcanmaktadır. Ayrıca dernek tarafından tiyatro turneleri düzenlenerek gelirleri çocuklar için harcanmaktadır. Genel olarak Ağrı'da sosyal yardım çalışmalarını değerlendirdiğinde; kurum başkanları ve çalışanlarının halkla birlikte son derece titiz bir şekilde bu çalışmaları yürüttüğünü söylemek mümkündür. Bu da, 1950-1980 yılları arasında sosyal yardım çalışmalarının arttığı ve bu artışla birlikte ciddi ilerlemelerin yaşandığı şeklinde izah edilebilir.

1.7. Doğal Afetler

Afetler, fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar yaratan normal yaşamı ve insan faaliyetlerini durdurarak veya kesintiye uğratarak toplulukları etkileyen, doğal, teknolojik veya insan kökenli olaylardır²⁹³. Doğal afetler etkili oldukları alanlarda insan hayatını ve doğal yaşam alanlarını etkileyen büyük hasarlara ve ekonomik zararlara neden olan felaketlerdir²⁹⁴. Gerçekten tarih boyunca birçok yerleşim yeri bulunduğu coğrafi konum ve yerleşme özellikleri nedeniyle deprem, heyelan, sel, taşkın, tsunami, kaya düşmesi, çığ ve yangın gibi hem maddi hem de manevi zararlar yaratan doğal

²⁹¹ Karaköse, 12 Ocak 1961, Sayı: 2229, s. 1.

²⁹² Şark Ekspres, 6 Şubat 1956, Sayı: 152, s. 1.

²⁹³ Selma Koç, 1923-2000 Yılları Arasında Türkiye'de Doğal Afetler: 1999 Marmara Depremleri Hakkında Haber Söylemleri ve Kamuoyu Araştırması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2004, s. 13.

²⁹⁴ Vedat Avcı-Murat Sunkar, "Ağrı'da Yaşanan Sel ve Taşkınlar İle Kentsel Gelişim Arasındaki İlişkiler", *UJES 2017, Uluslararası Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. Saadettin Tonbul, vd.), Elazığ 12-14 Ekim 2017, s. 396.

afetlerle karşı karşıya kalmıştır²⁹⁵. Doğal afetler, insanların yaşamlarını kaybetmelerine çevresel ve sosyal etkiler bırakarak büyük hasarlara neden olmaktadır.

Ağrı'da en fazla görülen doğal afetlerin başında sel baskınları gelmektedir. Türkiye'de sel ve taşkınların en fazla görüldüğü illerden biri olan Ağrı, sel ve taşkınların neden olduğu hasarlar açısından da birinci sırada yer almaktadır²⁹⁶. Ağrı'nın önemli bir akarsu ağına sahip olması ve ilkbaharda eriyen karlarla birlikte yoğun yağın yağmurlar neticesinde büyük taşkınlar ve yer yer heyelanların yaşanmasına neden olmaktadır. Ayrıca Murat Nehri ve ona katılan kolların ovaya ulaştığı yerlerden itibaren görülen sel taşkınları tarımsal faaliyetlere de zarar vermektedir.

Su taşkınlarını önlemek amacıyla Murat Nehri'nin üzerine regülatör inşa edilmiştir. Kar erimelerinin arttığı, yağışların fazla olduğu ilkbahar sonu ve yaz başlarında meydana gelen taşkınlar, regülatör ve kanaletlerle sorun kısmen de olsa önlenmektedir²⁹⁷. Ancak bazı dönemlerde yoğun yağışlar nedeniyle bölgede yerleşme alanları sel ve taşkınlara maruz kalmıştır. Ağrı'da yaşanan su taşkınları alınan bütün önlemlere rağmen zaman zaman kendini göstermiştir. Bu bağlamda, 1950-1980 yıllarında Ağrı'da yaşanan su taşkınları ve diğer doğal afetler aşağıda ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Araştırma sahasını oluşturan Ağrı'ya bağlı Sürbehan köyünün 1953'te sel felaketine maruz kaldığı, aşırı yağışların devam etmesi sonucunda 21 Ekim 1953'te burada yaşayan halk uygun bir mahalleye yerleştirilmişlerdir²⁹⁸. 1960'ta Eleşkirt dolu ve şiddetli yağmurun neden olduğu su baskınına maruz kalmış ve taşkın burada büyük hasara neden olmuştur²⁹⁹. Bu ve bunun gibi yaşanan su baskınları sonucunda afetzedeler için yardım çalışmaları başlatıldığı yerel gazeteler ve Cumhurbaşkanlığı arşiv belgelerinde anlaşılmaktadır.

1963 yılının nisan ayında başlayan şiddetli yağmurlar Tutak'ta, çoğu evin yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına, ilçe kaymakamlığı tarafından evlerin olası yıkıma karşı tahliye edilmesine ve Doğubayazıt kaymakamlığı tarafından temin edilen Kızılay çadırların vatandaşların evlerinin onarılacağı zamana kadar kalmaları için

²⁹⁵ Ahmet Toprak-Murat Sunkar, "Ağrı ve Doğubayazıt Havzalarında Meydana Gelen Doğal Afetlerin Mekânsal Dağılımı ve Analizi", *V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli, vd.), Ağrı, 16-18 Ekim 2019, s. 282.

²⁹⁶ Avcı-Sunkar, 2017, s. 396.

²⁹⁷ Kaya, 2001, s.443.

²⁹⁸ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 133.83.17.

²⁹⁹ Demokrat Ağrı, 20 Temmuz 1960, Sayı: 1792, s. 1.

dağıtıldığı anlaşılmaktadır³⁰⁰. Mayıs ayında devamlı suretle yağan yağmurların birçok ev, yıkılma tehlikesine maruz kalmış çoğu evin sular altında kaldığı da dönemin gazetelerinde yerini almıştır³⁰¹. Aralıksız devam eden yağmurlar Patnos'ta 50'den fazla evin yıkılmasına neden olmuştur. Açıkta kalan vatandaşlar için ilçe Kaymakamının talebi sonucunda Kızılay tarafından afetzedeler için 50 kadar çadır gönderilmiştir³⁰².

1963'te aralıksız devam eden yağışlar Ağrı il ve ilçelerinde büyük hasarlara yol açmıştır. Şiddetli yağmurlar yerleşim yerlerinde vatandaşların hayatını olumsuz etkilemiştir. Bazen bu aşırı yağışlar, su baskınlarına, kimi zaman da ölümlere sebebiyet vermiş ve 1963'te meydana gelen sel baskınında Doğubayazıt'a bağlı Telçek köyünde sele kapılan üç kişi ölmüştür³⁰³. 1963'te yaşanan su baskınları Doğubayazıt ilçesine bağlı Kemercik köyünde de ağır hasarların olmasına sebep olmuştur. Burada zarar görenlerin aynı köy sınırları içerisinde şahıslara ait köy harmanlıkları alanına yerleştirilmeleri 17 Aralık 1965'te kararlaştırılmıştır³⁰⁴. 1962'de Taşlıçay'da yaşanan su baskını sonucunda evsiz kalan 11 aile için 1963'te her aileye 10.000 lirayı geçmeyecek şekilde inşaat yardımı için 130.000 lira ve arazi temini, su tesisatı, yol ve kadastro işleri için de 15.000 lira olmak üzere, toplam olarak 145.000 lira ayrılmış ve inşaatını kendi yapmak isteyenlerin borçlandırılması yoluna gidilmiştir³⁰⁵. Bu gibi geçici yerleştirmeler ve borçlandırma yoluyla afetzedelerin yerleştirileceği mekanların yapılması su baskınlarında zarar gören vatandaşların can güvenliğini sağlamak açısından son derece önemli bir husustur.

İlde yayın yapan yerel bir gazetenin haberine göre Eleşkirt'e bağlı Tahir nahiyesinde 1965'te aniden bastıran dolu ve şiddetli yağmur büyük hasara neden olmuştur. Can kaybının yaşanmadığı selde 135 baş koyunun sellere kapılarak boğulduğu ayrıca birkaç evin yıkılmasıyla içme suyunun tamamen kesildiği, nahiye de un ihtiyacının temin edildiği değirmenin de selde büyük hasar gördüğü, tarım arazilerinin seller altında kaldığı nahiye sakinlerinin büyük panik yaşadıkları ifade edilmiştir³⁰⁶. Aynı yıl içerisinde Doğubayazıt'ın da iki köyünde yaşanan su baskını sonucunda 4 evin tamamen yıkıldığı, 6 evin ise muhtelif yerlerden yıkılmış ve

³⁰⁰ Şark Ekspres, 19 Nisan 1963, Sayı: 2303, s. 1

³⁰¹ Şark Ekspres, 15 Mayıs 1963, Sayı: 2321, s. 1

³⁰² Şark Ekspres, 16 Mayıs 1963, Sayı: 2322, s. 1

³⁰³ Yayla, 9 Temmuz 1963, Sayı: 3140, s. 1.

³⁰⁴ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 191.77.7.

³⁰⁵ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 171.35.6.

³⁰⁶ Hakimiyet, 29 Temmuz 1965, Sayı: 92, s. 1.

oturulamayacak durumda olduğu, 1965 yılı içerisinde dolu ve şiddetli yağmurlar sonucu oluşan sellerden zarar gören Ağrı ve ilçelerinde zararlar milyonları aştığı da yine gazete haberlerinden anlaşılmaktadır³⁰⁷.

1977'de yağın şiddetli yağmurlarla Ağrı ve ilçelerinde birçok köy ve binlerce dönümlük arazi sular altında kalmıştır. Patnos'ta 9 Temmuz'da yaşanan sel sonucunda, can kaybının olmadığı ancak 15.000.000 lira maddi zarara neden olmuştur. Söz konusu su baskınında 30 ev yıkılmış, 20 ev sular altında kalmış, 100 küsur koyun sele kapılarak kaybolmuş, 10 bin dönümlük arazi zarar görmüştür. Selde zarar gören aileler için Kızılay tarafından çadırlar bölgeye ulaştırılmıştır³⁰⁸. Vali Adnan Darendeliler tarafından selden zarar gören köylerdeki 40 aileye yiyecek yardımı yapılmıştır³⁰⁹. Ayrıca bu yağışlar sonucu Diyadin'de yıldırım düşmüş ve Yeşildirek köyünde yıldırım düşmesi sonucunda 2 kişi ölmüş ve 3 kişi ağır yaralanmıştır³¹⁰. Aynı şekilde selden dolayı Hamur ilçesine bağlı Çağlayan köyünde de 810 küçükbaş ve 82 büyükbaş hayvan telef olmuştur. Burada 1 kişinin öldüğü, 22 evin tamamen yıkılmış olduğu ve 11 adet evin de ağır hasarlı olduğu tespit edilmiştir³¹¹. Ağrı'da 1980'e kadar neredeyse her ilkbahar sonunda şiddetli yağmurlar yaşanmış ve bu yağmurlar büyük sorunları da beraberinde getirmiştir.

Ağrı'da görülen bir diğer doğal afet ise depremlerdir. Ağrı birinci derece deprem kuşağında yer aldığından zaman zaman farklı şiddetlerde depremlere maruz kalmıştır. Birinci derece deprem bölgesinde bulunmasına rağmen yerleşimlerin depreme karşı uygun yapılmaması, afetlerin yıkıcı sonuçlar doğurmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Ağrı ve çevresinde yaşanan depremler sonucunda il genelinde maddi ve manevi büyük hasarlar meydana gelmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ağrı, birinci derece deprem bölgesi olduğu için tarih boyunca birçok depremin yaşandığı ve çevre illerde yaşanan depremlerden etkilenen bir yer olma özelliği de taşımaktadır. Bilhassa araştırma sahasını oluşturan Ağrı'nın çevresinde 1950-1980 yılları arasında birçok deprem yaşanmış, bilhassa ciddi boyutta hasar oluşturan depremler tarihsel süreçte kayıtlara geçmiştir. Söz konusu afetlerle ilgili belgelere Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve dönemin yerel

³⁰⁷ Hakimiyet, 10 Ağustos 1965, Sayı: 102, s. 1; Hakimiyet, 19 Ağustos 1965, Sayı: 110, s. 1.

³⁰⁸ Hakimiyet, 12 Temmuz 1977, Sayı: 3773, s. 1.

³⁰⁹ Hakimiyet, 15 Temmuz 1977, Sayı: 3776, s. 1.

³¹⁰ Hakimiyet, 30 Temmuz 1977, Sayı: 3789, s. 1.

³¹¹ Hakimiyet, 9 Ağustos 1977, Sayı: 3797, s. 1; Hakimiyet, 12 Ağustos 1977, Sayı: 3800, s. 1.

gazetelerinden ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu kapsamda, arşiv belgelerine göre Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesine bağlı Kucak köyünde 10 Kasım 1962'de yaşanan depremde maddi hasarların yaşandığı, söz konusu depremde zarar gören ailelere yapılacak yardımlar bakanlar kurulunca tespit ve kabul edilmiştir. Buna göre buralarda zarar gören ailelerden her birine 10.000 liraya kadar inşaat yardımıyla arazi, su, yol ve kadastro gibi imar işleri için fondan Kucak köyüne 165.000 liranın ayrılması kararlaştırılmıştır³¹².

1964'te yaşanan depremin ardından Eleşkirt'in Mollasüleyman ve Yığıntaş köylerinde 16-17 Haziran 1964'te meydana gelen deprem sonucunda zarar gören vatandaşlar tespit edilmiş ve Mollasüleyman köyünde 20 ile Yığıntaş köyünde 9 ailenin zarar gördüğü anlaşılmıştır. Depremden zarar gören her aileye 10.000 lira yardım ve yol, su, tesisat, arazi ve kadastro gibi imar işleri için Mollasüleyman köyüne 40.000 lira olmak üzere, toplamda 240.000 lira, Yığıntaş köyüne 20.000 lira olmak üzere, toplamda 110.000 lira yardım yapılmıştır³¹³. Ayrıca Mollasüleyman köyünde depremde zarar gören bazı ailelerin aynı bölgede İmar ve İskan Bakanlığı tarafından 24 Temmuz 1965'te köyün güney batısındaki Çöller adlı alana³¹⁴ Yığıntaş köyünde zarar gören ailelerin köyün üç kilometre güneyindeki Düzlük adlı alana yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır³¹⁵. Deprem sonrası zarar gören afetzedeler dönemin koalisyon hükümeti tarafından geçici yerlere yerleştirilmişlerdir.

1964 yılı depreminin ardından 19 Ağustos 1966'da Bingöl, Bitlis, Muş, Erzurum ve Ağrı'da deprem meydana gelmiştir. İlk belirlemelere göre bu deprem sonucunda Bingöl ve Muş illerinde ölü ve yaralıların olduğu diğer illerde hasarların oluştuğu belirtilmiştir³¹⁶. Yaşanan deprem hakkında verilen ilk raporlara göre Ağrı'nın her tarafında hissedilen deprem sonucunda merkez ve ilçelerde herhangi bir hasarın bulunmadığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

1976'ya kadar Ağrı'da aralıklarla küçük çaplı depremler yaşanmışsa da; büyük bir hasarın oluşmadığı dönemin yerel gazetelerinde anlaşılmaktadır. Ancak 1976 yılı Ağrı için tam anlamıyla deprem yılı olmuştur. 3 Nisan 1976'da bütün ilçelerde hissedilen depremde 4 kişinin öldüğü ve 7 kişinin ise yaralandığı deprem en çok

³¹² BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 168.6.9.

³¹³ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 181.64.18.

³¹⁴ BCA, Fon Kodu: 30.12.1.2, Yer No: 187.43.12.

³¹⁵ BCA, Fon Kodu: 30.12.1.2, Yer No: 187.43.5.

³¹⁶ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 121.773.5.

Doğubayazıt'ta hasara yol açmıştır³¹⁷. Dönemin ulusal gazetesi olan Milliyet Gazetesi'ne göre deprem merkezinin Doğubayazıt olduğu ve bağlı köyler olan Bezirhane, Sarıbiyık, Aktarla, Göksugüzel, Kalecik ve Ömerli köylerinde 100'e yakın evin hasar gördüğü ve bu evlerin oturulmayacak durumda olduğu belirtilmiştir³¹⁸.

Bu dönemde özellikle en fazla hasarın yaşandığı Doğubayazıt'a bağlı köylerde hasar tespit çalışmaları, Vali Adnan Darendeliler tarafından oluşturulan ve içerisinde Yol, Su ve Elektrik (YSE), Teknik Ziraat, veteriner, sağlık, Milli Eğitim ve il imar müdürlerinin olduğu bir grup tarafından yapılmıştır. Yapılan çalışmaları ve alınan tedbirleri açıklayan Vali Darendeliler, depremin Doğubayazıt ilçesine bağlı Suluçam bucağı ve 7 köy merkezinde etkisini gösterdiğini açıklamıştır. Söz konusu depremde hasar tespit çalışmaları neticesinde toplam 276 ev hasar görmüştür. Konuyla ilgili olarak valinin açıklamalarına göre Bezirhane köyünde 4 ölü, 3 yaralı, bağlı Samanlı mezrasında 2 ölü, 3 yaralı, olmak üzere, toplam 6 ölü 6 yaralı tespit edilmiştir. Ayrıca yaşanan deprem sonucunda toplamda 340 adet koyun ve 12 adet sığır telef olmuştur³¹⁹.

Ağrı'da 1976 yılı içerisinde yaşanan aralıksız depremler nedeniyle TBMM'de görüşmeler yapılmıştır. Milli Selamet Partisi (MSP) Ağrı Milletvekili Mir Bahattin Yardımcı, Ağrı'nın bu dönemde yaşadığı depremde zarar gören vatandaşların can ve mal kaybını ve bunun için alınması gereken tedbirler konusunda yaşanan sorunlara değinilmiştir. Yardımcı, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde depremin meydana geldiğini, söz konusu depremde 5 kişinin hayatını kaybettiğini, 7 kişinin ağır yaralandığını ve birçok hayvanın da enkaz yığınları altında kalarak telef olduğunu belirtmiştir. Yardımcı konuşmasının devamında, depremde 15 köyün hasar gördüğünü, en çok can ve mal kaybının Suluçam nahiyesinin Bezirhane, Sarıbiyık ve Saman köylerinde yaşandığını, yolların kar yağışı sebebiyle kapandığını ve mevcut dozerlerin yolların açılmasında yetersiz olduğunu bu yüzden depremzedelerle iletişimin sağlanamadığını dile getirmiştir. Ayrıca Patnos ve Diyadin ilçelerinde depremten dolayı paniğe kapılan halkın geceyi dışarıda geçirdiğini, Diyadin'e bağlı Davut adlı köyde iki hayvan barınağının yıkıldığını, Diyadin'de sadece dört köyde telefon olduğunu, dağ köyleriyle bir irtibat kurulamadığını belirten Yardımcı, deprem sonucunda olayların yaşandığı

³¹⁷ Hakimiyet, 05 Nisan 1976, Sayı: 3379, s. 1

³¹⁸ Milliyet, 04 Nisan 1976, Sayı: 10206, s. 1. (e.t. 28.06.2021).

³¹⁹ Hakimiyet, 07 Nisan 1976, Sayı: 3381, s. 1.

sırada tek olumlu gelişmenin Erzurumlu vatandaşlar ve Kızılay Vakfı tarafından deprem bölgesine beş kamyon yiyecek yardımının yapıldığını ifade etmiştir³²⁰.

Yukarıda ifade edilen Mir Bahattin Yardımcı'nın konuşmasının ardından İmar ve İskân Bakanı Nurettin Ok, deprem bölgesinde elde edilen durum raporunda Doğubayazıt ilçesine bağlı Bezirhane, Sarıbüyük köyleriyle Suluçam nahiyesine bağlı Budak, Güllüce, Örmeli, Aktarlık köyleriyle Göksugüzel ve Çay mezarlarında 120'yi aşkın konutun hafif, 85 adet konutun ise ağır hasara uğradığını, Taşlıçay ilçesine bağlı 13 köyde 108 konutun hasar gördüğünü ve köylere ulaşımın sorunlu olduğunu tespit ettiklerini açıklamıştır. Ayrıca afetzedelerin ihtiyaçları için valilik emrine 200.000 lira gönderdiklerini, yörede devam eden sarsıntıların olduğunu ve bunun üzerine tedbir amaçlı 300 çadır ve 500 battaniye deprem bölgesine gönderildiğini belirtilmiştir.

1976'da yaşanan bir diğer deprem de Çaldıran Depremi'dir. 1976 yılının ikinci yarısında meydana gelen 24 Kasım 1976'da Van'ın Çaldıran ilçesi merkezli depremde ilk belirlemelere göre Diyadin merkezde 12 adet evin oturulamayacak hale geldiği, Diyadin'e bağlı 17 köyde de sayısı belirlenemeyen çok sayıda evin yıkıldığı, Rahmankulu köyünde 3 kişinin öldüğü ve Boyalan köyünde ise 1 kişinin yaralandığı belirtilmiştir.

Diyadin'e komşu olan Taşlıçay ilçesinde de depremin ağır hasarlar bıraktığı dönemin yerel gazetesinde belirtilmiştir. Buna göre Taşlıçay merkezde 24 adet evin oturulamayacak şekilde yıkıldığı, Taşlıçay'ın 7 köyünde de hasarlı evlerin olduğu bildirilmiştir. Dönemin Ağrı Valisi Adnan Darendeliler, Doğubayazıt ve Ağrı'da 3'er doktorluk 2 ekip ile birlikte kurtarma ve çalışma ekiplerinin deprem bölgesine gönderildiğini, ayrıca İmar ve İskân Bakanlığı'ndan kullanılmak üzere, 500.000 lira, çadır ve battaniye istediğini belirtmiştir³²¹. Depremde, Diyadin'in dört köyü yerle bir olmuş, çok sayıda vatandaşın hayatını kaybettiği ilçeye bazı illerden deprem bölgesine yardımlar gönderilmiştir. Ayrıca ilde yardım kampanyası düzenlenmiştir. Deprem bölgesinde afetzedelere çadır ve battaniye dağıtımına devam edilirken yiyecek ve sağlık durumları tamamen kontrol altına alınmıştır.

Çaldıran depreminin ardından Ağrı'nın zarar gören ilçe ve köylerindeki afetzedeler için Erzurum valiliği tarafından deprem bölgesine 500 battaniye, 150 çadır, 20 ton un ve 1 ton zeytinyağı, Kars ili ise deprem bölgesine 309 çadır, 2357 ekmek, 340

³²⁰ MMTD, Dönem:4 Birleşim:87, Cilt:18, Toplantı:3, Oturum:1, (08.04.1976), s. 515-517.

³²¹ Hakimiyet, 25 Kasım 1976, Sayı: 3582, s. 1-2.

kg. zeytin ve 160 kg. helva, Doğubayazıt ilçesi tarafından deprem günü 5.000 ekmek gönderilmiştir. Tutak'ta ise Diyadin depremzedeleri için yardım komitesi kurulmuş ve komite tarafından 27.000 lira nakit para ve 320 kişilik giysi deprem bölgesine gönderilmiştir³²². Diyadin ilçesi ve köylerinde yaşanan deprem dolayısıyla ülkenin çeşitli yerlerinden yardımlar yapılmakla birlikte dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, Millet Meclisi Başkanı, Ulaştırma Bakanı, Kültür Bakanı, Köy İşleri Bakanı, Cumhuriyet Senatosu üyesi Ağrı Senatörü Kasım Küfrevi, Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof Dr Hurşit Ertuğrul, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal Demir, Diyanet İşleri Başkanı Süleyman Ateş tarafından Ağrı valisi Adnan Darendeliler'e taziye telgrafları gönderilmiştir³²³.

Diyadin depreminin sonucunda 131 ölü, 594 yaralı, 784 tamamen yıkılmış ev, 1062 hasarlı bina tespit edilmiştir. Ayrıca 173 büyükbaş, 2.293 küçükbaş hayvanın da enkaz altında kaldığı belirlenmiştir³²⁴. İmar ve İskân Bakanlığı'nın aldığı tedbirler dolayısıyla deprem bölgesinden başka illere toplam 135 hane gönderilmiştir. Bu dönemde 35 hane Nevşehir, 20 hane ise Erzurum'un Pasinler ilçesine nakledilmiştir³²⁵. 1977 yılının ilk günlerinde 40 depremzede Nevşehir'e gönderilmiştir³²⁶. Aynı şekilde 31 aile Ankara, 47 aile Yozgat, 36 aile Niğde, 15 aile Kayseri ve 19 aile ise Eskişehir iline sevk edilmişlerdir. Ayrıca depremde büyük hasar gören Van ve Muradiye'den Ağrı'nın Patnos, Tutak ve Doğubayazıt ilçelerine toplam 250 aile gelmiş bu ailelere maaş bağlanması için çalışmalar başlatılmıştır³²⁷. Aynı şekilde depremde zarar gören afetzedeler için barınabilecekleri evlerin yapılması ve vatandaşların dışarıda kalmamaları için çalışmaların yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Söz konusu verilere göre Ağrı ve Van illerinde 1976'da yaşanan depremde zarar gören depremzedelerin bir kısmının başka illere gönderildiği bir kısmının da borçlandırılmak suretiyle konut yaptıracaklara borçlarından maliyet bedellerinin yarısının indirilmesi Bakanlar Kurulu tarafından 19 Eylül 1977'de kararlaştırılmıştır³²⁸.

Son olarak Afet İşleri Genel Müdürünün Diyadin'de yaptığı incelemeler sonucunda ilçe ve köylerde toplam 43 yerleşim yerinde 922 yıkık konut ve 3.324 hasarlı

³²² Hakimiyet, 27 Kasım 1976, Sayı: 3584, s. 1.

³²³ Hakimiyet, 29 Kasım 1976, Sayı: 3585, s. 1.

³²⁴ Hakimiyet, 09 Aralık 1976, Sayı: 3591, s. 1.

³²⁵ Hakimiyet, 23 Aralık 1976, Sayı: 3603, s. 1.

³²⁶ Hakimiyet, 4 Ocak 1977, Sayı: 3612, s. 1.

³²⁷ Hakimiyet, 8 Ocak 1977, Sayı: 3615, s. 1.

³²⁸ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 367.58.14.

konut yer almıştır. Barınma sorununu halledilmesi için toplam 522 aile 13 farklı şehre iskân edilmiş, 300'e yakın ailenin de başka illere sevk edilmesi de planlanmıştır. İlçe sınırları içerisinde bulunan afetzedelere de 1.500'er lira nakdi yardımın yapılmasına dair çalışmaların tamamlandığı belirtilmiştir. Ayrıca, Van bölgesinden Ağrı il sınırlarına yerleştirilen 226 aileden 179'una iki defa olmak üzere, 620.000 lira ödenmiştir³²⁹. Ayrıca afetzedeler için konut yapımı hazırlık çalışmalarına başlandığı afetzedeler için daha iyi bir yaşam planları hazırlandığı belirtilmiştir.

1950'li yıllardan 1980'e kadar Ağrı'da belirli aralıklarla can kaybına neden olmayan ot yangınları da meydana gelmiştir³³⁰. 1963'te de Ağrı'da mal meydanında oluşan yangın, askeri birlikler ve belediyenin yardımıyla yarım saat çalışmayla söndürülerek büyük bir felakete yol açılması engellenmiştir³³¹.

Genel olarak doğal afetler değerlendirildiğinde; Ağrı merkezli depremlerin yaşanmadığı ancak çevre illerde meydana gelen depremler sonucunda Ağrı ve ilçelerinde hissedilen depremlerin özellikle Diyadin'de can ve mal kayıplarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde çok sık su baskınlarının yaşanmış ve bunun sonucunda maddi hasarlar meydana gelmiştir. Özellikle 1953, 1960, 1963 ve 1977 yıllarında şiddetli boyuta ulaşmış, özellikle ilkbahar sonu ve yaz başlarında karlarında erimesi sonucunda Murat nehri ve kollarının taşmasıyla tarım arazilerinin hasar gördüğü su baskınlarında hayvanların da sele kapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca deprem ve sel gibi afetlerde zarar gören ailelerin geçici bölgelere yerleştirilmeleri, yiyecek ve maddi ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılması da afetzedeler için gereken yardımın yapıldığını göstermektedir şeklinde yorumlanabilir.

1.8. Belediyecilik Çalışmaları

1.8.1. Belediye Hizmetleri

Belediyeler, bir yerleşim yerinin ve o yerdeki vatandaşların yerel ve ortak ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan, karar ve yürütme organı halk tarafından seçilerek oluşturulan, idari ve iktisadi özerkliğe sahip kamu tüzel kişisi olarak tanımlanmıştır. Modernleşme hareketinin başladığı ilk dönemlerde belediye ve belediyecilik kavramları

³²⁹ Hâkimiyet, 3 Şubat 1977, Sayı: 3637.

³³⁰ Karaköse, 12 Kasım 1954, Sayı: 439, s. 1.

³³¹ Şark Ekspres, 4 Kasım 1963, Sayı: 2466, s. 1.

Tanzimat dönemiyle ilk olarak karşımıza çıkmakta olup Cumhuriyet döneminde ise belediyelerle ilgili yasal düzenlemeler oluşturulmuş ve 1930'da 1580 sayılı Belediye Kanunu çıkarılmış ancak zamanla değişen şartlar ve kentleşmelerle birlikte kanunda bir takım değişiklikler meydana getirilmiştir³³².

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, 1923'te oluşturduğu yeni belediyeler ve il özel idareleriyle öncelikle savaş zamanında yakılıp yıkılan yerleşim yerlerini ihya etmeyi hedeflemiştir. Bu kapsamda il valileri ve belediye başkanlarının ilk amaçları her açıdan tahribata uğrayan yerleşim alanlarını onarmak, savaş ve göçlerle dağılan aileleri birleştirmek olmuştur. Bu dönemde il ve ilçelerde belediyelerin temel amaçlarından biri, yaşanılacak alanların alt yapı hizmetlerinin yapılması ve bu alanlarda nüfusun arttırılması için yaşanılır hale getirilmesidir³³³. Bilhassa bu dönemde belediyelere çok fazla yetki verilmiştir. Çevre temizliği, elektrik ve su işlerinin yanı sıra salgın hastalıklarla mücadele işleri bile belediyeler tarafından sürdürülmüştür

Çalışma sahasını oluşturan Ağrı ilinin belediyesi 1927'de kurulmuş ve 1946 yılına kadar Belediye Başkanlığı görevini Valiler yürütmüştür. Merkez ilçe ve diğer ilçelerle birlikte Ağrı'da 8 belediye teşkilatı vardır. Elektrik ve Su İşletmesi Müdürlüğü, Muhasebe, Başkâtiplik, Zabıta Amirliği, İtfaiye Amirliği, Elektrik ve Su İşletmesi Müdürlüğü Muhasebesi ve Tahsilat Şefliği birimlerince belediye hizmetleri yürütülmeye çalışılmaktadır³³⁴. Ayrıca Ağrı'da temizlik işleri ciddi çalışmalar neticesinde yürütülmüştür. Özellikle çevre temizliği konusunda önemli çalışmaları bulunan belediyenin şehircilik tarihinde sıkı faaliyetleri vardı. 1958'de Ağrı belediyesine ait temizlik işleri için atıkların toplanmasına yardımcı olan kamyonların yanında 4 adet el arabası, 8 adet demir el arabası belediye hizmetine ayrılmıştır³³⁵. Bu araçlarla belediyenin titiz çalışmalarını ehemmiyetli bir şekilde icra ettiği ve temizlik işlerine bilhassa önem verdiği anlaşılmaktadır.

Ağrı'da 1950'li yıllarda elektrik işleri belediye bünyesinde, 1980'li yıllara doğru ise Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) bünyesinde gerçekleştirilmiştir. 1950'li yıllarda özellikle tüm bölgeye yönelik elektrik hatlarının çekilmesi konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. DP hükümetlerinin desteğiyle İller Bankası tarafından Ağrı

³³² Çelik, 2013, s. 14.

³³³ Karakoç, 2020, s. 18.

³³⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yılığ* 1973, 1973, s. 162.

³³⁵ Karaköşe, 4 Ocak 1958, Sayı: 1305, s. 1.

Belediyesi için 1.200.000 liralık elektrik yapım çalışmalarına başlanmıştır. 450 beygir gücünde olacak olan hidroelektrik santralının 3 ay içerisinde faaliyete geçirilmesi planlanmıştır³³⁶. Aralık 1955'te yayınlanan Şark Ekspres Gazetesine göre; Ağrı'da elektrik santrali olmasına rağmen şehirde hala ışık sıkıntısı yaşandığı ve dönemin belediye başkanının bu konuda hazırladığı projesinin olduğunu yakın bir zamanda bu soruna çare bulunulacağını belirtilmiştir³³⁷. Aynı gazetenin yayınına göre yeni belediye başkanının ilk başarısının söz konusu olduğu iki fabrikaya kurulan motorların monte edildikten sonra bu tarihten itibaren şehrin bütün abone ve sokaklarına 180 kilovat üzerinde daimi suretle elektrik verilmesidir³³⁸. Üstelik elektrik şebekesinin tesis ıslahiyesi ve yedek parça temini ve içme suyu takviyesi için belediyeye 450.000 lira temin edilmiştir³³⁹. Ayrıca söz konusu planlama doğrultusunda 1960'ta ise Doğubayazıt ilçesinde elektrik santrali hizmete açılmıştır³⁴⁰. 1950-1960 yılları arasında Ağrı'da elektrik çalışmalarının yürütüldüğü bu konuda ileri düzeyde adımların atılmasına rağmen yeteri düzeye ulaşamadığı söylenebilir.

Hâkimiyet Gazetesine göre; Tutak'ta 1965'te elektrik için lazım olan direkler dikilmiş, elektrik kabloları çekilmiş ve motor binası yapılmıştır³⁴¹. Aynı yıl içerisinde yeni kurulacak elektrik şebekesinin bir ay içerisinde faaliyete geçeceği söz konusu çalışmaların yapıldığı ancak kış mevsiminin kötü şartları ve günlerin kısalığı gecikmenin yaşanmasına sebep olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu dönemde elektrik şebekesi müteahhidinin hiçbir sebep göstermeden işini terk ettiği de yine gazete haberlerinde anlaşılmaktadır³⁴².

1956'da Ağrı Belediyesi'nin yapmış olduğu açıklama doğrultusunda şehire elektrik veren santral, saniyede 900 litre su geldiği zaman ancak 170 kilovat elektrik verilebilmiştir. Sular fazlaştığında azami 200 kilovata kadar çıksa da santralin elektrik üretim kapasitesi buna uygun olmamıştır. 170'den fazla bir yük verildiğinde yeni arızaların meydana geldiği ve şebekede büyük zararların yaşandığı açıkça belirtilmiştir³⁴³. Mevsim dolayısıyla suların azalmasından kaynaklı kış aylarında şehirde

³³⁶ Kardaş, 2015, s. 520.

³³⁷ Şark Ekspres, 14 Aralık 1955, Sayı: 106, s. 1.

³³⁸ Şark Ekspres, 24 Aralık 1955, Sayı: 115, s. 1.

³³⁹ Karaköse, 21 Mayıs 1958, Sayı:1422, s. 1.

³⁴⁰ Yayla, 15 Şubat 1960, Sayı:2126, s. 1; Demokrat Ağrı, 15 Şubat 1960, Sayı:1666, s. 1.

³⁴¹ Hâkimiyet, 30 Kasım 1965, Sayı:195, s. 1.

³⁴² Hakimiyet, 18 Aralık 1965, Sayı: 211, s.1; Hakimiyet, 20 Aralık 1965, Sayı: 212, s. 1.

³⁴³ Demokrat Ağrı, 9 Ocak 1956, Sayı: 370, 371, s. 1,

elektrik sorunlarının yaşanması, hatta uzun süreli elektrik yoksunluğunun olması da olası durumlardandır.

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı üzere, Ağrı'da bulunan elektrik santrali yetersiz kalmıştır. 1973 il yılına göre; Ağrı'da elektrik enerjisi ihtiyacı hidroelektrik ve 6 adet dizel motorlarla sağlanırken elektrik üretiminin yetersizliği nedeniyle ilde elektrik enerjisi harcamalarında tasarruf etmek için gece saatlerinde düşük voltajlı elektrik, gündüz saatlerinde ise normal voltajlı elektrik verilmekteydi. Buna rağmen yetersiz kalan elektrik enerjisi sebebiyle ilçelere elektrik günün sadece 6 saatlik kısmında veriliyor, köylük bölgelerde ise elektrik bulunmuyordu. Halk aydınlanma ihtiyacını özellikle köylerde gaz lambası ve lüksle sağlamaktaydı³⁴⁴. Yetersiz bulunan elektrik enerjisi bu konuda teşkilatlı bir şekilde yapılamayan elektrik çalışmaları neticesiyle 1950-1973 yılları arasında Ağrı'da elektriğe kavuşan herhangi bir köy bulunmadığı da söz konusu verilerden anlaşılmaktadır.

1979'da Ağrı'nın Merkez Ozanlar ve Aşağı Yoldüzü köyüne elektrik verildiği bu iki köyle beraber bir yıl içerisinde Ağrı'nın üç adet köyünün elektriğe kavuştuğu, dönemin Ağrı Valisi Muzaffer Yüce'nin verdiği bilgilere göre yıl sonuna kadar toplam 13 adet köye elektrik verilmesinin amaçlandığı ve bu doğrultuda gerekli çalışmaların hızlandırılması için TEK'in çalışmalarına il olanaklarıyla katkıda bulunulduğu belirtilmiştir³⁴⁵. Buna rağmen Ağrı'da elektrik enerjisi ihtiyacı giderilememekle birlikte 1980 yılı itibariyle Ağrı belediyesi elektrik abone sayısı sadece 7.800'dür. Ayrıca 1980 yılı başlarında Ağrı'da toplam 558 köyden sadece 29'unda elektrik bulunmaktaydı³⁴⁶. Bu da, 1950-1980 dönemleri itibariyle Ağrı'da elektrik enerjisinin yetersiz olduğunu göstermektedir.

Ağrı'da elektrik enerjisinin yetersiz olduğu gibi şehir içine verilen su da yetersiz kalmıştır. DP hükümetleri döneminde Ağrı'nın içme suyu sorununu çözmek için gerekli çalışmalar başlatılmış bu kapsamda köy içme suları için il bütçesi ve Bayındırlık Bakanlığı ödeneklerinden Ağrı için 320.000 bin lira ayrılmıştır. Ayrıca Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından 30 km'lik galvanizli boru tahsis edilmiştir. Bunun gibi Ağrı'nın içme suyu sorununa çözüm getirmek amacıyla ek 40.000 lira ayrılmıştır. Bu parayla ilk olarak merkezin 4, Doğubayazıt'ın 10, Diyadin'in

³⁴⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 107,159.

³⁴⁵ *Hâkimiyet*, 15 Eylül 1979, Sayı: 4428, s. 1.

³⁴⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, 1981, s. 378.

5, Eleşkirt'in 9, Tutak'ın 5 ve Patnos'un da 6 köyünde inşaata başlanmıştır³⁴⁷. Bu çalışmalar sonucunda 1960'ta Ağrı'nın toplam 98 adet köyü içme suyuna kavuşmuş,³⁴⁸ 1961'de Ağrı Bayındırlık Müdürlüğüne ayrılan 70.000 liralık ödenekle toplam 18 adet köye sıhhi içme suyu getirilmiş ve 13 adet arızalı ve suyu az olan köylere de köy içme sularının ıslahı yapılmıştır. Ayrıca bu işler için 20.196 metre boru, 1.269 torba çimento, 15 ton demir kullanılmıştır. Ağrı'da 768 adet köy ve mahallelerin 503'ünde su mevcut olup 265'i ise dere ve kar sularından faydalanmaktadır³⁴⁹. Yapımı devam eden köy içme sularının işlerinde vatandaşların yardımlarından faydalandığı da dönemin gazete haberlerinde belirtilmiştir.

Yukarıda izah edilen program ve çalışmalara rağmen Ağrı'da içme ve kullanma suyunun durumu yetersizdir. Örneğin 1968'de ilde 549 köy olduğu halde içme suyunun olduğu köy sayısı sadece 206'dır. 237 köyde içme suyu bulunmazken 106 adet köyde ise içme suyu yetersiz durumdadır³⁵⁰. Buna göre toplam susuz köy oranı %43'tür³⁵¹. Ayrıca 1968'de Eleşkirt'in içme suyu için belediye başkanının teşebbüsleriyle belediyeye 200.000 lira para sağlanmış ve Eleşkirt içme suyunun yapımının programa alınması sağlanmıştır³⁵². Bu da, il merkezi dışında Eleşkirt Belediye Başkanlığı'nın içme suyu konusunda ileri sayılabilecek adımlar attığını göstermektedir.

1973 il yılına göre: Ağrı'da 557 köyden sadece 360'nda sıhhi içme suyu bulunmaktaydı. Geriye kalan 197 adet köyün ise içme suyu yetersizdir ya da tamamen yoktur. Yani köylerde yaşayan 217.738 kişinin içme suyundan faydalandığı ancak 143.495 kişinin ise içme suyundan yararlanamadıkları ve 74.243 kişinin de hizmet beklediği bilinmektedir³⁵³. Aslında her ilçede şebeke sularına ek olarak birer proje olduğu halde bu projeler tam anlamıyla uygulamaya geçirilememiştir. Bilhassa köylerin %64'ünde çeşme bulunurken %36'sında ise çeşme bulunmamaktadır³⁵⁴. Aynı şekilde bu dönemlerde suyu yetersiz olan köyler ise dere ve göl sularından faydalanmışlardır.

³⁴⁷ Kardeş, 2015, s. 520; Karaköse, 20 Temmuz 1954, Sayı: 353, s. 1.

³⁴⁸ Demokrat Ağrı, 2 Nisan 1960, Sayı: 1703, s. 1.

³⁴⁹ Demokrat Ağrı, 10 Kasım 1961, Sayı: 2265, s. 1.

³⁵⁰ Ağrı İl Yılığ 1967, 1969, s. 202-203.

³⁵¹ Ünsal Özmen, *Kent Kent Türkiye Ağrı*, Öz Yayınevi, Ankara 1969, s. 44.

³⁵² Hâkimiyet, 3 Şubat 1968, Sayı:876, s. 1.

³⁵³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yılığ 1973*, 1973, s. 161.

³⁵⁴ Polat, 2019, s. 69.

YSE teşkilatı, her yıl 35-40 köyü içme suyuna kavuşturmaktadır. Bu tempoyla 1980 yılına kadar Ağrı'nın köylerinin suya kavuşacağı ve su ihtiyacının yeterli seviyeye ulaşılacağı düşünülse de 1980 yılı sonunda bütün köylere içme suyu götürülememiştir. Bu arada 1960-1973 yılları arasında içme suyuna kavuşan köy sayısı 27'den 360'a çıkmıştır³⁵⁵. Aradan geçen 13 yıllık süre için bu artışın son derece büyük bir artış olduğu kanısına varılabilir.

Son olarak Ağrı'nın su gereksinimi 5 derin kuyu ve 1 doğal kaynaktan karşılanmaktaydı. Şehrin su dağıtımı 500 ton ve 60 ton kapasiteli iki ayaklı depoyla yapılmıştır. 1980'li yıllara doğru halkın büyük bir kısmı kendi su ihtiyacını kuyulardan sağlamaktaydı. Bu nedenle 1980'de belediye su abone sayısı 2000 kişiydi³⁵⁶. Bu da, su abone sayısının nüfus ve hane sayısına göre son derece az olduğunu ve ilde su ihtiyacının yetersiz olduğunu açıkça göstermektedir.

İçme suyunun yanında tarım arazilerinin sulandırmaya yönelik su ihtiyacının da yetersiz olduğu dönemin yerel gazetesinde belirtilmiştir. İçme ve kullanma suyu ihtiyacının giderilmesi için DSİ genel müdürlüğü tarafından Ağrı bölgesini sulama ve çevrenin ihtiyacı olan elektrik enerjisini üretme bakımından gerçekleştirilmek istenen Ağrı Projesi gelişme programına göre yıllık gelir artışının kişi başına 95 lira olacağı hesaplanmıştır. Ayrıca hidroelektrik tesislerinin işlemeye başlamasıyla 98 kuruş olan elektrik enerjisinin kilovatı 20 kuruşa mal olacağı, elektriksiz bölgelerin ise elektriğe kavuşacağı belirtilmiştir. Söz konusu projeye Ağrı'da bulunan baraj ve regülatörler vasıtasıyla 1963-1964 yıllarında planlama çalışmalarıyla 51.355 hektar arazinin sulanabileceği ve 16.000.000, 267 kilovat saat elektrik enerjisinin üretileceği planlanmış ayrıca bu tesislerin maliyetinin 353.442.000 lira olduğu açıklanmıştır³⁵⁷. Bu bilgiler kapsamında ilin hem arazi sulama ihtiyacı hem de elektrik ihtiyacı karşılanması planlanmıştır.

Sonuç olarak DP ve AP hükümetleri dönemlerini oluşturan söz konusu 30 yıllık süreçte Ağrı'nın ve bağlı ilçelerinin elektrik ve su sorunları tam anlamıyla giderilememiştir. Elektrik çalışmalarının yapılmasına rağmen köylere elektrik götürülememesi bu dönemde büyük eksiklik olduğunu göstermektedir. Ayrıca merkez bölgelerde elektrik çalışmalarının belediyeler tarafından titizlikle yapıldığı da

³⁵⁵ Özmen, 1969, s. 44; *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 159.

³⁵⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378

³⁵⁷ Yayla, 12 Şubat 1963, Sayı: 3024, s. 1.

anlaşılmaktadır. Su problemlerinin ise çoğunluğunun çözüldüğü, il ve ilçe merkezlerinden uzak köylerde su ihtiyacının karşılanması için gerekli önlemlerinin alındığı köylerin çoğunluğunun su ihtiyacının giderildiği ancak nüfus bazında su ihtiyacının yine de yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

1.8.2. İmar Çalışmaları

1930'da belediye kanunuyla birlikte bütün belediyelere 50 yıllık gelişme dönemi içerecek şekilde imar planı yaptırma zorunluluğu getirilmiştir. Buna rağmen Ağrı Belediyesi imar planını 1964'te yapmıştır. Ağrı'nın zemin açısından dere ve göl çökellerinden oluşan, deprem bakımından çok zayıf bir yapıda olduğu belirtilerek, gelişme arazinin daha sağlam olduğu kuzey alanlara kaydırılmıştır³⁵⁸. Ancak yapılan bu imar planının alt yapı tesisleri olan kanalizasyon, su ve yol ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir düzeyde olmadığı görülmüştür³⁵⁹. Planın mesken sahalarında daralma olduğundan, yeni mesken sahalarının tesisi için ek çalışmaların yapıldığı il yıllığından anlaşılmaktadır.

Plan merkez ve çevresine, çok katlı yapım izni vererek gelişmelerini desteklemiştir. Ancak söz konusu plan, merkez ve çevresinde dikey gelişmeyi sağlayamamıştır. Planın olumsuz yönü gelişmenin kuzeye verilmesine rağmen güneybatısında gelişen konut alanlarının varlığıdır. Ayrıca ilin yeni imar planı 1980'de yeniden yapılmaya çalışılmış ve 1980'de onay aşamasında bulunan planın temelde olumlu bulunmasının nedeni; planda gelişmenin kuzey olarak gösterilmesi ve kent içi yolların asfaltlanması, yeşil alanların yapılmasının yer almasıdır³⁶⁰. Ayrıca il merkezi dışında ilçelerin imar plan tarihleri ise şöyleydi: Patnos 1957, Eleşkirt 1969, Hamur 1968, Taşlıçay 1956, Diyadin 1957, Tutak 1958 ve Doğubayazıt 1954 yıllarında yapılmıştır³⁶¹. Ancak ilçe belediyelerinin bütçe darlığı sebebiyle gerekli çalışmalar yapılamamış, hem içme suyu yetersizliği hem de kanalizasyon şebekesi sorunu yaşanmıştır.

Bu dönemde şehirde kanalizasyon şebekesi yetersizdir. Çok sınırlı sayıda konuta hizmet verilmekte olup konutların büyük bir kısmının giderleri borularla

³⁵⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 377.

³⁵⁹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı* 1973, s. 123.

³⁶⁰ Kaya, 2001, s. 237; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 377.

³⁶¹ Polat, 2019, s. 43.

fosseptik çukurlarına bağlıdır. 1969 yılı sonlarında şehirde 7000 metre kanalizasyon şebekesi mevcuttu³⁶². Söz konusu şebekenin imar planlarının merkezi yerlerdeki ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu ancak şehrin ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca 1950'den itibaren ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da şehri imar etmek için 97.440 m² yol parke, 46.000 m² yol Arnavut kaldırımı döşenmiştir. 20.620 m² yol ise istimlak edilmiştir³⁶³. Ayrıca bu dönemde şehirde hal binası, şehir parkı, çocuk bahçesi, şehir garajı hizmete girmiş Eski Van Yolu ve sanayi çarşısındaki dükkânların yapımı tamamlanarak esnaflara satılmıştır.

1961'de şehrin imarı için belediye tarafından mevcut dört mahallede yapılan tetkikler sonucunda mahalle sayısı on olarak belirlenmiş ve Teyyare, Abide, Cumhuriyet, Hürriyet, Leylekpınar, Sıtkiye, Yavuz, Yeni Mahalle, Bahçelievler ve İnkılap Mahalleleri kurulmuştur³⁶⁴. 1967'de Abide, Fevzi Çakmak, Bahçelievler, Cumhuriyet, Devrim, Hürriyet, Leylekpınar, Sıddıkiye, Teyyare, Yavuz ve Yeni mahalle olmak üzere 11 mahalle, 1973'te ise artan nüfus ve kentleşmeyle birlikte Yeni Mahalle bölünerek Fırat, Murat ve Alparslan mahalleleri kurulmuş ve bu dönemde mahalle sayısı 13 olarak belirlenmiştir³⁶⁵. Bu durumda il merkezinin imar çalışmaları 1973'ten itibaren 13 mahallede yapılmaya çalışılmıştır.

Kentleşme sürecinde görülen sosyo-ekonomik ve kültürel değişimin sonucunda yakın çevreden tamamen uzaklaşmış modern konutlar kentte yoğunlaşmaya başlamıştır. Geleneksel olanların genellikle taş kullanarak inşa ettikleri konutlar katsayısına göre sınıflandırılmalıdır. Ancak kat sayıları incelenirken konut sayısı yerine bina sayısı esas alınmaktadır. Bu bağlamda Ağrı'da vatandaşların kendi yaptıkları imara uygun binalar 1970 Binalar İstatistiğinde detaylı bir şekilde verilmiştir. TÜİK verilerine göre: Ağrı'da, il ve ilçeler genelinde toplam bina sayısı 12.263 olarak belirtilmiş olup bunların 2.357'si işyeri olarak kullanılırken 107'si ise resmi kuruluşlara ait binalardır. Eğitim ve kültür faaliyetlerinin yürütüldüğü 37 adet bina bulunan Ağrı'da dini faaliyetler için 14, sağlık için 14 adet bina kaydı bulunmaktaydı. Buradan da anlaşılabacağı üzere, 12.263 adet toplam konut sayısı bulunan ilde, binaların 5.757'si Ağrı merkezde, 2.241'i Doğubayazıt, 1.344'ü Patnos, 782'si Taşlıçay, 753'ü Eleşkirt, 658'i

³⁶² Özmen, 1969, s. 54.

³⁶³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 164.

³⁶⁴ *Şark Ekspres*, 21 Ocak 1961, Sayı:1637, s. 1.

³⁶⁵ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 41; *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 36.

Diyadin, 469'u Tutak ve kalan 259'u ise Hamur ilçesinde bulunmaktaydı³⁶⁶. Hamur ilçesindeki binaların azlığı bu dönemde ilin en az nüfuslu ilçesi olması ve il merkezine mesafe bakımından yakınlığından kaynaklandığını düşündürmektedir.

Ağrı'da imar çalışmalarının bir diğer önemli konusu da ulaşım idi. Bilindiği üzere, ulaşımın rahat olduğu yerlerin imara uygunluğu hem şehrin önemini hem de o yerin imarının başarısını da göstermektedir. Ağrı, Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan transit yolu ve tarihi ipek yolu üzerinde bulunmasından dolayı tarih boyunca doğu ve batı arasında köprü görevi görmüş ve bu durum şehrin önemini arttırmıştır. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi, ulaşım ağındaki önemli yolların bir bölümüm şehrin içinden geçtiği için E-23 devlet yolu il sınırları içerisinde bulunan en önemli yoldur. Bu yol bölge çapında son derece ağır trafiği kaldırmaktadır. İldeki en önemli yollardan ikincisi de Ağrı-Hamur-Tutak-Patnos-Erciş-Van yoludur. Bu yol üzerinde de günlük ortalama 600 araç trafik hacmini oluşturmaktadır. Ayrıca Ağrı'da yeni yapılacak çevreyolu güzergâhı da 1980'de yeni imar planınca benimsenmiştir³⁶⁷. Bu doğrultuda Ağrı'da ulaşımın çevre illerle daha yoğun olarak gerçekleştirildiği, 1950-1980 yılları arasında Diyadin-Taşlıçay-Doğubayazıt üzerinden İran'a, Eleşkirt üzerinden Kars, Erzurum, Erzincan gibi illerle batıya, Hamur-Tutak-Patnos üzerinden ise Van, Bitlis, Muş gibi illere ulaşım sağlandığı anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ana yol şebekesini besleyen, il ve köy yolları ihtiyacı karşılamamaktaydı. Bu durum ayrıca ülke geneli için geçerlidir. Dolayısıyla 1950'de il ve köy yollarına ayrılan ödenek hakkında tamim ile il yollarının genel ihtiyaçları ve illerin köy sayısı gibi faktörlerin göz önünde bulundurularak Ağrı'ya 45.000 lira yol yapım için ödenek yardımı yapılmıştır³⁶⁸. Bu ödeneğin yol yapımı için son derece yetersiz olduğunu göstermektedir. Zira 1950-1960 dönemlerinde Ağrı'da ulaşım sorunlarının yaşandığı ve bu sorunların tam anlamıyla çözüme kavuştuğu söylenemez.

Ağrı, 1953'e kadar merkezi Diyarbakır olan Karayolları 9. Bölge Müdürlüğüne bağlı iken³⁶⁹ 1953'te Van'da Ağrı, Bitlis, Muş ve Hakkâri illerinin kapsayan 11. Bölge

³⁶⁶ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), 1970 *Binalar Sayımı (Belediye Teşkilatı Olan Yerlerde)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 647, Ankara 1972, s. 1-10; Kaya, 2001, s. 244.

³⁶⁷ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

³⁶⁸ BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 10.55.3.

³⁶⁹ Kardaş, 2015, s. 519.

Müdürlüğü kurulmuş³⁷⁰ ve bu tarihten itibaren 11. Bölge müdürlüğüne bağlanmıştır. Böylece 11. Bölge Müdürlüğü, 1956'da Ağrı'yla irtibatın sağlanması için Muş, Bulanık, Malazgirt ve Patnos yolunun yapımının programa alarak çalışmalara başlamıştır. Nisan 1960'tan itibaren Ağrı'nın ilçelerine ait 200 km²'lik yol yeniden yapılmış, 215 km²'lik yolun toprak düzenlemesi bitirilmiş ve 134 km²'lik yolun da bakımı tamamlanmıştır³⁷¹. Bu bağlamda, DP döneminde ülkede olduğu gibi Ağrı genelinde de yol yapımı ve toprak düzenlemesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir.

1950-1960 yılları arasında yukarıda bahsedilen gelişmeler yaşanırken AP hükümetleri döneminde ise 1965'te Ağrı-Kağızman yolu karayolları programına alınmış ve bu yol için karayolları tarafından 500.000 liralık meblağ ayrılmıştır³⁷². 1966'da Ağrı'da 152 km² karayolu yapımı için bakanlık tarafından 946.890 lira ve il özel idare için 8.110 lira olmak üzere, toplamda 955.000 lira bütçe ayrılmıştır³⁷³. Söz konusu karayolu yapımı için ödenek yardımı yaklaşık 1.000.000 liradır. Bu ödenek sadece yeni yollar için değil önceki dönemlerden kalan veya bozuk yolların da onarılması için ayrılan bütçedir.

Ağrı'nın yol sorunlarına dönemin yerel gazeteleri de değinmiştir. Söz konusu gazete haberlerine göre yolların kış aylarında kapanmasının ardından günlerce hatta haftalarca köylere ulaşımın sağlanamadığı, kumlu yolların yağın şiddetli yağmurlar neticesinde bakımsızlıktan gerekli bakımın yapılmamasından kaynaklı kazaların yaşanmasını ve araçların çalışmasını imkânsız hale getirmiştir³⁷⁴. Özellikle kış aylarında ulaşımın aksadığı yoğun kar yağışı sonucunda kapanan yollar için Ağrı'da 1967'den itibaren karayolları tarafından kış aylarında karla mücadelede; 2 adet TD-20 Dozer, 5 adet büyük greyder, 5 adet küçük greyder, 1 adet rotatif, 1 adet turna traktör ve 6 adet kamyon kullanılmıştır³⁷⁵. Bu gelişmeler de dönem itibarıyla AP'nin bayındırlık ve belediyeçilik çalışmalarının ileri düzeye ulaştığı şeklinde yorum yapılabilir.

1970'li yılların ikinci yarısında Ağrı'da yol hizmetinin götürüldüğü köylerin %7'si devlet ve il yollarından yararlanırken %30'dan fazlası kaplamalı köy yollarında

³⁷⁰ Efdal As, Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 447.

³⁷¹ Kardaş, 2015, s. 520.

³⁷² Hakimiyet, 21 Aralık 1965, Sayı: 221, s. 1.

³⁷³ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 82.517.4.

³⁷⁴ Hakimiyet, 25 Haziran 1968, Sayı: 995, s. 1; Hakimiyet, 18 Kasım 1968, Sayı: 1119, s. 1; Hakimiyet, 30 Haziran 1969, Sayı: 1307, s. 1.

³⁷⁵ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 214.

faydalanmıştır. Aynı şekilde yollarının yapıldığı köylerin oranı %65 iken %35 bundan mahrum kalmıştır³⁷⁶. 1973 il yılına göre Ağrı'da köy yolları, il özel idareler tarafından yapılmış ve 1960'ta 33 adet köyün yolu tamamlanmıştır. 1965-1970 yılları arasında 108, 1970-1973 yılları arasında ise 127 köy yolu olmak üzere, toplam 290 adet köyün de yolu tamamlanarak hizmete açılmıştır³⁷⁷. Buradan da anlaşılacağı üzere, Ağrı'da karayolu ulaşımı ileri düzeydedir. Köy yollarının çoğu devlet yoluyla birleştiği için asfaltlıdır. Karayolu güzergâhında olmayan köylerin yolları ise toprak veya kumludur. Netice olarak imar faaliyetleri kapsamında Ağrı'da yapılan çalışmalar ve yardımlar neticesiyle yapılan ve onarılan yollar, 1950'den 1980'e kadar hem şehiriçi hem de şehirler arası ulaşımın tam anlamıyla yeterli olmasa da daha kolay bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. Bu durum, DP ve AP dönemlerinde belediye ve bayındırlık hizmetlerine ayrıca önem verildiği ve bunun için gerekli çalışmalar yapıldığını göstermektedir.

1.9. Dernekler

Ağrı, 1950-1980 yılları arasında gerek siyasi partilerin, gerek birtakım yardım derneklerinin gerekse de etnik ve ideolojik bazı derneklerin faaliyetlerini rahatça icra ettikleri bir yer olmuştur. Nitekim Ağrı'nın sosyal ve kültürel tarihinde derneklerin büyük katkısı vardır. Bu faaliyetlerin yürütülmesinde sosyal ve kültürel derneklerin önemli rolü bulunmaktadır. 1950-1960 dönemlerinde dernekler sayıca artmış ve ülke genelinde etkili duruma gelmişlerdir. Söz konusu artış Ağrı ili için de geçerli olmuştur. Bu durum şehirde bulunan dernek sayısından da anlaşılmaktadır. Türkiye'nin gelişmişlik düzeyi az olan şehirlerinden biri olan Ağrı'da 1960'larda 5.000 kişilik nüfusa 1 dernek düşmektedir. Türkiye genelinde 2.340 kişiye bir dernek düşerken Ağrı, ülke ortalamasının altındadır³⁷⁸. Söz konusu dönemde Ağrı'nın nüfusuna endekslenirse şehirde yüksek bir dernek sayısının varlığından söz edilebilir.

Ağrı'da 1967 yılına kadar sayıca kulüp, dernek ve cemiyet faaliyet göstermiş olanlar şunlardır³⁷⁹: Esnaf Dernekleri Birliği, Makineli Çiftçiler Derneği, Marangozlar ve Keresteciler, Tenekeci ve Sobacılar, Şoförler, Zahiirciler, Demir-Nalbant-

³⁷⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

³⁷⁷ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 159.

³⁷⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 383.

³⁷⁹ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 36.

Tesviyeciler, Bakkal ve Sebzeciler, Arıcılar, Kasaplar, Terziler, İnşaatçılar, Arabacılar-Paytoncular, Küçük Celepçiler, Kahveciler-Lokantacılar. Sosyal Yardım Derneği,³⁸⁰ Sağlık Hizmetlerine Yardım Derneği, Verem Savaş Derneği, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu Derneği, Türk Hava Kurumu, Yardım Sevenler Derneği, Halkevleri, Folklor ve Turizm Derneği. Aile Planlaması, Derneği, Komünizmle Mücadele Derneği, Gazeteciler Cemiyeti, Lise Koruma Derneği, Kız Öğretmen Okulu Koruma Derneği, San'at Enstitüsü Koruma Derneği, Kız Enstitüsü Koruma Derneği, Sağlık Memurları Okul ve Kolejlerini Bitirenler Cemiyeti, Şehir Tiyatrosu Derneği, Oda Tiyatrosu Derneği, Memurlar Kulübü, Merkez Kulübü, Büyük Kulüp, Şehir Kulübü, Avcılar Kulübü, Atlı Spor Kulübü, Cami Yaptırma Derneği, Cami Muhallat Yaptırma Derneği, Müftülük Binası Yaptırma Derneği, Ortaokul Yatırma Derneği, İmam-Hatip Okulu Yaptırma Derneği, Mezarlıklar Yaptırma Derneği³⁸¹.

1968'de din dernekleri, %40'lık oranla dernekler içerisinde sayı bakımından birinci sırayı almıştır. 1947'den itibaren kurulmaya başlanan cami yaptırma derneklerinin sayısı 1960'lardan itibaren hızla artış göstererek 1968 yılı sonunda 69 olarak belirlenmiştir. Ayrıca sayısal bakımından bakılınca ikinci sırada spor dernekleri %15, kültür dernekleri de %14'lük orana sahip olmuştur³⁸². Bunları esnaf dernekleri, sosyal yardım dernekleri, tarım, işçi ve güzelleştirme dernekleri takip etmektedir.

1973 il yılına göre Ağrı'da başlıca dernekler şunlardır; Ağrı'yı Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği, Çocuk Esirgeme Kurumu Ağrı Şubesi, Türkiye Kızılay Derneği Ağrı Şubesi, Türkiye Kızılay Derneği Tutak Şubesi, Türkiye Kızılay Derneği Patnos Şubesi, Türkiye Kızılay Derneği Eleşkirt Şubesi, Türk Hava Kurumu Ağrı Şubesi, Türk Hava Kurumu Doğubayazıt Şubesi, Aile Planlaması Ağrı Şubesi. Ağrı Sağlık Grubu Hastanesi Yardım Derneği, Yetiştirme Yurdu Öğrencileri Koruma Derneği, Yardım Sevenler Derneği, Verem Savaş Derneği Ağrı Şubesi, Ağrı Sağlık Hizmetlerine Yardım Derneği, Naci Gökçe Lisesi Koruma Derneği, Ağrı Atatürk Ortaokulu Koruma ve Yardım Derneği, Marangoz ve Keresteciler Derneği, Terziler Derneği, Ağrı Esnaf ve Küçük Sanatlar Dernekleri Birliği, Berberler Derneği, Kasaplar Derneği, Şoför ve Otomobilciler Derneği, Tenekeci ve Sobacılar Derneği'dir³⁸³.

³⁸⁰ Yayla, 19 Aralık 1960, Sayı:2372, s. 1.

³⁸¹ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 36.

³⁸² Yurt Ansiklopedisi, s. 383.

³⁸³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 190.

Ayrıca Ağrı’da dernek ve kulüplerin yanında Kamu Meslek Kuruluşları ve sendikaların da varlıklarından söz etmek mümkündür. Söz konusu sendikalar; Sağlık Memurları Sendikası,³⁸⁴ KÖYYSE-İŞ Sendikası Ağrı Şubesi’dir. Kamu Meslek Kuruluşları ise Canlı Hayvan ve Mahsulleri İhracatçılar Birliği Umum Kâtipliği³⁸⁵, Ziraat Odası Başkanlığı, Sanayi ve Ticaret Odası’dır³⁸⁶. Bu sendikaların faaliyet alanları da kuruluş amaçlarına hizmet edip, Ağrı’yı ileri seviyeye ulaştırmak için kurulmuşlardır.

Ağrı ve ilçeleri merkezli derneklerin yanı sıra başka illerde ikamet eden Ağrılılar da çeşitli dernekler kurmuşlardır. Bu dernekler kültür ve eğitim üzerine temellendirilmiştir. Söz konusu dernekler Ankara ve İstanbul gibi büyükşehirlerde eğitim gören lise ve üniversite öğrencilerinin dayanışması amaçlı kurdukları derneklerdir. Bunlardan Ağrı Yüksek Tahsil Talebe Derneği ilk kez 1949’da birkaç Ağrılı lise ve yüksek tahsil öğrencileri tarafından Ankara (1952) ve İstanbul’da (1957) kurulmuştur. Bu derneklerin *Ağrı’nın Sesi*³⁸⁷ ve *Ağrı Serhat*³⁸⁸ adında kendi yayın organları da bulunmaktaydı. Söz konusu derneğin yayın organlarında derneğin kuruluş amacı belirtilmiştir. Buna göre derneğin amacı ülke genelinde öğrenim gören Ağrılı lise ve yüksek tahsil talebelerine maddi yardım etmek ve barınmaları için yurt binası yapmaktır³⁸⁹.

1950 yılından itibaren artan derneklerin faaliyetleriyle birlikte Türkiye’de olduğu gibi Ağrı’da da ciddi ilerlemeler olmuştur. 1960’lardan itibaren artan özgürlük ortamıyla birlikte dernek faaliyetleri ve sayısı ülke genelinde olduğu gibi Ağrı ilinde de yaygın hale gelmesi, sosyal ve kültürel anlamda hızlı ilerlemelerin olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda ilde yaşanan yeniliklerin halka hizmet etmesine olanak sağlayan söz konusu dernekler, 1980’li yıllara kadar Ağrı’nın hem eğitim hem de sosyo-kültürel yönden ilerlemesine büyük katkı sağladığı değerlendirilmektedir.

³⁸⁴ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 36.

³⁸⁵ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 189.

³⁸⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 383.

³⁸⁷ *Ağrı’nın Sesi*, 21 Şubat 1958, s. 1.

³⁸⁸ *Serhat Ağrı*, 1 Mart 1957, s. 1.

³⁸⁹ *Ağrı’nın Sesi*, 21 Şubat 1958, s. 1.

1.10. İletişim ve Haberleşme Hizmetleri

Haberleşme biçimselliğın ötesinde, çağdaş düzeye ulaşmak, kullanılan tekniklerin yanı sıra toplum yararına iyi işleyen bir sistem kurmaktan geçer. Haberleşme, uygarlığın bir göstergesi olup her toplumun örgütlenme biçimi haberleşmeye farklı bir yapı vermiştir. Cumhuriyetin ilk yılları haberleşme alanında önemli gelişmeler yaşanmış, posta, telgraf ve telefon her geçen gün önemli bir hale getirilerek, bu alanda köklü çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde Sultan II. Mahmut tarafından ortaya atılan devlet tekelinde Posta işletmesinin kurulması fikrinin benimsenmesi neticesinde 1840'da Sultan Abdülmecit zamanında Posta Nezareti kurulmuştur³⁹⁰. İlk telgraf tesisi 1854'te yapılmış, Telgraf Müdürlüğü 1871'e kadar müstakil bir teşkilat olarak görev yapmış, bu tarihten sonra postayla birleştirilerek Posta-Telgraf Nezareti haline getirilmiş ve Dâhiye Nezaretine bağlanmıştır³⁹¹.

Posta ve telgraf işlemleri, Osmanlı döneminde bakanlık ya da müdürlük şeklinde yürütölmüş, 23 Ekim 1920'de umum müdürlüğü haline getirilerek Dâhiliye Vekâleti'ne bağlanmıştır. Ancak 1933'te Dâhiliye Vekâleti'nden ayrılarak Nafia Vekâleti'ne daha sonra 31 Mayıs 1939'da Ulaştırma Bakanlığı'na bağlanmıştır³⁹². 1953'te 6245 sayılı kuruluş ile Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı (PTT) İşletmesi Genel Müdürlüğü adı altında bir iktisadi devlet teşekkülü haline getirilmiştir³⁹³. 1953 tarih ve 6145 Sayılı Kanunla Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren PTT'nin faaliyetleri; mektup, telefon, telgraf hizmetlerini tekel halinde yürütmek, para nakline, paket taşımaya yetkili olmak ve bu işlerin gerektirdiği tesisleri kurmak ve işletmek şeklinde açıklanmıştır³⁹⁴. Başlangıçta 13 il, başmüdürlük yapılarak teşkilat faaliyetleri yürütölmüş ve 1980'li yıllara kadar 16 Bölge Başmüdürlüğü ve 3 telefon başmüdürlüğü olmak üzere, 19 başmüdürlükle ülke genelinde hizmet veren bir kuruluş haline gelmiştir³⁹⁵. Bu bilgilere göre 1950'lerden 1980'lere kadar PTT hizmetlerinde hızla artış yaşandığı anlaşılmaktadır.

³⁹⁰ T.C.Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, (DPT), *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Haberleşme Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Yayın No. DPT:1568, Mart 1977, s. 1.

³⁹¹ Nadir Yurtoğlu, "Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Milli Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: XXXII, sayı: 93, (2018), s. 50.

³⁹² Hangül, 2019, s. 175.

³⁹³ Devlet Planlama Teşkilatı, (DPT), *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Haberleşme Özel İhtisas Komisyon Raporu*, s. 2

³⁹⁴ Dikilitaş, 2007, s. 404.

³⁹⁵ Hangül, 2019, s. 175.

DP döneminde ülkenin birçok yerinde PTT hizmetleri için binalar açılarak kullanıma açılmıştır. Bu kapsamda, Ağrı'da PTT işletmesi 1967'de temel sistemiyle Erzurum PTT müdürlüğüne bağlanmıştır³⁹⁶. Ağrı'da PTT'nin kuruluşu ise 1914'te Bayezid Sancağı ve Karaköse'nin ilçe olduğu dönemlere rastlamaktadır. Bu tarihte Arnavut Şevki Bey, Erzurum'lu Rüştü Bey, Erzincan'lı Mehmet Sabri Bey adında şahısların müdür olarak görev yaptıkları bilinmektedir. 1967 yılı Merkez PTT kadrosunda 1 Müdür, 1 Muhabere Memuru, 2 Telgraf Çavuşu ve 1 Müvezzi'den meydana gelmektedir. 1967 il yillığı verilerine göre, Ağrı PTT merkezinde yılda 666.525 adet posta maddesi, 3.005 adet koli, 21.962 adet havale kabul edilmekte olup 817.914 adet posta maddesi, 13.315 adet koli, 35.874 adet havale alıcılara dağıtım uygulamasıyla teslim edilmiştir³⁹⁷. Ayrıca bu dönemde PTT halk hizmetinden ziyade devlet hizmeti gören bir teşkilattır.

Ağrı'da 1965 yılı itibariyle PTT teşkilatı Doğubayazıt ilçesi Merkez bucağına bağlı Gürbulak ve Eleşkirt ilçesine bağlı Tahir bucak merkezinde bulunmaktaydı³⁹⁸. Gürbulak ve Tahir PTT şubelerine ek olarak 1970'te Merkez ilçeye bağlı Merkez bucağının Yoncalı köyü, Merkez ilçeye bağlı Cumaçay bucak merkezi, Doğubayazıt ilçesine bağlı Suluçam Bucağı merkezi, Eleşkirt ilçesi merkez bucağına bağlı Güvence köyü, Patnos ilçesi Dedeli ve Doğansu bucak merkezleri, son olarak da Taşlıçay ilçesi merkez bucağına bağlı Geçitveren köyü olmak üzere, toplam 9 adet PTT şubesi bulunmaktaydı³⁹⁹. 1973'te PTT teşkilatının ilçe merkezleri dışında Cumaçay, Suluçam, Tahir, Dedeli, Doğansu ve Sarısu bucak merkezlerinde ve Küpkıran, Yoncalı, Baloluk, Karabulak ve Güvence köylerinde şube ve acentaları vardır⁴⁰⁰. Bilhassa 1970'li yıllarda Ağrı'da bulunan PTT şube ve acente sayısının arttığı anlaşılmaktadır.

1980'de PTT teşkilatının bulunduğu bucak ve köylerin isimleri ise şöyledir⁴⁰¹: Merkez ilçenin Merkez bucağına bağlı Aşağıküpkıran, Aşkale, Baloluk, Bölükbaşı, Eskiharman, Murathan ve Yoncalı; Murat bucak merkezi; Cumaçay bucak merkezi ve bucağa bağlı Başçavuş ve Ortakent; Diyadin'in Merkez bucağına bağlı Boyalan, Davut ve Günbuldu; Hamur ilçesi Merkez bucağına bağlı Yukarıgözlüce; Doğubayazıt'ın

³⁹⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

³⁹⁷ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 118-119.

³⁹⁸ BDİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, s. 38-40.

³⁹⁹ DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, s. 32-39.

⁴⁰⁰ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 152.

⁴⁰¹ BDİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı, s. 5-9.

Merkez bucağına bağlı Bardaklı, Çetenli Gürbulak, Karabulak, Örtülü ve Telçeker; Suluçam bucak merkezi ve bucağına bağlı Eskisu, Güllüce, Karaşeyh ve Sarıbiyık; Eleşkirt'in Merkez bucağına bağlı Dolutaş, Güvence, Körpeçayır, Toprakkale, Uzunyazı ve Yücekapı; Tahir bucak merkezi; Patnos'un Merkez bucağına bağlı Yukarıgöçmez; Dedeli bucak merkezi ve bağlı Değirmendüzü ve Pirömer; Doğansu bucak merkezi ve Sarısu bucak merkezi; Taşlıçay'ın Merkez bucağına bağlı Geçitveren, Yukarıdüzmeşdan ve Yukarıtoklu; Tutak'ın Merkez bucağına bağlı Akyele, Burnubulak, Dorukdibi, Geçimli ve Tutuklu köy merkezlerinde 1980'de toplam 47 adet PTT hizmeti veren şube ve acente bulunmaktaydı. 1981'de Ağrı'ya bağlı bulunan 558 köyün 196'sında PTT acentesi vardır. Bu köylerin yaklaşık 40 tanesi Merkez ilçeye bağlı köylerdir⁴⁰². Bu şube ve acentelerde, yerleşim alanları arasında telefonla irtibat sağlanmaktadır.

Cumhuriyetin ilanından 1950 yılına kadar telefon görüşmeleri manyetolu telefonlarla yapılmaktaydı. Görüşme yapmak isteyen kişiler önce santraldeki memurlarla konuşur santraldeki görevli gerekli bağlantıları yaptıktan sonra manyetoyu çevirerek görüşülmek istenilen karşı tarafın telefonunu çaldırır görüşmeyi başlatır, ancak Ağrı'da telefon konusunda birçok şikâyetin olmasına neden olmuştur. Telefon memurların telefona geç cevap vermeleri, verilen numaranın yanlış olması gibi şikâyetler ve bu durumun bir düzeninin oluşturulması gerektiği konusu basında sürekli gündeme getirilmiştir⁴⁰³. Bu durum hakkında birçok şikâyetin varlığı dönemin hükümetinin iletişim sorunları üzerine odaklanmasına neden olmuştur. PTT'nin ıslahı hakkında raporlar düzenlenmiş ve düzenlenen raporlar doğrultusunda iletişim problemleri halledilmeye çalışılmıştır.

DP döneminde iletişim ve haberleşme alanında yapılan en önemli çalışmalardan birisi şehirler arası telefon hatlarının açılmasıdır. Bu kapsamda ilk başta Erzurum, Ağrı, Hakkâri, Diyarbakır, Van, Sivas, Ankara, Afyon ve Seyhan illerinde şehirler arası telefon hattı kullanıma açılmıştır⁴⁰⁴. Bu çalışmayla Ağrı'da telefon santrali 1955'te Erzurum ile bir telefon irtibatı tesis edilmiş olup bu tesis ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu durum dönemin yerel gazetelerinde önemli yer tutmuş ve telefon

⁴⁰² Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

⁴⁰³ Demokrat Ağrı, 22 Aralık 1954, Sayı: 56, s. 1.

⁴⁰⁴ Bilal Tunç, Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2016, s. 574-575.

ihtiyacını giderilmesi konusunda yazılan yazı dönemin Ulaştırma Bakanı Sıtkı Ulay ve PTT genel müdürlüğü tarafından incelenmiş ve konunun 1961 yılı iş programına dahil edildiğini ilk baharda Ağrı'nın telefon devresi inşaatının başlatılacağını bildirmiştir⁴⁰⁵. Bu da, 1950-1960 döneminde iletişim ve haberleşme konusunda ciddi çalışmaların yapılmaya çalışıldığını göstermektedir.

1961'de Ankara, İstanbul şehirlerarası konuşmalar kolaylıkla yapılması için Vali ve belediye başkanının uğraşları sonucunda Horasan-Ağrı arası bakır hat inşasına 16 Mayıs 1961'de başlanmıştır.⁴⁰⁶ Telefon hattı bakır devreye bağlanmış ve 4 Ağustos 1961'de de yeni bir 300'lük telefon santrali Ağrı'da monte edilmiştir⁴⁰⁷. Bu hat ile Türkiye'deki bütün illerle hatta dış devletlerle telefon görüşmelerinin rahatlıkla yapılması planlanmıştır⁴⁰⁸. Söz konusu telefon hattı ve 300'lük telefon santraliyle 25 Aralık 1961'den itibaren 60 il ile telefon konuşması yapılmaya başlanmıştır⁴⁰⁹.

1962'de 50'lik bir santral halk hizmetine açılmıştır. Şehir nüfusunun artmasına binaen santral kapasitesi 100, 300 ve 310'luk olarak çoğaltılmıştır. 1967'de Taşlıçay, Diyadin, Doğubayazıt, Hamur, Tutak ve Patnos ilçeleriyle birer demir devre, Doğubayazıt, Patnos ve Erzurum ile birer bakır devreyle irtibatı bulunan Karaköse PTT şubesi ayrıca 2 Erzurum, 1 Ankara olmak üzere, 3 telefon kanalına sahiptir. Bilhassa yukarıda da anlaşılabileceği üzere, şehir nüfusunun artmasıyla telefon konusunda her geçen gün daha yoğun trafik akışı kaydedilmektedir.

1967 il yıllığı verilerine göre Ağrı merkez PTT'sinde yılda 86.066 adet şehirlerarası, 565.750 adet şehiriçi konuşma talebi olmaktadır. Ayrıca bu dönemde 77.500 kişinin de şehirlerarası görüşmeler kapsamında arandığı tespit edilmiştir⁴¹⁰. Telefon santralleri Hamur ve Tutak ilçelerinde demir devreyle iletişim kurulurken Taşlıçay, Patnos, Doğubayazıt, Eleşkirt ilçeleri ve Erzurum'da bakır devreyle iletişim irtibatı sağlanmıştır⁴¹¹. Ayrıca 1968'de şehir içinde 900 kapasiteli telefon şebekesi döşenmiştir. Bu şebeke 500 kapasiteli otomatik santrali götürebilecek kapasiteye sahiptir⁴¹².

⁴⁰⁵ Demokrat Ağrı, 4 Ekim 1960, Sayı: 1867, s. 1.

⁴⁰⁶ Karaköse, 16 Mayıs 1961, Sayı: 2334, s. 1.

⁴⁰⁷ Şark Ekspres, 4 Ağustos 1961, Sayı: 1789, s. 1; Karaköse, 4 Ağustos 1961, Sayı: 2399, s. 1.

⁴⁰⁸ Demokrat Ağrı, 19 Ağustos 1961, Sayı: 2194, s. 1.

⁴⁰⁹ Şark Ekspres, 26 Aralık 1961, Sayı: 1902, s. 1.

⁴¹⁰ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 119.

⁴¹¹ Polat, 2019, s.70.

⁴¹² *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 119.

1970'te PTT santrali 410 kapasitelidir. Bu dönemde 150'lik yeni santralin daha ilave edilmesi ve tadilatın bitiminde toplamda santral sayısının 560'a çıkarılması planlanmıştır⁴¹³. Ağrı Valisi Durmuş Yalçın'ın tek bir kanalla gerek İstanbul gerekse Ankara ile telefon görüşmesi yapmanın zorluğunu, vatandaşın telefon ihtiyacını giderememesi üzerine telgrafla işini halletmeye çalıştığını Ulaştırma Bakanlığı'na yazdığı yazı sonucunda Ulaştırma Bakanlığı Ağrı-İstanbul konuşmaları ayrıca bir kanal tesisi yapmış bundan sonra vatandaş İstanbul-Ankara ile ayrı ayrı konuşabilmiş bu konuda telefon trafiğinde aksamalar yaşanmayacağı bildirilmiştir⁴¹⁴.

Ağrı il merkezinde PTT tarafından telefon santrallerinin arttırılmaya çalışılarak 600 kapasiteli telefon santrali kurulmuştur. 1973 yılı itibariyle il sınırları içerisinde Diyadin 50, Doğubayazıt 240, Eleşkirt 100, Hamur 20, Patnos 200, Taşlıçay 30 ve Tutak ilçesinde 50 olmak üzere ilçelerde toplam 690, Yoncalı köyünde 10 ve Gürbulak'ta ise 10 kapasiteli manyetolu cins telefon santralleriyle iletişim sağlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu Ağrı il merkezi ve ilçelerinde toplam 1.310 telefon kapasitesine karşın abone sayısı bu dönemde 1.196'dır.

1973 il yıllığına göre Ağrı PTT'sinde ayrıca 12 kanallı bir telefon kuranportörü mevcuttu. Bu kanallar 1980'li yıllara kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu kanalların 6'sı Erzurum, 2'si Ankara ve diğer kanallar ise merkeze bağlı yerlerin haberleşebilmeleri için tahsis edilmiştir⁴¹⁵. 1981'de Ağrı'da yaklaşık 3.000 telefon abonesi bulunmaktaydı. Toplam abone sayısına karşın bu dönemde şehrin santral kapasitesi 1.500'dür. Bu abonelerin yaklaşık 3'te biri otomatik santrali olan telefonlardır. Bunlarda il merkezinde bulunmaktaydı⁴¹⁶. 1959'da ülke genelinde şehirler arası konuşma 40 km² mesafe için 3 dakikalık normal konuşma 1.50 lira, 1963'te 2.10 lira 1971'de ise 4.50 lira olarak fiyatlandırılmıştır⁴¹⁷. Ayrıca şehirler arası konuşma yapılacak yerin mesafesi arttıkça ücretlendirme fiyatı da artmaktaydı.

Söz konusu dönemler içerisinde ilde, telefon konusunda sürekli artış yaşandığı görülmüştür. PTT hizmeti içinde bulunan posta ulaşımı da her gün Erzurum-Gürbulak hattında PTT'ye ait dağıtım vasıtalarıyla yapılmıştır. Bu güzergâh üzerindeki

⁴¹³ Hakimiyet, 16 Nisan 1970, Sayı: 1549, s. 1.

⁴¹⁴ Hakimiyet, 3 Ağustos 1970, Sayı: 1642, s. 1.

⁴¹⁵ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 151.

⁴¹⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

⁴¹⁷ Devlet Planlama Teşkilatı, (DPT), *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Haberleşme Özel İhtisas Komisyon Raporu*, s. 46.

merkezlerin postaları da vasıtalar tarafından alınıp verilmekteydi. Ayrıca Ağrı-Erciş postası her gün çalışanlar tarafından taşınmaktaydı. Bu dönemin temel iletişim araçlarından mektup, telgraf ve telefonlar dışında radyolar da önemli iletişim yollarından birisiydi. Türkiye’de ilk defa 1927’den önce Ankara’da radyo yayıncılığına başlanmıştır. 1936’da PTT idaresince bir radyo istasyonu kurulmuş, 1940’dan itibaren radyo yayıncılığı, Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü’ne verilmiştir⁴¹⁸.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar radyo sadece belli başlı kimselerin evlerinde ya da Halkevleri ve Halkodalarında bulunmaktaydı. Evlerinde radyo olmayanlar radyo bulunan yerlerde toplanarak radyodan o zamanki adıyla ajans haberlerini dinlerlerdi. Radyo yayınları genellikle öğle saatlerinde başlayıp, gece saat 23.00 ya da 00.00 itibariyle son bulmuştur. Aynı şekilde yerel gazeteler Türkiye genelinde yayın yapmakta olan Ankara ve İstanbul Radyolarının yayın akışını halka duyurmaktaydı⁴¹⁹. 1970’li yılların sonlarına kadar radyo en etkili iletişim aracı olarak önemini korumuştur.

1950 Türkiye İstatistik Yıllığı’na göre Ağrı’da 1944’te toplam 196 adet radyo kaydı olduğu verilerden anlaşılmaktadır. Bu radyoların 135’i il merkezinde, 53’ü ilçelerde, 1’i bucak merkezinde, kalan 7 radyo da köylerde bulunmaktaydı. Şehirdeki radyo sayısı 1947’de 207’ye ve 1949’da 279’a çıkmıştır⁴²⁰. Bu dönemde artan radyo sayısına paralel olarak ilçelerdeki radyo sayısının da arttığı göze çarpmaktadır.

1968’de Cumhuriyet Senatosu Kars üyesi Sırrı Atalay’ın “*Radyo Sayısına Dair*” yazılı soru önergesinde yazılı olarak cevaplandırılmasını arz ettiği “1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966 yılları ile 1 Aralık 1967 tarihi esas olmak üzere, her il merkezi her ilçe merkezinde ve her bucakta pilli ve elektrikli radyo sayısının ne kadar olduğu” sorusuna dönemin Turizm ve Tanıtma Bakanı Nihat Kürşat’ın yazılı cevabına göre listede bulunan iller arasında Ağrı’da 1960’ta toplam radyo sayısının 2.215 olduğu bu radyoların 880’i il merkezinde 870’i ilçelerde 75’i bucaklarda ve 390’ı da köylerde bulunmaktaydı. Ayrıca 1961’de toplam radyo sayısı 80 adet artarak 2.295’e yükselmiştir. Bu tarihlerde 1.000 kişilik nüfusa 10 radyo düşmektedir. Radyo sayısı 1962’de 2.626’dır. 1963’ten itibaren Ağrı’da toplam radyo sayısı 3.166, 1964’te 3.766,

⁴¹⁸ Dikilitaş, 2007, s. 405.

⁴¹⁹ Gülşen, 2014, s. 65.

⁴²⁰ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No:328, cilt:18, Ankara 1950, s. 406.

1965'te 4.460 ve 1966'da 5.155 olduğu ancak il merkezi, ilçeler ve köylerdeki radyo sayılarının verilmediği görülmektedir⁴²¹. 1970'te radyo sayısı 6.000'lere kadar çıkmıştır. Ruhsatlı radyo alıcıların sayısı 1975'te 7.600 civarında iken 1979'da 7.300'lere kadar gerilemiştir⁴²². 1962'da il merkezi ve ilçelerde bulunan radyo sayısının bini geçtiği de dikkat çekmektedir.

Türkiye'de bilinen ilk televizyon yayını İstanbul Üniversitesi'nde ve kapalı devre yayın olarak 1954'te başlamıştır. 1961'de Türkiye Radyo-Televizyon Üst Kurumu (TRT) Kuruluş Kanunu çıkarılmış ve 1 Mayıs 1965'te radyo ve televizyon yayıncılığı görevi TRT'ye verilmiştir. 1966'da kapalı devre stüdyo yayınına başlanmış ve 31 Ocak 1968'de haftada üç günlük deneme yayınına geçilmiştir⁴²³. Bu tarihten sonra ülke genelinde radyo ve televizyon yayıncılığında hızlı bir çalışma sürecine girilmiştir.

İlde, radyo sayısının yıldan yıla artış göstermesine karşın televizyon kullanımı neredeyse yoktur. 1971-1972 yılları arasında ülkede toplam televizyon sayısının 132.804, Ağrı'da ise sadece 8 adet⁴²⁴ olduğu ve toplumun yaşantısı ve kültürel durumuna direkt etkisi olan radyo ve televizyonların 1973 il yılına göre sadece 2.763 radyo ve 1 adet televizyonun PTT kayıtlarına alındığı⁴²⁵ 1974 yılı sonunda ise Ağrı'da 90 adet televizyon alıcısının olduğu anlaşılmaktadır⁴²⁶. 1975'te ruhsatlı televizyon alıcısı sayısı 146 olup geçen 4 yıllık süreç içinde 1979'da ise il genelinde bulunan televizyon alıcısı sayısının 2000'i aştığı ilgili verilerden anlaşılmaktadır⁴²⁷. Ayrıca söz konusu televizyon sayısı sadece ruhsatlı alıcılar için geçerlidir. İldeki, gerçek televizyon alıcısı sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Netice itibarıyla, 1950'den itibaren ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da iletişim ve haberleşme alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle ilde PTT alanındaki yenilik ve gelişmeler, halkın hem şehir içinde hem de şehirler arası haberleşme imkânlarını arttırmış ve kolaylaştırmıştır.

⁴²¹ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD), Birleşim:21, Toplantı:7, cilt:44, (23.01.1968), s. 812-819.

⁴²² Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

⁴²³ Dikilitaş, 2007, s. 411.

⁴²⁴ Polat, 2019, s. 72.

⁴²⁵ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 108.

⁴²⁶ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Ulaştırma İstatistikleri Özet Tablolar 1970-1974*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 733, Ankara 1975, s. 30.

⁴²⁷ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

1.11. Milli ve Dini Bayramlar

Bayramlar, her millette görülen ve toplumun bütün bireyleri tarafından benimsenen ve günü geldiğinde halkın tüm imkânlarıyla katıldığı adet ve geleneklerdendir. Bütün bayramlar dini veya milli inanıştan o yöreyi ilgilendiren ortak hatıralardan, duygulardan doğduğu bilinmektedir. Bayramlar, ferdi, dini ve milli bayramlar olmak üzere, üç grupta toplanabilir. Ferdi bayramlar, çocuğun doğması, sünnet şöleni, evlenme vs. gibi kişiyi ve aileyi mutlu eden şenlikler iken dini ve milli bayramlar ise bütün toplumu kapsayan bayramlardır⁴²⁸.

Milli ve dini bayramlar, özel gün ve haftalar ülkenin her yerinde olduğu gibi Ağrı'da da halkı bir araya getiren unsurlardandır. Çalışma aralığını oluşturan 1950-1980 dönemlerinde Ağrı'da bayram, kutlama ve şenliklere ait bilgilere dönemin yerel basınından ulaşılabilmektedir. Demokrat Ağrı Gazetesi, Karaköse Gazetesi, Şark Ekspres Gazetesi, Yayla Gazetesi ve Hâkimiyet Gazetesi bu kutlamalar hakkında yeteri kadar bilgi vermektedir. Bilhassa dönemin gazetelerine göre 1950'li yıllardan 1980 yılına kadar milli ve dini bayramlar, festival, şenlik ve eğlenceler halkın katılımıyla büyük coşkuyla kutlanmaktadır.

1.11.1 Milli Bayramlar

Milli Bayramlar, ülkenin her yerinde bir şenlik havası içerisinde kutlanmaktadır. Türkiye'nin her yerinde aynı anda 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı ve Ağrı'da her yıl kutlanan 15 Nisan Ağrı'nın Kurtuluş Bayramı olan milli bayramlar büyük bir coşkuyla kutlanmaktadır. Nitekim bu bayramlar, halkın kaynaşmasında ve bir araya gelmesinde çok önemli bir etken olmuştur.

1.11.1.1. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı

Cumhuriyet Bayramları Ağrı'nın merkez ve ilçelerinde halkın büyük katılımlarıyla büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Genellikle günler öncesinden kutlama programı yerel basında yayınlanır halk bayramın coşkusuna davet edilirdi. 28 Ekim saat

⁴²⁸ Adnan Menderes Kaya, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007, s. 136.

12'den sonra ve 30 Ekim gece yarısına kadar bütün resmi daireler, belediyeler, diğer müessese ve teşekküllerle okullar, mağaza, dükkân ve evler bayraklarla süslenir, 29 Ekim günü dükkânların mümkün olduğunca kapalı olmasına önem verilirdi⁴²⁹.

Genellikle Ağrı valisi makamında tebrikleri kabul eder buradan Atatürk Büstüne, hazırlanan tören alanına giderlerdi. Burada tümen komutanları ve belediye başkanlarıyla birlikte merasime katılan askeri birlik, okullar, mahalli teşekküller ve halkın bayramı kutlanır ve resmi geçit töreniyle yerlerini alırlardı⁴³⁰. Günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapıldıktan sonra bando takımının çaldığı İstiklal Marşı ile tören başlardı. Milli Eğitim Müdürü, Lise Sanat Enstitüsü müdürleri ile ilkokul öğretmenlerinin büyük bir önemle hazırladıkları bayraklar, filama geçidini, izciler ve öğrenciler resmi geçiş yaparlardı. Vali, Tümen Komutanı, Belediye Başkanı, lise ve diğer okul öğrenci temsilcilerinden bir heyetle Atatürk Büstüne çelenk konularak merasim sona ererdi⁴³¹. Bilhassa Cumhuriyet Bayramını neşe ve sevinç içerisinde yaşayan halk, mahalli oyunlar ve eğlencelerin hazırlandığı alanları dolaşmışlardı. Gece askeri birlikle ve halk tarafından fener alayları tertip edilirdi⁴³². Keza Cumhuriyet Bayramları her yıl neşe ve coşku içerisinde ilde yaşayan halk, kamu kurum ve kuruluşlar tarafından coşkuyla kutlanmakta ve milli şuur aşılarmaya çalışılmıştır.

1.11.1.2. 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı

23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı Ağrı merkez ve ilçelerinde bütün halkın katılımlarıyla kutlanırdı. Ağrı'da hükümet konağı caddesinde yapılan törende Vali, Belediye Başkanı ve Tümen Komutanı hazır bulunurlardı. Öğrencilerin konuşma ve şiir okumalarının ardından okullar tarafından resmi geçiş töreni düzenlenmekteydi⁴³³. Geçiş törenleri, öğrencilerin coşku ve sevinç gösterileriyle unutulmaz anıların yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

Milli Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı olarak da bilinen 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nda şehir bayraklarla donatılır ve halkın yoğun katılımlarıyla coşkuyla kutlanır, öğrenci ve okulların resmi geçişlerinin ardından tören sona ererdi. Özellikle geçit törenine katılan ilkokullarla lise ve erkek sanat okullarının

⁴²⁹ Karaköse, 22 Ekim 1954, Sayı: 421, s. 1.

⁴³⁰ Karaköse, 30 Ekim 1954, Sayı: 428, s. 1.

⁴³¹ Demokrat Ağrı, 30 Ekim 1954, Sayı: 28, s. 1.

⁴³² Şark Ekspres, 29 Ekim 1956, Sayı: 375, s. 1; Hâkimiyet, 29 Ekim 1965, Sayı: 168, s. 1.

⁴³³ Şark Ekspres, 24 Nisan 1956, Sayı: 219, s. 1.

geçişleri halkın sürekli alkışlarına vesile olurdu⁴³⁴. Okulların resmi geçişleri Cumhuriyet İlkokulu'nun ilk defa hazırladığı mehter takımının marşıyla⁴³⁵ ve bütün okulların ayrı ayrı Milli kıyafetleriyle gerçekleştirilir, bu durum halk ve tribün tarafından takdir görürdü⁴³⁶. Törenin sona ermesiyle birlikte akşam saatlerinde okullar tarafından Halkevi salonunda bir çocuk balosu düzenlenerek davul zurna eşliğinde oyunlar oynanırdı⁴³⁷. Bilhassa 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramları ildeki törenleri düzenleyenler tarafından çocuklar için çeşitli etkinliklerin gerçekleştirildiği önemli günler olmuştur.

1.11.1.3. 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı

19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı törenleri Ağrı'da bulunan lise öğrencileri tarafından çeşitli etkinliklerle düzenlenmekteydi. Kutlama hazırlıkları her yıl okul bahçelerinde yapılırken 1970'ten itibaren provalar şehir stadında yapılmaya başlanırdı⁴³⁸. Bu da, 1970'lerden önce 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramlarının hazırlıklarının okul bahçelerinde yapıldığını ve 1970'lerden sonra halka açık bir şekilde şehir stadında yapıldığını göstermektedir.

Bütün hazırlıklar ve provalar yapıldık sonra 19 Mayıs günü kutlamalar için Atatürk Anıtı'na giden öğrenciler buradaki kişi ve kurumlar tarafından hazırlanan çelenkleri anıta bırakarak buradaki anma töreninden sonra etkinliklerin gerçekleştirileceği şehir stadına giderlerdi. Program gereğince lise ve ortaokul öğrencileri, yıldırım ve gençlik spor kulüpleriyle sporcular, Ağrı Milli oyunları, bar ekipleri sürekli alkışlar arasında sahaya gelerek burada yerini aldıktan sonra vali, belediye başkanı, Tümen komutanı, milli eğitim müdürü, mülki ve askeri erkân, spor il müdürü tarafından bayramları kutlanırdı⁴³⁹.

Davetlilerin yerlerini almasının ardından askeri bandonun çaldığı İstiklal Marşı okunur ve bayrak şeref direğine çekilirdi. Günün anlam ve önemiyle ilgili konuşmaların yapılmasının ardından Naci Gökçe Lisesi öğrencilerinin hazırladığı jimnastik hareketleri

⁴³⁴ Karaköse, 24 Nisan 1958, Sayı: 1400, s. 1.

⁴³⁵ Yayla, 25 Nisan 1960, Sayı: 2182, s. 1.

⁴³⁶ Şark Ekspres, 24 Nisan 1965, Sayı: 2913, s. 1.

⁴³⁷ Yayla, 23 Nisan 1963, Sayı: 3079, s. 1.

⁴³⁸ Hâkimiyet, 11 Mayıs 1970, Sayı: 1570, s. 1.

⁴³⁹ Karaköse, 20 Mayıs 1958, Sayı: 1420, s. 1.

başlardı. Kız ve erkek öğrencilerinin gösterileri büyük alkışlara vesile olurdu⁴⁴⁰. Gençlerin gösterileri büyük ilgiyle karşılanmış daha sonra futbol maçları yapılırdı⁴⁴¹. 1970’li yıllarda tören sonunda gerçekleştirilen yarışmaların ardından il emniyet müdürlüğü polis memurları tarafından motosikletli gösteri düzenlenir ve akrobasi hareketleri halkın büyük ilgisini çekerdi⁴⁴². Kutlama şenlikleri okulların düzenlediği geceler ve fener alaylarıyla devam ederdi⁴⁴³. Sonuç itibariyle 19 Mayıs Atatürk’ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramları protokol davetlileri, öğrenciler ve il halkı tarafından büyük coşku ve sevinçle kutlanırdı.

1.11.1.4. 30 Ağustos Zafer Bayramı

30 Ağustos Zafer Bayramı Ağrı’da büyük coşkuyla kutlanmaktaydı. 1950’li yıllarda Ağrı valisinin başkanlığında dönemin Ağrı milletvekili, devlet memurları ve parti mensuplarıyla Tümen Kumandanının katılımıyla gerçekleştirilirdi. Helikopter alanında hazırlanan törende memurlar ve sivil halk kutlamaya katılmak için hazır bulunurdu⁴⁴⁴. Askeri bandonun çaldığı İstiklal Marşı ile merasime başlanırdı. Genç bir asker tarafından günün anlam ve önemiyetinin anlatılmasının ardından ordu komutanı tarafından konuşmalar yapılırdı. Konuşmanın ardından 11. Süvari Alayı ve Motorlu Topçu Tank Birlikleri parlak bir geçişle halkın alkışları arasında resmi geçiş töreni gerçekleştirilirdi⁴⁴⁵.

Saat 10.00’da başlayan ve Küpkıran Gençlik Kolu küçüklerin mehter takımı resmi geçidin son kısmını teşkil eder ve merasim 12.00’de biterdi⁴⁴⁶. Tören sonrasında 30 Ağustos Zafer Bayramı’nın yıl dönümü dolayısıyla tümen bahçesinde milli ekip oyunları ile gösteriler yapılır ve havai fişekler atılırdı⁴⁴⁷. Ayrıca Tümen komutanlığı tarafından fener alayı düzenlenir ve fener alayı bir saat süre boyunca caddelerde dolaşırdı⁴⁴⁸. Yani 30 Ağustos Zafer Bayramları her yıl devlet memurları ve sivil halkın katılımlarıyla büyük coşkuyla kutlanırdı.

⁴⁴⁰ Şark Ekspres, 20 Mayıs 1961, Sayı: 1738, s. 1.

⁴⁴¹ Demokrat Ağrı, 20 Mayıs 1961, Sayı: 2119, s. 1; Hakimiyet, 19 Mayıs 1965, Sayı: 31, s. 1.

⁴⁴² Hakimiyet, 20 Mayıs 1977, Sayı: 3728, s. 1.

⁴⁴³ Hakimiyet, 20 Mayıs 1979, Sayı: 4322, s. 1.

⁴⁴⁴ Karaköse, 31 Ağustos 1954, Sayı: 384, s. 1.

⁴⁴⁵ Şark Ekspres, 31 Ağustos 1956, Sayı: 325, s. 1.

⁴⁴⁶ Yayla, 31 Ağustos 1960, Sayı:2288, s.1; Karaköse, 31 Ağustos 1961, Sayı: 2422, s. 1.

⁴⁴⁷ Hakimiyet, 31 Ağustos 1965, Sayı: 120, s. 1.

⁴⁴⁸ Hakimiyet, 30 Ağustos 1968, Sayı: 1052, s. 1.

1.11.1.5. Ağrı'nın Kurtuluşu (15 Nisan)

Ağrı'nın düşman işgalinden kurtuluş tarihi 15 Nisan 1918'dir⁴⁴⁹. Ağrı'nın kurtuluşu her yıl 15 Nisan'da düzenli olarak kutlanırdı. Bir komite tarafında haftalar öncesinde toplantı düzenlenir ve kutlama programı ve program içeriği görüşülürdü⁴⁵⁰. Cadde ve sokaklar günler öncesinde bir bayram havasıyla bayrak ve ışıklarla süslenir, şehir sinemasında müsamere yapılacağı önceden halka bildirilirdi⁴⁵¹. Törene il, tümen, diğer kamu kurum ve kuruluşların yöneticileri, tören kıtası, izciler ve halk katılırdı⁴⁵².

15 Nisan Ağrı'nın Kurtuluşu her yıl 15 Nisan gününde kutlanırdı. Sabahın erken saatlerinde belediye hoparlöründen milli havalar çalınarak ve vatan şiirleri okunarak resmi merasimin başlaması için büyük heyecan oluşturulurdu⁴⁵³. Merasime saat 10.00'da başlanır, askeri birliklerin şehrin girişinden sonra hükümet konağı önünde kuvvet komutanları tarafından işgali temsil eden siyah tül parçalanarak bayrak göndere çekilirdi⁴⁵⁴. Askeri bandonun çalacağı İstiklal Marşının akabinde günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapılırdı.

Merasimin başlamasıyla Ağrı'nın semalarında muhtelif uçuşlar yapan askeri uçakların uçuşları halkın heyecanını arttırmış ve halkın alkışlarına sahne olurdu⁴⁵⁵. Öğleden sonra atlı spor kulübü tarafından stadyumda cirit oyunları ve milli oyun ekiplerinin gösterileri yapılır bazen de maraton koşuları düzenlenirdi⁴⁵⁶. Halk eğitim salonunda akşam saatlerinde bir müsamere tertip edilir ve askeri birlikler tarafından fener alayı düzenlenirdi⁴⁵⁷. Söz konusu kurtuluş bayramları ilçelerde de büyük coşkuyla kutlanırdı. Bunun gibi her yıl 14 Nisan'da Patnos, Tutak, Hamur, Diyadin, Taşlıçay ve Doğubayazıt, 15 Nisan'da Ağrı, 16 Nisan'da Eleşkirt'in düşman işgalinden kurtuluşu halkın katılımlarıyla coşku ve sevinçle kutlanırdı.

⁴⁴⁹ Alparslan, 1995, s. 83.

⁴⁵⁰ Şark Ekspres, 26 Mart 1956, Sayı: 194, s. 1.

⁴⁵¹ Şark Ekspres, 15 Nisan 1956, Sayı: 211, s. 1; Karaköse, 14 Nisan 1958, Sayı: 1390, s. 1.

⁴⁵² Hakimiyet, 15 Nisan 1969, Sayı: 1242, s. 1.

⁴⁵³ Yayla, 15 Nisan 1961, Sayı: 2174, s. 1-2.

⁴⁵⁴ Karaköse, 15 Nisan 1958, Sayı: 1391, s. 1.

⁴⁵⁵ Karaköse, 16 Nisan 1958, Sayı: 1392, s. 1.

⁴⁵⁶ Yayla, 15 Nisan 1963, Sayı: 3072, s. 1; Demokrat Ağrı, 16 Nisan 1960, Sayı: 1715, s. 1.

⁴⁵⁷ Hakimiyet, 16 Nisan 1965, Sayı: 2, s. 1,4.

1.11.2. Dini Bayramlar

Ramazan ve Kurban bayramları İslamiyet'in kabul edilmesinin ardından kutlanmaya başlanmış ve zamanla toplum tarafından gelenekselleşmiştir⁴⁵⁸. Bütün toplumda gelenekselleşen ve toplumu bir araya getiren dini bayramlar Ağrı'da da halkı bir araya getiren geleneklerdendir. Ramazan ve Kurban bayramları için esnaflar büyük hazırlıklar yapar ve vatandaşlar bayram alışverişi yaparlardı. Ramazan ve Kurban bayramlarında resmi daireler ve okullar kapatılırdı. Bu kapsamda vatandaşların daha rahat bir şekilde bayramlarını kutlamaları sağlanırdı⁴⁵⁹.

Bu dönemlerde şeker bayramı olarak da adlandırılan Ramazan bayramlarında çocuklar ev ev dolaşıp şeker toplar harçlık alırlardı. Kurban bayramlarında ise önceden kurbanlık alınır ya da kendi hayvanı olan kurban keser ve hazırlanan kurban etleri ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Bayramlaşma merasimleri de vatandaşların bayramlaşmak üzere, bir araya toplandıkları halk eğitim merkezinde veya kütüphanelerde gerçekleşir, bayramlaşmanın ardından kütüphanede açılan kitap sergisi gezilir akabinde Vali ve Tümen Kumandanı ile birlikte askeri ve sivil hastane, cezaevleri ile yetiştirme yurdu, merkez polis ve jandarma karakolları ziyaret edilirdi⁴⁶⁰. Dini bayramlarda halkın geleneklere bağlı olmasından dolayı bayramlar canlı görünüm kazanır. Ramazan ve Kurban bayramlarında halk bayram ziyaretlerini yapmaya özen gösterir. Kurban bayramında kurban kesmek bir zorunluluk sayılırdı.

1.12. Spor

Spor, geçmişten günümüze herkesi ilgilendiren evrensel bir faaliyettir. Genelde bireylerin fiziksel, zihinsel, ruhsal ve sosyal bakımdan gelişimine katkı sağlayan spor, bireysel ve toplu olarak yapılan kendine has kuralları olan eğitici ve eğlendirici bir uğraştır⁴⁶¹. Bu nedenle spor; “kişisel ve toplu oyunlar biçiminde yapılan, genellikle yarışmaya yol açan, bedeni ve zihni geliştirmek amacıyla bazı kurallara göre uygulanan

⁴⁵⁸Tuğba Gönel Sönmez, “Geleneksel Bayramların Halk Hayatındaki Rolü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, cilt/sayı: 7, (2016), s. 144.

⁴⁵⁹ Tunç, 2016, s. 553.

⁴⁶⁰ Şark Ekspres, 15 Mayıs 1956, Sayı: 235, s. 1; Yayla, 23 Şubat 1963, Sayı: 3034, s. 1; Hakimiyet, 1 Kasım 1973, Sayı: 2639, s. 1; Hakimiyet, 23 Ağustos 1979, Sayı: 4411, s. 1.

⁴⁶¹ Metin Bayram-Orhan Çınar, “Ağrı’da Atletizm: Tarihi ve Türk Sporundaki Yeri”, *Journal of Human Sciences*, cilt:15, sayı: 1, (2018), s. 555.

hareketlerin tümüdür”⁴⁶². İnsanı doğa ile bütünleştiren spor, aynı zamanda sosyal bir olgu olarak karşımıza çıkmakta ve tarihi süreçte diğer alanlarda olduğu gibi giderek kendini yenileyip geliştirmektedir⁴⁶³.

Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de spor alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1922’de *Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı* (TİCİ) spor kulüplerinin bir araya gelerek kurdukları ilk yönetsel yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. TİCİ adı verilen bu ittifakın adı 1936’da *Türk Spor Kurumu* olarak değiştirilmiş ve bu dönemde modern sporun teşekkülü sağlanmıştır. 1938’de ise 3530 sayılı kanunla *Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü* kurulmuş ve öncekilerden farklı olarak bir devlet kurumu olarak hizmet etmeye başlamıştır. Uzun yıllar Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü çatısı altında faaliyetler sürdüren bu ittifak 1986’da *Gençlik ve Spor Müdürlüğü* olarak kurumsallaştırılarak sonraki süreçte bakanlık düzeyine ulaşmıştır⁴⁶⁴. Türkiye’de spor faaliyetlerinin ve kurumsallaşmasının tarihsel gelişimi bu şekildeyken çalışma sahasını oluşturan Ağrı ilinde de sporun bugünkü seviyesine gelene kadar geçirdiği aşamaların bilinmesi çalışmanın seyri açısından önemli olarak değerlendirilmektedir.

Ağrı’da spor faaliyetleri 1932-1949 yılları arasında kurulan halkevleri ve halk odaları tarafından başlatılmıştır⁴⁶⁵. Halkevleri, halkın genel kültür seviyesini arttırmak için Cumhuriyet idaresinin giriştiği önemli projelerden birisidir. Cumhuriyet döneminde gençlerin beden ve ruh sağlığının gelişmesini sağlamak amacıyla son derece öneme sahip olan spor, halkevlerinin en önemli çalışma alanlarından biri haline gelmiştir⁴⁶⁶. Ağrı Halkevi’nin kuruluşunun ardından 1934’te spor şubesinde, futbol, voleybol, kayak, atletizm ve pinpon sporlarının Ağrı’da canlandırılması için çalışmalar yürütülmüştür⁴⁶⁷.

Başlangıçta halkevleri faaliyeti doğrultusunda başlayan birçok spor dalı 1940’lı yıllarda Ağrı’da faaliyet alanı bulmuştur. Bölgede resmi spor teşkilatı daha evvel halkevleri zamanında devam ederken 1948’de resmi olarak faaliyete geçmiştir. İlk spor teşkilatı da 1952’de kurulan Karaköse Gençlik Kulübü’dür. Bu tarihten sonra ise

⁴⁶² Türk Dil Kurumu (TDK), *Türkçe Sözlük II K-Z*, cilt: 2, (TTK), Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 9. Baskı, Ankara 1998, s. 2028.

⁴⁶³ Metin Bayram-Kürşat Hazar, “Ağrı’da Spor ve Tarihi”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2018), s. 78.

⁴⁶⁴ Levent Ceylan-Recep Nur Uzun-Oğuzhan Gül, vd. “Türk Spor Politikasının Tarihsel Gelişimi: Devlet ve Spor”, (Ed. İdris Kayantaş), *Sporla Akademik Yaklaşımlar 6*, Gece Kitaplığı, 2020, s. 175-182.

⁴⁶⁵ Bayram-Hazar, 2018, s. 79,82.

⁴⁶⁶ Tunç, 2018, s. 19,37.

⁴⁶⁷ Harun Aydın, “Ağrı Halkevi ve Tarihsel Gelişimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt:7, sayı:3, (2018), s. 1491.

1956'da 15 Nisan Gençlik Kulübü kurulmuştur⁴⁶⁸. Bunu Dağcılık adıyla kurulan Muratspor Kulübü takip etmiştir⁴⁶⁹. Bu kulüpleri diğer spor dallarının kurduğu kulüpler izlemiştir. Bunlar Yıldırımspor (Ağrı Gücü), Karagücü, Binicilik İhtisas Kulübü ve Kayak İhtisas Kulüpleridir⁴⁷⁰. Ayrıca Ağrı'da yeni kurulan Güneş Spor Kulübü 1954'te konkurhipik ve atletizm teşvik müsabakaları düzenleyerek hem halkı spora karşı olumlu düşünmeye teşvik etmiş hem de yoğun seyirci kitlesini karşısında Ağrı'da düzenlenen ilk müsabaka yapılmıştır⁴⁷¹. Bu kapsamda çalışma sahasında aktif spor çalışmalarının yukarıda zikredilen kulüplerle başladığı kanısına varılabilir.

Ağrı'da faaliyet gösteren kulüpler çeşitli dallarda sporcu yetiştirmiştir. Sadece futbol değil, diğer spor dallarında da çalışmalar yürütülmüş ve futbol, atletizm, kayak, masa tenisi, halter, boks ve dağcılık branşlarında Ağrı'da başarılı sporcular yetişmiştir. Daha önce fahri bölge müdürlüğüyle idare edilen Ağrı, 1966'da asli olarak bölge müdürlüğüne atanan Salih Zeki Özdemir'in çalışmalarıyla Ağrı Bölge Müdürlüğü, önceleri kayak ve daha sonraları ise atletizmde ülke çapında söz sahibi olmuştur⁴⁷². Ağrı Bölge Müdürlüğü bu dönemde her iki branşta Türkiye milli takımına değerli sporcular yetiştirmiştir.

Ağrı'da spor etkinlikleri Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü, Milli Eğitim Müdürlüğü ve diğer gençlik spor örgütleri tarafından yürütülmüştür. Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü bünyesinde atletizm, kayak, güreş, futbol, masa tenisi, dağcılık boks, avcılık, atıcılık ve tekvando branşlarında birçok sporcu, antrenör, hakem ve memur faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda 1973'te Ağrı'da çeşitli branşlarda faaliyet gösteren 9 ajan, 6 antrenör, 51 hakem, 16 memur ve 781 lisanslı sporcu kaydı bulunmaktaydı⁴⁷³. Bu verilerin yanı sıra TÜİK tarafından yayınlanan resmi veriler aşağıda detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

TÜİK 1978 spor istatistiklerine göre; Ağrı'da 1 stadyum ve 5 futbol sahası olmak üzere, spor çalışmalarının yürütüldüğü toplam 6 adet spor tesisi bulunmaktaydı. Söz konusu verilere göre ilde; kapalı spor salonu ve atletizm pisti mevcut değildi. Stadyumun çevresi 8.000 m² ve üzeri olup kapalı tribüne sahipti. Stadyum yaklaşık

⁴⁶⁸ Elfesya Alptekin, *Bölge Sporunda 50. Yıl 1923-1973*, Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü, Ağrı Bölge Başkanlığı, Sedef Matbaası, Ankara 1974, s. 17.

⁴⁶⁹ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 398.

⁴⁷⁰ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 155.

⁴⁷¹ Karaköse, 4 Ağustos 1954, Sayı: 366, s. 1.

⁴⁷² Alptekin, 1973, s.18.

⁴⁷³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 97.

2.500 kişilik seyirci kapasitesindeydi. Futbol sahalarında açık tribün bulunmamaktaydı⁴⁷⁴. Bu da, 1970'lerden önce Ağrı'da futbol etkinliklerinin yapılan sahalardan yoksun olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde Ağrı'da toplam 9 spor kulübü bulunmaktaydı. Bunların 7'si Gençlik Spor Kulübü ve 2'si İhtisas Kulübü'dür. Bu dönemde Ağrı'da lisansı olmayan sporcuların 525'i erkek, 94'ü kadındır. Lisanslı sporcu sayısı ise toplam 925'ti. Bunların 866'sını erkekler, 59'unu ise kadınlar oluşturmaktaydı. Lisanslı sporcuların tamamının amatör olduğu da verilerden anlaşılmaktadır.

Lisanslı faal sporcuların dağılımı ise şu şekildedir: 436'sı erkek, 50'si kadın olmak üzere 486 kişi atletizm, 109'u erkek ve 9'u kadın olmak üzere 118 kişi kayak, 13 kişi dağcılık, 180 kişi futbol, 48 kişi güreş, 7 kişi masa tenisi ve 73 kişi de voleybol spor dalını tercih etmiştir. Buradan anlaşılaacağı üzere, kadınlar sadece atletizm ve kayak dallarında faaliyet göstermekte ve diğer spor dallarında herhangi bir çalışma yürütmemekteydiler. Verilerden de anlaşıldığı üzere, Türkiye'de uğraşılan spor dallarında çeşitlilik olmasına rağmen Ağrı'da belirli spor dallarında lisanslı sporcu bulunmaktaydı.

Ağrı'da faaliyet gösteren spor dallarından sadece atletizm, futbol ve kayak dallarında antrenör bulunmakta, bunların 3'ü atletizm de olmak üzere, toplam 5 kişiydi. İlde spor dallarında çalışan sporcu sayılarına göre antrenör sayısı yok denecek kadar azdı. Bu dönemde sadece 5 adet antrenör çalışmakta, teknik direktör ve diğer teknik elemanlar mevcut değildi. Bunun gibi Ağrı'da toplam 9 hakem bulunmaktaydı ve bunların 8'i atletizm dalında ve 1'i ise futbol dalında görev yapmaktaydı. Söz konusu hakemlerin sadece 1'i milli hakem olup 7'si bölge hakemiydi⁴⁷⁵. Bu verilerden de anlaşılaacağı üzere, Ağrı'da hakemlerin azlığı da dikkat çeken bir diğer unsurdur. Bu da, dönem itibariyle mevcut hakemlerin bölgede gereken ihtiyacı karşılayamadığını ortaya çıkarmaktadır.

Ağrı'nın sahip olduğu iklim özelliklerinden dolayı özellikle atletizm ve kayak dallarında tanınmış Ağrılı sporcular milli forma giyerek Türkiye'yi dış ülkelerde temsil etmişlerdi⁴⁷⁶. Aynı şekilde Ağrı'da Atatürk Koşusu denemeleri de yapıldı. Söz konusu

⁴⁷⁴ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Spor İstatistikleri 1978*, Yayın No:899, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1980, s. 1-5.

⁴⁷⁵ BDİE, *Spor İstatistikleri 1978*, s. 9-16.

⁴⁷⁶ *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, Yeni Matbaa, Ağrı, 1998, s. 142.

koşu kapsamında, Naci Gökçe Lisesi ve Erkek Sanat Enstitüsü arasında 18 Aralık 1954'te 2000 m üzerinden koşu tertiplenmiş ve koşuyu 8 dakikada Erkek Sanat Enstitüsü öğrencisi Ahmet Çelik kazanmıştır⁴⁷⁷. Ağrı'da okullar arası çeşitli spor müsabakaları yapıldığı ve yarışma sonucunda derece alan öğrencilerin bölge müdürlüğü tarafından yetiştirilmek üzere çalışmalara başlandığı ilgili verilerden anlaşılmaktadır.

1.12.1. Atletizm

Ağrı'da en yaygın spor dalı atletizmdir. Özellikle 1960'tan sonra hız kazanan atletizm çalışmaları sonucunda Ağrı'da birçok başarılı atlet yetişmiştir. 1966'dan sonra iyice yaygınlaşan hatta 1970'te o dönemde Türkiye'nin başarılı maratoncuları olan Balıkesir bölgesinden İsmail Akçay, Muş bölgesinden Veli Ballı, Erzincan bölgesinden Hüseyin Aktaş, Ankara bölgesinden Musa Kalemoglu, Ağrı bölgesinden Cengiz Gökçe ve Kemal Murat'ın katıldığı maraton Türkiye şampiyonası seçme yarışı Ağrı'da yapılmıştır. Aynı yıllarda maraton dışındaki yarışmalarda koşan Sadık Salman, Sıddık Dursun, Bahattin Kayan, İsmet Şengül ve Mehmet Yıldırım gibi isimler de o dönemin başarılı sporcularındandır⁴⁷⁸. 1977'de Balkan Kros Şampiyonası'nda Ağrı bölgesinin atletlerinden Sadık Salman 8.000 m'de Balkan Şampiyonu olarak Türkiye'ye altın madalya kazandırmış, İsmet Şengül ise yarışı yedinci olarak bitirmiştir⁴⁷⁹.

Ağrı bölgesi Atletizm dalında Türk milli takımına değerli ve başarılı sporcular vermiştir. Sporcuların isimleri ve başarıları şöyledir:

Yusuf Çinkılıç: Atletizm dalında en büyük isim, 1500m gençler Türkiye rekortmeni, Mehmet Yıldırım: 3000 m Yıldızlar Türkiye rekortmeni, 1972'de Türkiye-Bulgaristan orta dereceli okullar arası 3000 m ikincisi, orta derece okullar arası Dünya Şampiyonasında Dünya üçüncüsü, Bahattin Kayan: 1500 m büyükler Türkiye ikincisi, Doğu Grubu ve gruplar arası müsabakalarda 3000 m engel ve 5000 m birincisi, Cengiz Gökçe: 400 m ve 800 m Türkiye'nin en iyi koşucusu, yıllarca rakiplerinin korktuğu bir sporcu olmuştur. Ertuğrul Süzer: hocasız kendi kendini yetiştiren yüksek ve sıırıyla yüksek atlayıcıdır⁴⁸⁰.

⁴⁷⁷ Karaköse, 21 Aralık 1954, Sayı: 473, s. 1.

⁴⁷⁸ Bayram-Çınar, 2018, s. 558.

⁴⁷⁹ Hâkimiyet, 30 Mart 1977, Sayı: 3684, s. 1.

⁴⁸⁰ Alptekin, 1974, s. 25.

Kemal Murat: Çok yönlü bir sporcu atletizm ve kayak dallarında Milli olmuştur. İshak Kaya: 5.000 metrede 1980’de Lüksemburg Kros şampiyonu, Sadık Salman: 5.000 m ve 10.000 m kros yarışmalarına katılan milli atlet, 1977’de 10.000 metrede 29.11 ile Türkiye rekortmeni, 1977 Balkan kros birincisi, 1978’de 19 Mayıs maratonunu kazanmış ve aynı yıl Balkan Kros Şampiyonası’nda büyükler 5.000 ve 10.000 metrede şampiyonluk kazanmıştır⁴⁸¹.

İstatistik verilerine göre 1978’de Türkiye’deki atletizm dalında lisanslı sporcuların çoğunluğunu Ağrılı sporcular oluşturmuştur. Bu bağlamda Ağrı, en fazla atlet yetiştiren Kayseri ve İstanbul’dan sonra üçüncü sırada yer almıştır⁴⁸². Buradan yetişen sporcular uluslararası yarışlarda Türkiye’yi en iyi şekilde temsil etmişlerdir. Üstelik Balkan ve Avrupa Şampiyonalarında madalya kazananların çoğunun da Ağrılı olduğu bilinmektedir.

1.12.2. Futbol

Ağrı’da yaygın spor dalından biri de futboldur. 1935’lerde başlayan futbol çalışmaları sürekli bir düzen kazanmıştır. Bölgede en çok ilgi çeken spor dallarından biri haline gelen futbol faaliyetleri her yıl heyecanlı ve çekişmeli maçların yaşanmasına sahne olmaktadır. Futbolla ilgilenenler antrenörsüz ve gerekli imkânların sağlanamamasına rağmen ülke çapında futbolcular olarak yetişmişlerdir⁴⁸³. Buradan da anlaşılacağı üzere, Ağrı bölgesinde futbol dalıyla ilgilenenleri geliştirip yetiştirecek kimsenin olmadığı kulüplerin kendi aralarında düzenledikleri müsabakalarla kendilerini geliştirdikleri ve futbol branşıyla ilgilenen sporcuların bir süre sonra bölgede başarılı birer futbolcu olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Ağrı’da en yaygın spor dallarından biri olan futbol branşı, Ağrı’da 1950-1960 yılları arasında amatörce müsabakaların düzenlendiği Ağrı yerel gazetelerindeki spor köşesi yazılarından anlaşılmaktadır. Maç sonuçları yerel gazetelerde adeta maç izlercesine birebir yayınlanmıştır. Bu gazetelerin manşetlerinin bir kısmı şöyledir:

⁴⁸¹ İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, “Ağrı Maddesi”, s. 117.

⁴⁸² BDİE, *Spor İstatistikleri 1978*, s. 10.

⁴⁸³ Alptekin, 1974, s. 25.

*10 Temmuz 1954'te Karaköse Güneş Spor Kulübü ve Doğubayazıt Gençlik Spor Kulübü arasında oynanan futbol maçına halk coşkuyla izledi*⁴⁸⁴.

*10 Eylül 1956'da 15 Nisan Gençlik Spor Kulübü ve Taşlıçay Gençlik Kulübü'nün 5-1'lik sonuçlandı ve Ağrı Gençlik Spor Kulübü ve Patnos Gençlik Spor Kulübü arasında oynanan futbol maçında, Gençlik, Patnos'a hükmen galip*⁴⁸⁵.

*24 Eylül 1956'da Ağrı Gençlik Spor Kulübü ve Doğubayazıt Gençlik Spor Kulübü 2-2'lik berabere kaldığı futbol maçına halk büyük rağbet göstermiştir*⁴⁸⁶.

Bu durum 1963 yılında lisans mecburiyetinin getirilmesinin ardından resmi müsabakaların yapılması Ağrı'nın civar illere adını duyurmasına öncülük etmiştir. Bu bağlamda 1968-1969 yıllarında düzenlenen Ağrı, Artvin, Erzurum, Gümüşhane, Kars ve Van'ın katılımıyla gerçekleştirilen Doğu Ligi Şampiyonluğu'nu 15 Nisan Gençlik Spor Kulübü kazanmıştır⁴⁸⁷. Bu müsabakalar her yıl gerçekleştirilerek hem halkın futbola ilgisi arttırılmaya hem de futbolcuların kendilerini geliştirmelerine olanak sağlanmaya çalışılmıştır. Ağrı futbol kulüplerinde amatörce oynayan futbolcuların bazıları Türkiye çapında başarılı futbolcular olarak yetişmiştir. Bu kişiler şunlardır:⁴⁸⁸

Telat Tuğaç, Futbol branşının gelişmesinde öncülük etmiştir. Ağrı'nın yetiştirdiği ilk futbolculardandır. Nihat Tuğaç, 1950'li yıllarda futbolla ilgilenen kişi olup profesyonel futbolcu olmuştur. İlk olarak Erzurum Palandöken'de kendini göstermiş akabinde Altındağ, Hacettepe, Kayseri, Havagücü gibi kulüplerde başarılı futbolu ile adından sıkça söz ettirmiştir. Antrenörlüğü ise Urfaspor ve Amasyaspor'da yapmıştır. Aziz Korkut, 1950-1960 yılları arasında Ağrı'nın çeşitli kulüplerinde futbol oynamıştır.

Salih Zeki Özdemir, 1950-1960 yılları arasında Ağrı'nın çeşitli kulüplerinde futbol oynamış ayrıca 1966'da Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'ne getirilmiştir. İsmet Demiroğlu, Ağrı'nın çeşitli kulüplerinde futbol macerasına devam edip ardından Erzurum Şekerspor ve Dağcılık Kulüplerinde oynayan Demiroğlu, 15 yıllık futbol hayatını 1969'da sonlandırmıştır. Ayrıca Dağcılık spor kulübünün umumi kaptanlık görevini de üstlenmiştir.

⁴⁸⁴ Karaköse, 10 Temmuz 1954, Sayı: 345, s. 1.

⁴⁸⁵ Şark Ekspres, 10 Eylül 1956, Sayı: 333, s. 1

⁴⁸⁶ Şark Ekspres, 24 Eylül 1956, Sayı: 345, s. 1.

⁴⁸⁷ Alparıslan, 1995, s. 305.

⁴⁸⁸ Alptekin, 1974, s. 25-27.

Celal Eraslan, 1950-1960 yıllarında faaliyet gösteren futbolculardandır. Yıllarca Ağrı sporuna hizmet etmiş yönetici ve sporcudur. Başarısıyla İstanbul kulüplerinden gelen teklifleri memleket sporuna yararlı olabilmek adına reddetmiştir. Nusret Turbil, Ağrı futbolunun 2. kuşak futbolcularındandır. 1956-1967 yıllarından Ağrı'nın çeşitli kulüplerinde oynadıktan sonra Erzurum Et-Balık ve Yolspor kulüplerinde oynamaya devam etmiştir. Turbil, Ağrı futboluna orta saha ekolünü ve anlayışını getirmiştir.

Aydın Ünsal, 1954-1960 yılları arasında Ağrı'daki kulüplerde futbol oynadıktan sonra 1960'ta Erzurum Şekerspor'da daha sonra Erzurum Palandöken'de oynamıştır. 1962'de ise Vefaspor'a transfer edilmiş ve burada genç milli takıma seçilerek İspanya'da yapılan Gençler Futbol Turnuvasında ve Türk milli takımında futbol oynamıştır. Futbol hayatını Ankara Şekerspor ve Ispartaspor'da oynadıktan sonra sonlandırmıştır.

Samet Turbil, son kuşağın temsilcilerinden olan futbolcu küçük yaşta futbolla tanışıp ilk olarak 16 yaşında 1965 yılına kadar Ağrı Gücü takımında oynamış ve buradan 1966'da Düzcspor'a transfer olmuştur. Düzcspor'un 3. ligdeki başarısında büyük rolü olan Turbil, Düzce liginde 19 gol ile gol krallığı unvanını kazanmıştır. Bunların dışında Baki Korkut, Nihat Kaya, Yavuz Korkut ve Lütfü Demirhan dönemin başarılı futbolcularından olup hem Ağrı'nın federe takımlarında hem de çevre illerdeki kulüplerde üstün başarılarıyla Ağrı'nın önemli sporcuları arasında yer almışlardır.

1.12.3. Kayak

İklim özellikleri nedeniyle kayak sporunun yoğunlaştığı birkaç ilden biri de Ağrı'dır. 1954'te düzenlenen Doğu kayak yarışmalarına Kars, Erzurum, Kayseri ve Ağrı'dan yarışmacılar katılmışlardır⁴⁸⁹. Bunlara ek olarak ilde kış sporlarının ve kayak faaliyetlerinin arttırılması amacıyla Aşağı Küpkıran'da bir kayak evinin yapılmasına başlanmış 15 Aralık 1960'ta kullanılır hale getirilmiştir⁴⁹⁰. Bu bağlamda yapımı tamamlanan ve kayakçıların faaliyet alanı olan kayak evi 1961'de işletmeye açılmış ayrıca içine bir yüzme havuzunun yapılması planlanmıştır⁴⁹¹.

⁴⁸⁹ Şark Ekspres, 23 Şubat 1956, Sayı: 167, s. 1.

⁴⁹⁰ Demokrat Ağrı, 15 Aralık 1960, Sayı: 1928, s. 1.

⁴⁹¹ Demokrat Ağrı, 10 Kasım 1961, Sayı: 2265, s. 1.

1962-1970 yılları arasında birçok müsabaka düzenlenmiş ve yarışmalara katılan dönemin kayakçıları Elfesiya Alptekin, Yaşar Ören, Kemal Murat, Kemalettin Özengi ve Yılmaz Sarı Ağrı'yı başarıyla temsil etmişlerdir. 1970'ten sonra özellikle Elfesiya Alptekin'in hem il müdürü hem de kayak antrenörlüğü yaptığı Bahri Yılmaz, Mehmet Silvan, Selahattin Ülker gibi sporcular o dönemde Türkiye'nin en başarılı sporcuları arasında yer almışlardır. Bu kişilerden oluşan kayak grubu 1975'te Balkan üçüncüsü olarak ülkemize bir ilk yaşatmışlardır⁴⁹². Ayrıca Ağrı kayak takımı 1968'de Uludağ'da düzenlenen kayak yarışmalarından Slalom Mukavemet ve Bayrak yarışmasında Ağrı milli kayak ekibi takım halinde birincilik elde etmişlerdir⁴⁹³. Bu da, ülkedeki kayak dalında önemli sporcuların iklimi sert olan Ağrı'da yetiştiğini ve bunun da ilin sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağladığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de kayak sporuyla ilgilenen lisanslı kayakçı sayısı 1.184'tür bu sayının 118'i Ağrı'da yetişen kayakçılardır. 1978'de en fazla kayakçı sayısı 208 kişiyle Bitlis ilinde, bunu Erzurum 193, Kayseri 164, Ankara 159 kayakçı izlemektedir. Ağrı ili de Ankara'dan sonra en fazla kayakçıya sahip iller arasında beşinci sırada yer almaktadır⁴⁹⁴. Bu durum göz önünde bulundurulunca Türkiye'de faaliyet gösteren kayakçılara oranla Ağrı'da kayak sporuyla uğraşan kişi sayısının çokluğu göz önündedir. İklimi ve arazisi kayak sporuna elverişli olan Ağrı'da bilhassa kayak mukavemet dalında milli ve Türkiye şampiyonu olan birçok sporcu yetiştirmiştir. Bunlar aşağıda verildiği şekildedir.⁴⁹⁵

Servet Kutlay, eski kayakçılardan olan Kutlay üst üste 3 defa Türkiye şampiyonu olmuştur. Dursun Yılmaz, kayak mukavemet dalında Doğu Grubu ve Türkiye şampiyonluğu elde etmiştir. Yaşar Ören, Ağrı'nın ilk milli takıma yetiştirdiği sporcusudur. Kayak sporunda yöneticilik yapmıştır.

Elfesiya Alptekin, Ağrı'nın yetiştirdiği başarılı sporculardandır. Kayak mukavemet dalında milli formayı giymiş olup bu dalda birçok kez birincilik elde etmiştir. 1973'te kayak federasyonu başkanlığınca milli takım antrenörlüğüne getirilmiştir. Bahri Yılmaz, 1970'te ilk kez Türkiye'de düzenlenen Balkan Kayak Şampiyonasında milli formayı giymiş ve 6. olmuştur. Ayrıca Resul Alptekin,

⁴⁹² Bayram, Hazar, 2018, s. 81.

⁴⁹³ Hâkimiyet, 9 Nisan 1968, Sayı: 920, s. 2.

⁴⁹⁴ BDİE, *Spor İstatistikleri 1978*, s. 11.

⁴⁹⁵ Alptekin, 1974, s. 21-23.

Cemalettin Kaya, Cemil Alptekin, Selahattin Ülker yine dönemin milli kayakçıları olarak derece sahibi sporculardır.

1980 Askeri Darbesi'nden sonra tüm ülkede her alanda durağan bir dönem başlamıştır. Bu dönemin ardından Türkiye'nin bütün illerinde olduğu gibi Ağrı'da spor alanında başarısızlıklar görülmeye başlanmıştır. Birçok atlet, futbolcu, kayakçı kendi spor dallarında başarılı iken bu olumsuz durumdan dolayı birçoğunun sporu bırakmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Ağrı'da spor faaliyetleri 1950'den itibaren artarak devam etmiş ve 1965'lerden sonra getirilen lisans mecburiyeti de spor faaliyetlerinin resmi ve ciddi bir artış olmasına neden olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi ülkede spor dalında çeşitlilik olmasına rağmen Ağrı'da uğraşılan spor dalları sınırlı kalmıştır. Bilhassa bu spor dallarında birçok derece ve ciddi anlamda başarılar elde edilmiştir. Özellikle kayak ve atletizm spor dallarında derecelerin alınması ve birçok Ağrılı milli sporcunun yetişmesi de dönemin yöneticilerinin destekleriyle yapıldığı şeklinde değerlendirilebilir.

1.13. Turizm

Ağrı, tarihinin her safhasında birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve deyim yerindeyse gelen geçeni ağırlayan çok eski zamanlara dayanan bir yerleşim yeridir. İl, doğal, kültürel, inanç ve tarihi zenginliklere sahip yapısıyla önemli bir konumdadır. Ağrı'nın sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi değerler, şehrin ve yörenin turizm yönünden kalkınmasında önemli etkeni meydana getirmektedir. Kentin sahip olduğu tarihi ve kültürel değerler, eski çağlardan beri bu şehrin ne kadar önemli bir coğrafi konumda olduğunu göstermektedir. Ev sahipliği yaptığı birçok medeniyetin tarihi ve kültürel değerlerinin bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüş, ancak bölgenin sık sık el değiştirmesi, baskınlara uğraması, göç gibi faktörler maddi kültür değerlerinin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Pek çoğu yıkılmış olmasına rağmen tarihi ve kültürel değerler ve eserler bakımından Ağrı Türkiye'nin en önemli turistik yörelerindendir⁴⁹⁶.

Turizm potansiyeli yüksek olan Ağrı'nın 1927 yılına kadar merkezi durumunda olan ve en önemli ilçesi sayılan Doğubayazıt'ta; Büyük ve Küçük Ağrı Dağı, Nuh'un Gemisi, İshak Paşa Sarayı, Ahmed-i Hani Türbesi, Kan Kalesi, Meteor Çukuru, Buz Mağarası, Keşişin Bahçesi, İpek Yolu, Meryem Ana Kilisesi, Çilli Geçidi ve

⁴⁹⁶ Alparslan, 1995, s. 273.

Kervansaray gibi tarihi turistik mekanlar bulunmaktadır. Tarih açısından Ağrı'nın önemli ilçelerinden biri olan Patnos'ta; Aznavur Tepe, Patnos Kümbetleri ve Girik Tepe yer almaktadır. Tutak'ta; Kan Kalesi, Karagöz Kilisesi ve Zincir Kale. Eleşkirt'te; Toprakkale, Toprakkale Camii ve Kayak Merkezi. Taşlıçay'da; Sinek ve Aladağ Yaylaları, Balık Göl (Doğubayazıt ve Taşlıçay arasında) ve Bayrak Tepe. Hamur'da; Şoşık Kalesi, Havaran Kalesi, Sürmeli Mehmet Paşa Kümbeti, Hamur Mağarası ve Hamur Deresi. Son olarak çok sayıda kalesi bulunan Diyadin'de Diyadin Kaplıcaları, Meya Mağaraları, Kudret Köprüsü, Diyadin Kalesi, Anık Kalesi, Toklucak Kalesi ve Kuje Kalesi⁴⁹⁷ Ağrı'nın önemli tarihi ve turistik değerleri olarak bilinmektedir.

Ağrı'nın en önemli turizm unsuru şüphesiz ki Nuh Efsanesi'ni de üzerinde taşıyan Ağrı Dağı'dır. Doğubayazıt'ın kuzeydoğusunda bulunan 5.165 m² yükseklikte bulunan dağın son derece heybetli bir görünüşü vardır. Zirveye yaklaştıkça en sıcak aylarda bile sıcaklık her zaman -10 derecenin altında seyretmektedir. Turistik açıdan ilgi çekici olan dağın doruk noktasına ulaşmak için tırmanışlar gerçekleştirilse de ilk zirveye ulaşılan tırmanış denemesi 1829'da Profesör Frederic Parat tarafından gerçekleştirilmiştir⁴⁹⁸. Türkiye'de ise 21 Şubat 1970'de Dağcılık Federasyonu eski başkanı Dr. Bozkurt Ergör, Ağrı Dağı'nın zirvesine ilk ulaşan Türk Dağcı olarak tarihe geçmiştir⁴⁹⁹. Büyük Ağrı Dağı'nın doğusunda 3.896 metre yüksekliğindeki Küçük Ağrı Dağı ile birlikte Doğubayazıt'ın karşısında heybetle yükselmektedir. Doruğu yaz kış karla kaplı olmasına rağmen herhangi bir su kaynağı bulunmamaktadır. Sadece Küçük Ağrı tarafında Serdarbulak ve Yakup Vadisinde iki su kaynağı mevcuttur⁵⁰⁰. Türkiye'nin en yüksek dağı olma özelliğiyle doğa yürüyüşleri ve dağcılık sporu için çok önemli yere sahiptir.

Ağrı'nın en önemli tarihi eseri ve en fazla turist çeken İshak Paşa Sarayı⁵⁰¹, Topkapı Sarayı'ndan sonra Türkiye'nin ikinci büyük yapılar topluluğudur. Mimarisi ve görselliğiyle dikkat çeken yapı, Anadolu'nun kültürel mirasının seçkin örneklerindendir⁵⁰². Akyayla Dağlarının batı yamacında yaklaşık olarak 7.600 m² bir

⁴⁹⁷ Ağrı İl Çevre Durum Raporu, 2014, s. 12; Polat, 2019, s. 119.

⁴⁹⁸ Özmen, 1969, s. 68.

⁴⁹⁹ Polat, 2019, s. 119.

⁵⁰⁰ Özmen, 1969, s. 68.

⁵⁰¹ Demokrat Ağrı, *İshak Paşa Kasrı*, 15 Nisan 1961, Sayı: 2090, s. 1-2.

⁵⁰² Kerem Karabulut, Yelda Köksal, "Ağrı İlinin Turizm Potansiyeli ve Turizmi Geliştirmeye Yönelik Çözüm Önerileri", *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili* (Ed. Kerem Karabulut), AİÇÜ Yayınları Yayın No:19, Ankara 2018, s. 209.

tepe üzerine kurulmuş olan sarayın doğusunda yüksek Karaburun tepeleri ve Doğubayazıt Kalesi yer almaktadır⁵⁰³. Mimarisinde diğer saraylardan pek farklı görülmeyen İshak Paşa Sarayı'nın giriş kitabesinde 1784'te yapıldığı anlaşılmaktadır. Birinci ve ikinci avluları etrafında “U” şeklinde yapılar bulunan sarayda, selamlık ve cami ile harem dairesi, aşevi, hamam, salonlar, odalar ve birde türbe vardır⁵⁰⁴. İshak Paşa Sarayı tümüyle Türk mimarisinin en güzel eserlerinden birisidir.

Osmanlı ve Selçuklu mimarisinin öğelerinin yanında Avrupa'nın Barok üslubunun etkileri de görülmektedir. Zamanın en modern ve ileri anlayışıyla yapılmış olup genel hatlarıyla Türk kültürünün özelliklerini taşıyan ve tarih ve sanat tarihi yönünden eşsiz değere sahiptir. Bulunduğu yer kullanılan malzeme ve teknik açıdan olduğu kadar, o yörelerin etnik, sosyoekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtan üslubuyla da dikkat çeken bu sarayın değişik yönden ve farklı açılardan gelen güneş ışınları altındaki görünümü seyredenleri adeta büyülemektedir. İshak Paşa Sarayı, 1963 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 05 Haziran 1963 tarih ve 2014 sayılı kanunla *Korunması Gerekli Eserler*'den kabul edilmiştir⁵⁰⁵. Sarayın cami dışındaki bölümlerinin çoğu yıkılmış, harap olmuş ve tavanları dökülmüştür. Son yıllarda yapılan restorasyon çalışmalarıyla onarılmıştır.

Doğubayazıt'ın 5 km² doğusunda bulunan Daryunk Kalesi olarak da bilinen Doğubayazıt Kalesi *Belleburç* denilen yerde kayalıklar üzerinde bir kale kalıntısıdır. Kalenin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemekte olup içerisinde bulunan Urartu mezarları ve antik çağlara ait kalıntılar buranın antik kent olduğunu göstermektedir⁵⁰⁶. Tarih boyunca stratejik konumu bulunan Bayezid Kalesi savaş ve baskınlarda halkın sığındığı yer olmuştur. Çokça el değiştiren Bayezid şehri istilalarla harap hale gelmiş ve tahrip edilen yerlerden biri de Bayezid Kalesi'dir. Üç bölümden oluşan kalenin şehrin etrafını kuşatan surları tamamen kaybolmuştur. İç kale duvarları, medhaller, burçlar, tapınak, mağara ve Urartu mezar kayaları gibi yapılar belli olmaktadır⁵⁰⁷.

⁵⁰³ Cengiz Çelik, “Doğubayazıt Şehri'nin Turizm Yönünden Kalkınmasında Tarihi ve Kültürel Değerlerin Önemi”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No:21, Erzurum 2018, s. 192.

⁵⁰⁴ Özmen, 1969, s.71; *Ağrı İl Yıllığı* 1967, 1969, s. 174.

⁵⁰⁵ Alparslan, 1995, s. 277.

⁵⁰⁶ Çetin, 2007, s. 129; Alparslan, 1995, s. 274.

⁵⁰⁷ Alparslan, 1998, s. 71.

I. Selim tarafından yaptırıldığı kabul edilen muhtemelen Bayezid şehrinin en eski camisi olan ve Cami-i Gevher-i Digar, Eski Camii veya Sultan I. Selim Camii adları ile anılan Eski Bayezid Camii, Bayezid Kalesi'nin güney eteğinin yamacında yer almaktadır⁵⁰⁸. Caminin yer aldığı yamaç düzeltildikten sonra, duvar örölmek suretiyle düz bir teras oluşturulmuş ve üzerinde bu camii inşa edilmiştir. Kesme taştan yapılan camii 15,20x15,20 boyutlarında kare planlı ve tek kubbelidir⁵⁰⁹. Caminin giriş kapısı, beden duvarı, mihrabı, son cemaat yeri, mihrabiyeleri, duvar payeleri, kubbeye geçiş sistemleri, duvardaki kemerler, pencereler ve minare sade bir yapıya sahiptir. Yapıda kahverengi, tuğla kırmızısı, sarı ve beyazımsı renkte taşlar karışık bir biçimde kullanılmıştır⁵¹⁰.

Ağrı'da yapılan diğer tarihi camii de Eleşkirt ilçesinde bulunan Toprakkale köyündeki 1684'te Mirza Bin Abdi Paşa tarafından inşa edilen Toprakkale Camii'dir⁵¹¹. Köyün kuzeybatısında 19. yüzyılın başına kadar sağlam bir kaleyi de üzerinde barındıran Urartu dönemine ait höyüğün eteklerinde yer almaktadır⁵¹². Bu yapı 12,5x12,5 ölçülerinde kare planlı, sivri kemerli basık tramlara oturmuş olup tek kubbelidir. Beden duvarlarının köşeleri, taç kapı ve pencere etrafları kesme taş, diğer kısımları moloz taşlarla örölmüştür⁵¹³.

Toprakkale Camii yapım yılı hakkında kesin bilgi bulunmamakta kaynaklarda farklılık göstermektedir. Tarihi turistik açıdan önemli bir eser olan caminin bulunduğu köyde bir de kale harabesi bulunmaktadır⁵¹⁴. Urartulardan kalma kalenin yerleşim mekanları ve tapınağı tamamen yıkılmış, geriye kale burçları ve kale duvarlarından kalıntılar kalmıştır. Urartular döneminin bölgedeki en önemli yerleşim yerlerinden biri olan bu köy aynı zamanda antik bir kenttir⁵¹⁵. Toprakkale Camii ve Kalesi büyük ölçüde tahribata uğradığı için turistik çekicilik oluşturmaktan uzaktır. Zira turizmin gelişmesine yönelik plan ve programların bulunmayışıyla ulaşım, konaklama, altyapı, tamamlayıcı hizmetler ve tanıtım hizmetlerindeki yetersizlikler yöredeki turizmin canlanmasını engelleyen önemli faktörlerdendir.

⁵⁰⁸ Çetin, 2007, s. 130.

⁵⁰⁹ Çelik, 2018, s. 196.

⁵¹⁰ Alparslan, 1995, s. 275.

⁵¹¹ Karabulut-Köksal, 2018, s. 209.

⁵¹² Çetin, 2007, s. 134.

⁵¹³ Kaya, 2001, s. 439.

⁵¹⁴ Özmen, 1969, s. 73.

⁵¹⁵ Kaya, 2001, s. 438.

Ağrı'da tarihi ve turistik değerlerden bir diğeri de Hamur ilçe merkezinin kuzeydoğusunda bulunan Hamur Kümbeti'dir⁵¹⁶. Bu kümbet Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en ilginç kümbetlerden birisidir. Türk-İslam türbe mimarisinden farklı bir tarzda inşa edilen yapı uzaktan bir sanduka görünümü vermektedir. Yapım tarihi bilinmeyen kümbet bakımsız bırakılmış ve içeriden bir aynalı tonozla örtülen bölümdeki mezar tamamen tahrip edilmiş olup İbrahim Paşa ve ailesine aittir⁵¹⁷.

Ağrı'da bulunan bir diğ türbede 17. yüzyılın ünlü düşünürlerinden Ahmed-i Hani'nin Türbesidir. İshak Paşa Sarayı'nın 800 m kadar doğusunda yer almaktadır. Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe bilen Ahmed-i Hani, Doğubayazıt medresesinde müderrislik, İshak Paşa Sarayı'nda ise katiplik yapmıştır⁵¹⁸. Dönemin önemli şair ve filozoflarından biri olan Ahmed-i Hani'nin Türbesi her yıl yüzbinlerin ziyaret ettiği inanç turizminin merkezi konumuna gelmiştir.

Ağrı'nın önemli tarihi yerlerinden biri de Patnos'ta yer alan Anzavur Tepe üzerinde bulunan Halidi Mabedi ve Girik Tepe üzerinde bulunan Urartu zamanına ait tapınak, saray ve harabelerdir⁵¹⁹. Her iki tepe de de bulunan tapınak, kale, saray kalıntıları buraların antik kent olduğu kanısına varmamızı sağlamaktadır.

Ağrı, tarihi turistik yapıların yanında doğal güzellikler bakımından da oldukça zengin bir turizme sahiptir. En önemli doğal güzelliklerden biri olan Ağrı Dağı'nın Türk ve Dünya tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. Bunun dışında Türkiye'nin en yüksekte oluşan gölü Ağrı'dadır. Taşlıçay'a 18 km uzaklıkta bulunan ve 100 metreden fazla derinliği olan Balık Göl'ün deniz seviyesinden yüksekliği 2.250 m'dir⁵²⁰. Alanı 34 km² olan gölün kuzey tarafında üzerinde tarihi kalıntılar bulunan dört dekar genişliğinde küçük bir ada bulunmaktadır. Adaya motorlu ve kürekli kayıklarla gitmek mümkündür. Gölün güney kısmında plaj sitesi ve turistik tesisler yer almaktadır⁵²¹. Ayrıca yaz aylarında gölde martı, kuğu ve karabataklara da bol miktarda rastlanmaktadır. Alabalığıyla bilinen gölün suyu tatlıdır. Alabalığın yanı sıra gölde sazan balığı da bulunmaktadır.

⁵¹⁶ Karabulut-Köksal, 2018, s. 209.

⁵¹⁷ Çetin, 2007, s. 134-138.

⁵¹⁸ Çelik, 2018, s. 196.

⁵¹⁹ Özmen, 1969, s. 71.

⁵²⁰ Polat, 2019, s. 119.

⁵²¹ Alparslan, 1995, s. 285.

Ağrı'da turizm potansiyeli açısından değerlendirilebilecek coğrafi yer şekillerine rastlanmaktadır. Bunlardan biri Doğubayazıt ilçesinin 35 km² doğusunda Gürbulak Gümrük Kapısı'nın 2 km² kuzeydoğusunda yer alan Meteor Çukuru'dur⁵²². 1892'de düşen bir göktaşının yerin yüzeyinde oluşturduğu çukur dünyada büyüklük ve derinlik açısından Alaska'daki çukurdan sonra ikinci en büyük meteor çukurudur⁵²³. Çukur 35 m² genişlikte ve 60 m² derinliğe sahiptir. Düşen meteorun üzerinin toprakla kaplı olduğu görülmektedir. Meteor Çukuru, her mevsim turistlerin ilgi odağı olmuştur. Özellikle yaz aylarında çok sayıda yerli ve yabancı turist tarafından ziyaret edilmektedir.

Doğal güzelliklerden biri olan termal turizmin adresi Diyadin Kaplıcaları, ilçe merkezinin 5 km güneyinde deniz seviyesinden 1.925 m yüksekliktedir. Yılanlı, Davut ve Köprü Kaplıcaları olmak üzere, geniş düzlüğe yayılmıştır. Yaz mevsiminde Ağrı'nın en kalabalık ve hareketli geçen yerlerinden biri de Diyadin Kaplıcalarıdır. Termal suların birçok hastalığa şifa olduğu söylenmektedir. Cilt hastalığı, romatizma, kadın hastalıkları, kemik ve kireçlenme gibi hastalıkların tedavisinde yararlanılmaktadır. Isınan havayla birlikte özellikle sağlık turizmi açısından yerli ve yabancı turistlerin akın ettiği mekânlardan birisidir.

Araştırma sahasındaki turistik önemi olan diğer bir maden suyu kaynağı ise Dambat maden suyudur. Yoluyazı köyünün 2 km kadar güneydoğusunda bulunan bu kaynak suyunun iki ayrı çıkış yeri bulunmaktadır. Ağrı-Van yolunun doğusunda bulunan köy hizmetleri tarafından yapılan bir çeşmede halk tarafından içme suyu olarak kullanılmakta, Ağrı-Van yolunun batısında bulunan ise piknik alanına dönüştürülmüş buralara özellikle hafta sonları ve yaz mevsimlerinde çokça ziyaretçi akın etmektedir⁵²⁴.

Kudret Köprüsü olarak bilinen Murat nehrinin akış yönüne göre toprak ve kaya yığınlarını sökmeyip akışın tünel edasında kayalıkların altından geçiş yolu bulduğu köprü dünyada benzeri bulunmamaktadır. 30 m yükseklikte ve 30 m genişliktedir. Aradaki 150 m boşluktan sonra ikinci bir doğal köprü yer almaktadır. Köprüden Murat Nehri kıyısında bulunan Kaplıcalar suyun akışı ve Murat Nehri Doğal Köprüsü buraya

⁵²² *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 53; Karabulut-Köksal, 2018, s. 217.

⁵²³ Özmen, 1969, s. 71; Alparslan 1995, s. 285.

⁵²⁴ Kaya, 2001, s. 440.

ayrı bir manzara katmaktadır Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde adından bahsedilen bu doğal güzellik *Germ'ab-ı İbretnüma* olarak adlandırılmıştır⁵²⁵.

Turizm potansiyeli açısından Ağrı'da bulunan önemli mağaralardan biri Buz Mağarası, Küçük Ağrı Dağı'nın yamacında Hallaç köyünün 3 km² kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Meteor Çukuru ile aynı lav tüneli sistemi üzerindeki mağara nispeten doğal bir anıt görünümü vermektedir. Bir diğer önemli mağara da Meya/Maya köy mağaralarıdır. Diyadin ilçesine 12 km uzaklıkta bulunan Günbuldu köyündedir. Dik ve yüksek kayalara oyulmuş mağaralarda kiliseler, ibadet yerleri ve kaya mezar odaları vardır⁵²⁶. Aynı zamanda eski bir yerleşim yeri olan Günbuldu köyü mağarasının antik kent olduğu düşünülmektedir.

1.14. Genel Değerlendirme

Ağrı vilâyetinin Osmanlı döneminde merkezi Bayezid Sancağıdır. Bayezid Sancağı, Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak konumundadır. Ağrı sancak olduğu dönemlerden Cumhuriyetin ilanına kadar birçok kez işgale uğramış, sınır şehir olmasının verdiği dezavantajla savaş ve akınlar süresince sıkça yağmalanarak harabe bir şehre dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Bayezid'in sancak merkezi olduğu yıllarda, bugünkü il merkezi, Şorbulak yani Karaköse'dir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Bayezid'in merkezi Karaköse'ye taşınmış ve 1935'ten itibaren Karaköse'nin adı il sınırları içerisinde bulunan Ağrı Dağı'ndan esinlenilerek Ağrı olarak değiştirilmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşunda Ağrı ili harabeye dönüşmüş durumda ve savaş sonrası şehirde yenileşme ve ekonomiyi güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemde karayollarının olmaması ilde ulaşımın rahat yapılamamasına neden olurken tarihi ipek yolunun buradan geçiyor olması da Ağrı'ya ayrı bir avantaj sağlamaktadır. Ayrıca ilin iklim şartları, coğrafi yapısı, hızlı nüfus artışı ve kentleşmeyle birlikte göç veren bir yapıya sahip olması da ilde içe dönük bir sosyal yapının varlığından söz edilebilir.

Ağrı'nın nüfusu sancak olduğu dönemlerden 1980'e kadar hızla artış göstermiştir. Ağrı ili Merkez ilçesinin nüfusu 1950 yılına kadar seyrek iken DP dönemiyle birlikte 10.000'in üzerinde seyretmiş ve ilk defa kent profiline geçiş

⁵²⁵ *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 79-80.

⁵²⁶ Alparslan, 1995, s. 288.

olmuştur. 1950'den itibaren nüfusun artması ve kentleşmeyle birlikte sosyo-kültürel alanda canlılık yaşandığı da anlaşılmaktadır. Ülkede 1950'lerden itibaren başlayan ve özellikle 1960-1974 yılları arasında hızlanan iş gücüne bağlı dış göç, araştırma sahasında da etkisini göstermiştir. Hızla artan nüfusla birlikte iş imkânlarının sağlanamamasından kaynaklı göçler, her yıl biraz daha artmıştır.

Türkiye'de yapılan sağlık çalışmalarında Ağrı, 15. Bölge içerisinde yer almıştır. Sağlık çalışmaları 1950'li yıllarda çevre ve halk sağlığı başkanlıklarının kurulmasıyla teşkilatlanmış ve önem kazanmıştır. Bu tarihten önce pek önem verilmediği ilgili kaynaklarda belirtilmektedir. 1950'li yıllarda artan nüfusa paralel olarak hastane sayılarında artış yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu artışlarla birlikte DP'nin 10 yıllık iktidarı döneminde bir adetle başlayan hastane sayısı 1958 yılı sonunda dörde çıkmıştır. Yatak kapasitesinin de her yıl artış gösterdiği ve sağlık hizmetlerinde olumlu gelişmelerin yaşandığını göstermekle birlikte bu süre zarfında ilde eczane kaydının bulunmaması da sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğunu da göstermektedir.

1963 yılında ülkede uygulanmaya çalışılan sağlıkta sosyalleşme kapsamında Ağrı'nın da 1964'te sosyalizasyon kapsamına alındığı, bu tarihte ülke genelinde personel sayısında artışların yaşandığı görülmekle birlikte 1980'lere doğru ülkedeki siyasi kargaşa ortamı sağlık personeli sayısında azalmalara neden olmuştur. Bu da dönem itibarıyla Ağrı'da sağlık alanında çalışmaların yetersiz ve sorunlu olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Ağrı'da hastane, sağlık merkezleri ve personellerinin yanı sıra 1950-1980 yılları arasında en fazla vaka ve ölümler kızamık, boğmaca, tifo, verem ve sıtma hastalıklarından ortaya çıkmıştır. Ülkede koruyucu sağlık hizmetleri kapsamında salgın hastalıklarla mücadele; il müdürlüklerine bağlı halk sağlığı başkanlıkları, devlet hastaneleri, sağlık ocakları ve diğer sağlık evleri dışında bu çalışmalar ilgili başkanlıkların ve derneklerin kurulmasıyla yürütülmüştür.

Ağrı'da ihtiyaç sahibi kimselere ve korumaya muhtaç kimsesiz çocuklar için Kızılay ve Yetiştirme Yurdu mevcuttu. 1950-1980 yılları arasında Ağrı'da birçok sosyal yardım kurumlarına rastlamak mümkündür. Bu sosyal yardım kurumları daha çok dernekler aracılığıyla bir araya gelmektedir. Örneğin bu dernekler, Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında yaşanan doğal afetlerde zarar gören afetzedeler için de her zaman bir araya gelip halka maddi ve manevi her türlü yardımda bulunmuşlardır.

1950'lerin ikinci yarısından itibaren başlayan özellikle 1953, 1960, 1963, 1977 yıllarında sağanak yağmurların şiddetinin arttırmasıyla sel felaketlerinin yaşanması; sağanak yağışların hayatı olumsuz etkilenmesine, halkın geçim kaynağı olan tarım arazilerinin hasar görmesine, hayvanların sel sularına kapılıp telef olmasına ve evlerin yıkılmasıyla birlikte vatandaşın zor günler geçirmesine neden olmuştur. Tarihsel süreçte Ağrı merkezli büyük depremler olmamasına rağmen çevre illerde yaşanan deprem felaketlerinde Ağrı'da büyük hasarlar meydana gelmiştir. Vatandaşların evlerinin yıkıldığı dönemlerde hükümetin afetzedeleri geçici yerlere yerleştirmeye, maddi ve manevi ihtiyaçlarının giderilmeye çalışması da bu dönemlerde gerek DP gerekse AP hükümetlerinin vatandaşın ihtiyaçlarına cevap olmaya çalıştıklarını göstermektedir şeklinde değerlendirilebilir.

Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında belediye çalışmalarının yeterli olduğunu söylemek çok da mümkün değildir. Örneğin bu tarihlerde sadece Ağrı merkez ilçeye elektrik verilmiş ve merkeze bağlı bazı mahallelere elektrik verilmemiştir. 1950-1973 yılları arasında herhangi bir köyde elektrik bulunmazken ¹⁹⁸⁰ yılı başlarında Ağrı'da toplam 558 köyden sadece 29'unda elektrik bulunmaktaydı. Bu durum elektrik konusunda köylere hizmetin tam anlamıyla yapılmadığını da göstermektedir. Ayrıca ilde elektrik enerjisinin yetersiz olduğu gibi su gereksinimi de yetersiz durumdadır. 1980 yılına kadar bütün köylere su verilmesi planlanmış olsa da gerçekleştirilememiştir. 1973'te toplam 360 adet köye su verilmiş olup kalan köyler ise kuyu veya dere sularından ihtiyacını gidermektedir. İhtiyaçlara karşılık belediye hizmetlerini il nüfusuna endekslendiğinde elektrik ve su ihtiyacının DP ve AP dönemlerinde yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Ağrı'nın imar planları 1964'te başlanmış ve olası depremlere karşı ilin kuzeyine kaydırılmıştır. 1950-1980 yılları arasında şehri imar etmek amacıyla ulaşım için yollar, köy yolları, devlet ve il yolları altyapı çalışmaları, kaldırım yapımı gibi birçok çalışma yapılmıştır. Belediye ve ilgili kuruluşlar aracılığıyla titizlikle çalışmaların yürütüldüğü, özellikle DP ve AP dönemlerinde ilde belediyecilik hizmetlerine bilhassa önem verildiği anlaşılmaktadır.

DP döneminden itibaren iletişim ve haberleşme alanlarında ilerlemelerin yaşandığı illerden biri de Ağrı'dır. Özellikle PTT alanında yapılan hizmetler ve ilerlemeler halkın hem şehir içinde hem de şehirler arası haberleşme imkânlarını

arttırmış ve kolaylaştırmıştır. 1965'te Ağrı'da sadece ilçe merkezleri ve bağlı birkaç bucakta toplam 9 adet PTT şube ve acentesi bulunurken AP'nin son dönemlerinde şube ve acente sayısı 47'ye yükselmiştir. Ayrıca radyo ve televizyon konusunda ilde 1960'ta 2.215 radyo bulunurken televizyon bulunmamakta ve 1970'te radyo sayısının on yıllık süreçte üç binden fazla arttığı gözlemlenmiş ve bu sayı 5.155 olarak belirlenmiştir. 1971'de 8 adet televizyon kaydının olduğu, bu sayının yıl geçtikçe artış gösterdiği 1975'te 146, 1979'da ise 2000'i geçtiği, radyo sayısının da 1979'da 7.300'lerde olduğu sayısal verilerden anlaşılmaktadır.

İlde spor faaliyetleri halkevleri tarafından yürütülürken 1965'lerden itibaren canlılık göstermiştir. Spor dallarında çeşitlilik olmasına rağmen ilin bulunduğu coğrafi şartlar nedeniyle spor dallarında sınırlı kalmıştır. Özellikle kayak ve atletizm branşlarında ülkeye çok sayıda dereceler elde eden sporcuların büyük çoğunluğunun Ağrı'nın yetiştirdiği sporcular olduğu, Ağrılı milli sporcularının yetişmesi de dönemin yöneticilerinin destekleriyle gerçekleştirildiği şeklinde değerlendirilebilir.

Son olarak Ağrı, turistik değerler bakımından zengin bir yapıya sahiptir. Özellikle Urartu dönemlerinden kalma Doğubayazıt Kalesi, Toprakkale Cami ve kalesi, Anzavur Tepe, Girik Tepe, Osmanlı dönemi eserlerinden olan İshak Paşa Sarayı, Ahmed-i Hani Türbesi turizm yönünden Ağrı'nın önemini göstermektedir. Ayrıca doğal güzellikler bakımından nispeten çeşitlilik gözlense de geçmişten kalma tarihi yapıların bir kısmının günümüze ulaşamamış olmasından dolayı birkaç eser dışında tarihi turistik değerlere de pek rastlandığı söylenemez. Turizm potansiyeli yüksek olan ilde bu potansiyelin yeterince kullanılmadığı da turistik değerlerin bakımsızlığından anlaşılmaktadır. Zira turizmin gelişmesine yönelik plan ve programların bulunmayışıyla ulaşım, konaklama, altyapı, tamamlayıcı hizmetler ve tanıtım hizmetlerindeki yetersizlikler yöredeki turizmin canlanmasını engelleyen önemli faktörlerdendir.

BÖLÜM 2: AĞRI'NIN KÜLTÜR TARİHİ (1950-1980)

2.1. Eğitim

Eğitim, bireye bilgi ve beceri kazandıran, bireyin topluma uyum sağlamasını hedefleyen etkinliklerin tümüne verilen ortak isimdir. Aynı zamanda bireylerin toplumun standartlarını, inançlarını ve yaşama yollarını kazanmasında etkili olan tüm sosyal süreçlerdir⁵²⁷. Eğitim dünyanın her yerinde devletin himayesinde ve kontrolünde yürütülmektedir. Türkiye’de eğitim politikalarının belirlenmesinde; Anayasa ve yasaların genel çerçevesi ve eğitim ile ilgili hükümler belirleyici rol oynamaktadır.

2.1.1. Demokrat ve Adalet Partileri Dönemi Eğitim Politikaları

DP hükümetlerinde dokuz kişi Milli Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Bunlar sırasıyla Hüseyin Avni Başman (22 Mayıs – 2 Ağustos 1950), Ahmet Tevfik İleri (11 Ağustos 1950– 6 Nisan 1953, 13 Nisan 1957– 25 Kasım 1957, 23 Mayıs 1959 – 8 Aralık 1959), Rıfkı Salim Burçak (9 Nisan 1953- 17 Mayıs 1954), H. Celal Yardımcı (17 Mayıs 1954 – 9 Aralık 1955, 26 Kasım 1957– 22 Mayıs 1959), Ahmet Özel (9 Aralık 1955– 13 Nisan 1957) ve Ahmet Atıf Banderlioğlu (9 Aralık 1959 – 27 Mayıs 1960) 1950-1960 yılları arasında görev yapan Milli Eğitim Bakanlarıdır⁵²⁸. Ahmet Tevfik İleri üç defa, Celal Yardımcı ise iki defa bu bakanlığa tekrar getirilmiştir. DP, eğitim ile ilgili olarak, Milliyetçilik, Maneviyatçılık, Demokratlık, Bilimsellik, İlerlemecilik, Laiklik, Halk Eğitimi ve Fırsat Eşitliği ilkelerini benimsediğini belirtmiştir. Bu dönemde üzerinde en çok durulan eğitim sorunları ise; öğretmen yetiştirme, ilköğretim, yükseköğretim, mesleki teknik eğitim, din eğitimi ve halk eğitimidir⁵²⁹.

1923-1950 arası dönemde eğitim alanına ayrı bir önem verilmesine rağmen istenilen neticelere ulaşılamamıştır. Bu dönemde uygulanan eğitim politikasında “Ümmetten, Millete” doğru bir eğitim anlayışı benimsetilmeye çalışılmıştır. DP döneminde ise toplumun gelişen ve değişen sosyo-ekonomik isteklerine göre eğitim yeniden yapılandırılmaya çalışılırken eğitimde fırsat eşitliği politikası benimsenmiştir.

⁵²⁷ Tunç, 2016, s. 449.

⁵²⁸ Serkan Gıyas Çatalbaş, Demokrat Parti Dönemi Kültür Politikaları (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük 2014, s. 54.

⁵²⁹ Zehra Taşdöven, Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2013, s. 34.

Bunun sonucunda ülke genelinde okul sayısında %56,8'lik artış meydana gelmiştir. 1923-1950 döneminde öğretmenli okul sayısı 12.511 iken DP döneminde ise bu sayı 15.606'ya çıkmıştır⁵³⁰. Bu da, DP'nin eğitim konusunda ciddi bir gelişme ve yenileşme politikası benimsediğini göstermektedir.

DP döneminde üzerinde en çok tartışılan eğitim sorunlarından birisi öğretmen yetiştirme meselesi olmuştur. DP döneminde gerçekleştirilen V. Eğitim Şurası sonucunda 1954'te çıkarılan kanunla Köy Enstitüleri ile İlköğretmen Okulları birleştirilmiştir⁵³¹. Bu durum sonucunda 1954'te Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri döneminde Köy Enstitüleri resmen kapatılmıştır⁵³². Ayrıca DP, bu dönemde toplumun refahını sağlamak, gerekli işgücünü temin edebilmek için mesleki ve teknik öğretime gereken önemin verilmesi gerektiğini, üniversitelerin nicelik ve nitelik bakımından geliştirilmesi, araştırma ve geliştirme enstitülerinin kurulmasının yanında özerk olması gerektiğini de belirtmiştir⁵³³.

DP'ye göre devletin başlıca görevlerinden birisi “ilmin, tekniğin, güzel sanatların hızla gelişmesini sağlamak için bütün tedbirlere başvurarak; kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, konservatuarlar kurmak, ciddi yayında bulunmak, Türk dilinin ülke genelinde ulusal ve insani kültür seviyesinin arttırılmasını sağlayacak her türlü gelişme ve çalışma desteklenmeli” şeklindedir. Bu bağlamda DP, kabiliyeti ve aklı uygun olan bir ilkokul öğretmenin eğitim derecelerini tamamlayarak, üniversite profesörlüğüne kadar yükselmesine yasal olanak verileceğini; Doğu Anadolu Bölgesi'nde her yerde okulların açılacağını ve bunları tamamlayan fakülte ve enstitülerin kurulacağını, burada bir kültür merkezi yaratılacağını belirtmiştir⁵³⁴.

Yukarıda da değinildiği gibi DP'nin, parti programında eğitim farklı ve genel olarak ele alınmıştır. Eğitim ve öğretim birliği esas alınarak öğretim kademelerine bütüncül bir yaklaşım söz konusudur. Yetenekli ilkokul öğretmenlerine kendini yetiştirme olanağı verilerek, üniversite profesörlüğüne kadar yükselmelerinin yolu açılmıştır. Ayrıca DP programında CHP'den farklı olarak manevi konulara ağırlık

⁵³⁰ Dikilitaş, 2007, s. 305-306.

⁵³¹ Mustafa Güçlü, “1950-1980 Yılları Arasında Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Alanında Görülen Temel Eğilimler”, *OPUS, Türkiye Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 4, yıl: 3, (2013), s. 86.

⁵³² Çatalbaş, 2014, s. 60.

⁵³³ Taşdöven, 2013, s. 34.

⁵³⁴ Tunç, 2016, s. 451.

verilmiş, sanat ve bilim ön plana çıkarılmıştır⁵³⁵. DP'nin eğitim politikası önceki yıllardan farklı olmuştur. CHP döneminin ürünü olan Köy Enstitüleri kapatılarak öğretmen okullarına dönüştürülmesi politikanın en çarpıcı örneğidir. Bütün bunlarla birlikte ilkokul, ortaokul ve lise öğretiminde okul, öğrenci ve öğretmen sayılarında önemli artışlar meydana gelmiştir. Ayrıca ilk ve ortaöğretimde okul sayısının artırılması politikasıyla birlikte, bu dönemde ülkede üç üniversite, çok sayıda Enstitü, Yüksek Okul ve Akademiler açılmıştır⁵³⁶.

DP döneminin sona ermesiyle 1961 yılına kadar Askeri Cunta geçici hükümetinin 4 adet Milli Eğitim Bakanı farklı sürelerde görev yapmış ve 1961 seçimleri sonucunda AP ve CHP koalisyonunun ilk Milli Eğitim Bakanları Mehmet Hilmi İncesulu (20 Kasım 1961– 26 Haziran 1962), Şevket Raşit Galip (26 Haziran 1962 – 8 Haziran 1963) ve İbrahim Öktem (11 Haziran 1963–20 Şubat 1965), CHP'nin belirlediği bakanlardır. 1965 seçimleri sonrasında iktidar olan AP'nin Milli Eğitim Bakanları: Nevzat Cihat Bilgehan (20 Şubat–27 Ekim 1965), Orhan Dengiz (27 Ekim 1965–1 Nisan 1967), Mehmet İlhami Ertem (1 Nisan 1967–3 Şubat 1969) ve Orhan Oğuz (3 Şubat 1969–13 Mart 1971) 1971 Askeri Müdahalesine kadar bakanlık görevini sürdürmüştür. 1971'den 1980'e kadar koalisyonlar döneminde ise, Şinasi Örel (14 Mart–13 Aralık 1971), İbrahim Hakkı Arar (13 Aralık 1971–22 Mayıs 1972), Sabahattin Özbek (22 Mayıs 1972–15 Nisan 1973), Orhan Dengiz (15 Nisan 1973–25 Ocak 1974), Mustafa Üstündağ (26 Ocak–11 Kasım 1974, 21 Haziran–21 Temmuz 1977), Safa Reisoğlu (17 Kasım 1974- 31 Mart 1975), Ali Naili Erdem (31 Mart 1975– 21 Haziran 1977), Nahit Menteşe (21 Temmuz 1977- 5 Aralık 1978), Mustafa Necdet Uğur (5 Ocak 1978–12 Kasım 1979) ve Orhan Cemal Fersoy (12 Kasım 1979–12 Eylül 1980), Bağımsızlar, CHP ve AP'nin sırayla bakanlığa getirdiği Milli Eğitim Bakanlarıdır⁵³⁷. İki darbe arasında Milli Eğitim Bakanlığı toplam 25 defa değişmiş, Orhan Dengiz ve Mustafa Üstündağ iki defa bu bakanlığa getirilmiştir.

1960-1980 yılları arasında Milli Eğitim Şuraları yapılır ve sorunlara çözümler aranırdı. Milli Eğitim Şurası, Bakanlığın en yüksek danışma kurulusudur. Eğitim ve öğretimle ilgili konular belirlenerek geleceğe yönelik kararlar alınmıştır. Planlı döneme

⁵³⁵ Ayşe Demiralp, Süleyman Demirel Dönemi Eğitim ve Kültür Politikaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005, s. 9.

⁵³⁶ Taşdöven, 2013, s. 86.

⁵³⁷ Muhammed Sarı, "Milli Eğitim Bakanlığı", (Ed. Mustafa Altınok, vd.) *Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklar Tarihi*, Türk İdari Araştırmalar Vakfı Arem Yayınları, 1. Baskı, Ankara, s. 564.

geçişle birlikte 5 Ocak 1961 tarihinde 222 sayılı *İlköğretim ve Eğitim Kanunu* çıkarılmıştır. Bu kanunla birlikte ilköğretim bütün vatandaşların bedeni, zihni ve ahlaki gelişmelere ve yetiştirmelere hizmet eden temel eğitim olarak tanımlanmıştır⁵³⁸. 1961 Anayasası'na göre ilköğretim zorunlu ve parasız hale getirilmiştir. Bu dönemde Türkiye'de toplam 24.398 ilköğretim kurumu ve bu kurumlarda öğretim faaliyetleri yürüten 62.526 öğretmen mevcuttu. Ayrıca bu dönemde 1960 yılı başında ülkede okul öncesi, ilk, orta ve lise resmi ve özel, toplam okul sayısı 25.432'ye çıkmıştır⁵³⁹. Bu durum da planlı dönemde, 1950-1960 dönemine göre okul ve okullaşma oranında nispeten artışların yaşandığını göstermektedir.

1960-1965 yılları arasında 1962'de *Yatılı Bölge Okulları Yönetmeliği* çıkarılmıştır. Bu yönetmelikle özellikle yaşadıkları köy ya da kasabalarda okulu bulunmayan yöredeki çocukların eğitiminde fırsat eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır⁵⁴⁰. 1950'ye kadar olan süreçte ağırlıklı olarak Avrupa'nın eğitim sistemi modeli örnek alınırken bu dönemde Amerikan eğitim sistemi üzerinde durulmuş ve 1950'den itibaren eğitimde görülen Amerikan etkisi 1960'lı yıllardan sonra da devam etmiştir. Bu etkiyle 1964'te fen eğitiminde uluslararası ölçülere ulaşmak için *Modern Fen Programı* kapsamında bilim insanı yetiştirmek maksadıyla Fen Liseleri kurulması denemeleri başlamış, bu doğrultuda Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) kurulmuştur⁵⁴¹. Bu durumda, AP'nin eğitim politikaları, DP'nin eğitim politikalarıyla benzeşmektedir. Ayrıca AP iktidarı döneminde, eğitimde fırsat ve imkân eşitliği her kademedede sağlanmasının hedeflendiği, eğitimde sosyal adalet ilkesi benimsenerek eğitim ve öğretimin ömür boyu devam etmesi amaçlanmıştır.

Süleyman Demirel, döneminde ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim bütünlük ilkesi kapsamında ele alınmaya çalışılmıştır. AP iktidarı ilk dönemi olan 1965'te erkeklerde ilköğretimden yararlanma oranı %85 iken kızlarda %62'dir. Bu oran 1970'te ise erkeklerde %90, kızlarda %79 olarak belirlenmiştir⁵⁴². Öğrenci sayısındaki artışa paralel olarak okul sayısının arttığı düşünülürse 1965'te itibaren okullaşmanın

⁵³⁸ Canan Çakır, Türkiye'de Milli Eğitim Politikalarının Oluşmasında Aktörlerin Rolü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2016, s. 105.

⁵³⁹ Demiralp, 2005, s. 21.

⁵⁴⁰ Şengül Büyükboyacı, Süleyman Demirel Dönemi (1965-1971) Eğitim Politikaları ve Uygulamalarının Türk Basınındaki Yansımaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2018, s. 64.

⁵⁴¹ Çakır, 2016, s. 106.

⁵⁴² Büyükboyacı, 2018, s. 88.

arttığı anlaşılmaktadır. Bu durumun eğitimde fırsat eşitliğinin bir ürünü olduğu söylenebilir.

Bu dönemde okullarda yaşanan artışlar İmam-Hatip Okullarına da yansımış ve ülke genelinde toplam 19 İmam-Hatip Okulu için bir genel müdürlük kurulmuştur. Ayrıca Demirel döneminde 46 adet İmam-Hatip Okulu hükümetin plan ve hedefleri dışında açılmıştır⁵⁴³. Ayrıca, 1975 yılı sonlarında yabancı dile önem veren ve bir yıl hazırlık sınıfı olmak üzere, toplam 4 adet Anadolu Liseleri açılmış, 1974-1975 öğretim yılında Sanat Enstitüleri Meslek Lisesine, Tekniker Okulları da Teknik Liselere dönüştürülmüştür. Üstelik 1974'te öğretmen açığı kapatmak amacıyla gece öğretimi uygulaması başlatılmıştır⁵⁴⁴. İmam Hatip okullarının açılması ve sayılarının arttırılması Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde büyük hız kazanmış, 1975-1980 döneminde toplamda 237 adet İmam Hatip Ortaokulu açılmıştır. Ayrıca bu dönemde 1971-1980 yılları arasında Boğaziçi, Çukurova, İnönü, Fırat, Bursa ve Selçuk Üniversitesinin de içinde bulunduğu 10 adet üniversite açılmıştır⁵⁴⁵. Bu bilgiler bağlamında AP'nin eğitim politikaları, dönem itibarıyla yaşanan okullaşmanın arttırılmaya çalışılması, meslek eğitime ve okullaşmaya ayrıca önem verildiği şeklinde analiz edilebilir.

2.1.2 Ağrı'da Eğitim Faaliyetleri

Sancak olduğu dönemlerde Bayezid'de sıbyan mektepleri, medreseler, rüştiyeler, iptidailer vardı ve eğitimler buralarda yapılırdı⁵⁴⁶. Bilindiği üzere, rüştiyeler II. Mahmut döneminde açılmış ve Osmanlı Devleti'nin eğitim faaliyetleri açısından son derece önemli eğitim kurumları olmuşlardır. Zira Bayezid'in, rüştiyelerin ilk açıldığı yerlerden biri olması önemli bir durumu arz etmektedir⁵⁴⁷.

1871 Erzurum Vilayet Salnamesinde ilçe ve nahiyelerin içinde bulunduğu Bayezid Sancağında Müslümanlar için 31⁵⁴⁸, Hristiyanlar için; Bayezid'de 5 sıbyan mektebi ve 2 kilise, Eleşkirt'te 2 sıbyan mektebi ve 14 kilise, Diyadin'de 1 sıbyan mektebi ve 2 kilise, Karakilise'de 3 sıbyan mektebi ve 10 kilise, Patnos'ta 1 sıbyan

⁵⁴³ Çakır, 2016, s. 106.

⁵⁴⁴ Hangül, 2019, s. 54.

⁵⁴⁵ Çakır, 2016, s. 109.

⁵⁴⁶ Yıldırım, 2018, s. 64.

⁵⁴⁷ Bilal Tunç, "Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Ağrı'da Eğitim (1923-1945)", *Journal of History School (JOHS)*, yıl:11, sayı: XXXVI, (2018), s. 64.

⁵⁴⁸ Faruk Kaya, *Ağrı'nın Eğitim Coğrafyası*, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, No:14, Ağrı 2016, s. 19.

mektebi ve 3 kilise bulunmaktaydı ⁵⁴⁹. Sancak toplamında Hristiyanlara ait 11 sıbyan mektebi ve 31 adet kilise mevcuttu. Bu dönemde Patnos'un sancağa bağlı bir ilçe olmadığı dikkate alınır; söz konusu sayısal verilerin sonraki yıllarda büyük olasılıkla değişmediği rahatlıkla anlaşılabılır.

Bayezid Sancağının nüfusu 1871'de 28.730 kişiden oluşmakta olup bu nüfusun 23.225'i Müslüman, 5.505'i ise Hristiyan'dır. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılaacağı üzere, Nüfus miktarı bakımından Hristiyanlar azınlıkta olmasına rağmen nüfus oranı hesaba katıldığında Hristiyanlara ait sıbyan mekteplerinin Müslümanlara oranla daha fazla olduğu anlaşılmaktadır⁵⁵⁰. Bu okul sayılarında sonraki yıllarda bir değişiklik olmamış, ancak 1886'dan sonra sancakta modern anlamda mekteplerin varlığından söz edilmektedir.

1900 Salnamesinde Bayezid'de 1 rüştiye, 2 ilkokul ve 1 Ermeni ortaokulu olmak üzere 4 okul, Diyadin'de 1 medrese, 4 ilkokul olmak üzere 5 okul, Karakilise'de 2 ilkokul, Eleşkirt'te 6 Müslüman ilkokulu ve 4 Ermeni ilkokulu olmak üzere 10 okul ve Tutak'ta (Antab) 4 ilkokul kaydı bulunmaktaydı⁵⁵¹. Aynı şekilde 1904 Salname kayıtlarına göre Bayezid'de 31 öğrencisi bulunan 1 ortaokul ve 4 ilkokul, Karaköse'de 2 ilkokul, Eleşkirt'te 1 rüştiye, 3 medrese, Diyadin'de 4 ilkokul ve 2 medrese kaydı mevcuttu. Ayrıca 1909'da Diyadin'de modern mektepler içerisinde Merkez İptidaiyesinin varlığından söz edilmektedir. 1909'da Erzurum valisinin Bayezid Sancağında yaptığı teftiş esnasında buranın eğitim durumunun pek iç açıcı olmadığını ve en azından büyük köylerde birer ilkokul açılması gerektiğini vurgulamıştır⁵⁵². Zira bu dönemlerde Patnos ve Hamur ilçe olmadıkları için buralarda okul olup olmadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Bayezid'de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce sancak merkezinde 1 iptidai, 1 rüştiye ve 1 idadi (2 yıllık lise) mektebi mevcuttu. Burada kız öğrenciler içinde 1 iptidai ve 1 rüştiye mektebi, ilçe merkezlerinde ise iptidai ve rüştiye erkek mektepleri, bağlı büyük köylerde de birer iptidai bulunmaktaydı⁵⁵³. Bu dönemde çok sayıda köyde okul bulunmamakta olup köylerde gönüllü kişilerce dini ağırlıklı medreselerde eğitim sürdürülmüştür. Buradan da anlaşılaacağı üzere, sancak merkezindeki çeşitli eğitim

⁵⁴⁹ Yıldırım, 2018, s. 64.

⁵⁵⁰ Kaya, 2016, s. 20.

⁵⁵¹ Alparslan, 1995 s. 58,59.

⁵⁵² *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 152; Yıldırım, 2018, s. 65,66.

⁵⁵³ Kaya, 2016, s. 23.

kurumlarının varlığı, ilçelere oranla daha iyi bir eğitim yapıldığını göstermektedir. Ayrıca ilde faaliyet gösteren Tanzimat eğitim kurumlarından olan rüştiyelerin bugünkü liselerin karşılığı olduğu düşünülürse yetersiz de olsa ileri sayılabilecek eğitim yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden de anlaşılabileceği üzere, Osmanlı döneminde, Bayezid’de eğitim ve öğretim faaliyetlerine önem verildiği anlaşılmaktadır.

Savaş sonrası ilin her yeri Rus ve Ermeni çeteleri tarafından tahrip edildiği için savaş sonrasında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında sadece şehir merkezlerinde eğitim kurumları sağlam kalabilmiştir. Cumhuriyetin ilanından hemen sonra ülke genelinde uygulanmaya başlanan çağdaş eğitim ve öğretim faaliyetlerine 1926’da Karaköse Merkez ilçede yer alan Selçuk İlkokulu’nda başlanmıştır⁵⁵⁴. İşin ilginç tarafı da savaş sonrasında Bayezid’de 1933 yılına kadar sadece 17 ilkokul bulunmasına rağmen herhangi bir ortaokulun bulunmamasıdır⁵⁵⁵.

Cumhuriyet’ten sonra 1927-1932 yılları arasında Bayezid’de resmi ilkokul sayısı ve öğrenci sayısı her eğitim öğretim yılında değişmiş ve 1927-1928’de 10 olan okul sayısı 1928-1929’da 10 okul artarak 20’ye, 1929-1930 eğitim öğretim yılında okul sayısında azalma yaşanmış bu sayı 14’e gerilemiştir. 1930-1931’de 15 ve 1931-1932’de de 17’ye çıkmıştır. Ayrıca okullarda eğitim gören talebe sayısı da 1927’de 691 iken 1928’de 1.158, 1929’da 992, 1930’da 1.038, 1931’de ise 1.269’a ulaşmıştır⁵⁵⁶. Söz konusu dönemlerde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü ilkokullarda eğitim veren öğretmen sayısı sadece 42’dir⁵⁵⁷. Bayezid’de okul ve talebe sayısının her yıl artması dönemin artan nüfusuna bağlı olduğu düşünülebilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Bayezid’de eğitim kurumları sayıca artmaya başlamıştır. Ancak Bayezid’de hem personel hem de okul sayısı bakımından büyük eksiklikler söz konusudur. Bayezid’de ilk çağdaş eğitim kurumu olarak 1933-1934 öğretim yılında Karaköse Ortaokulu açılmıştır. Bu okul 1954 yılında liseye dönüştürülerek Naci Gökçe Lisesi adını almıştır⁵⁵⁸. Burada 1936-1937 eğitim öğretim yılında 8 öğretmen ve 85 öğrenci bulunmaktadır⁵⁵⁹. 1945’te ise öğrenci sayısı 214’e

⁵⁵⁴ Kaya, 2001, s. 320; *Ağrı’da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 152.

⁵⁵⁵ Tunç, 2018, s. 64.

⁵⁵⁶ Köse, 2019, s. 404.

⁵⁵⁷ Tunç, 2018, s. 65.

⁵⁵⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

⁵⁵⁹ Kaya, 2016, s. 33.

çıkıştır⁵⁶⁰. Bu sayısal verilere göre ilkokullardan mezun olanların çok az bir kesiminin ortaokula kayıt yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Birinci bölümde de belirtildiği üzere, Bayezid'in adı 1935 yılında Ağrı olarak değiştirilmiş ve 1935 yılı itibariyle Bayezid yerine Ağrı adı kullanılmıştır. Bu bağlamda Cumhuriyetin ilanının onuncu yılında Karaköse merkezli Ağrı'da ilkokul sayısı 17 iken bu sayı 1943'te hızlı bir artışla 92'ye çıkmıştır. Bu okulların 7'si merkezlerde 85'i ise köylerde yer almıştır. Ayrıca köylerdeki ilkokulların 69'u 1937-1943 yılları arasında açılmıştır. Zira bu dönemlerde yapılan okullar köy ve çevre köyler halkına yaptırılmıştır⁵⁶¹. Ağrı'da ilkokul sayısı 1947'de 92 olarak kalmış ve bu sayı 1960'ların başlarında 165 iken 1979'da 403'e çıkmıştır⁵⁶². Aynı şekilde 1960-1979 yılları arasında Ağrı'da ilkokul sayısının hızlıca arttığı ilgili verilerden açıkça görülmektedir.

DP'nin iktidarı döneminde ilköğretim, eğitimde temel kabul edilmektedir. Bu bağlamda DP Ağrı Milletvekili Celal Yardımcı'nın Milli Eğitim Bakanı olduğu dönemde ülke genelinde 1950-1957 yılları arasında 7.626 ilkokul yaptırılmıştır⁵⁶³. DP döneminde okullaşma oranının arttığı ve Ağrı'da ilkokul sayısının 1950-1951 döneminde 88'e yükseldiği, DP döneminde Ağrı'da okul sayısının artmasıyla birlikte öğrenci sayısının da arttığı anlaşılmaktadır. 1950'den itibaren hem okul hem de öğretmen sayısında artışın olduğu Ağrı'da 1960'lardan itibaren öğrenci sayısı on binlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Bu arada artan öğrenci sayısına paralel olarak kadın öğrenci sayısında artışın olması da, dönemin eğitim politikalarının olumlu bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Dönemsel olarak incelendiğinde Ağrı'da eğitim görenlerin çoğunluğunu erkek öğrenciler oluştururken az sayıda da olsa kız öğrenci sayısının varlığı ve bu sayının zamanla artmasıyla Ağrı'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde ileri düzeyde bir gelişme yaşandığı anlaşılmaktadır.

Ağrı'da öğrenci yetiştiren ve okuma yazma oranının artmasına neden olan bir diğer olay ise 1939'da açılan ve eğitim öğretim faaliyeti yürüten Köy Enstitüleri'dir. Ağrı'da büyük çoğunluğu köylerde çalıştırılmak üzere, 70 kişiden oluşan öğretmen ve eğitmen kadrosu hazırlanmıştır. Köy Enstitüleriyle birlikte Ağrı'nın eğitici kadrosu

⁵⁶⁰ Bilal Tunç-Sefa Yıldırım, "Ağrı'da Eğitim (1950-1960)", *Journal of History School (JOHS)*, yıl:11, sayı: XXXVIII, (2018), s. 792.

⁵⁶¹ Alparslan, 1998, s. 55.

⁵⁶² *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 154.

⁵⁶³ Mehmet Gündüz, "Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı ve Eğitim Alanındaki Faaliyetleri", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı:35, (2019), s. 85.

43'ten 118'e çıkmıştır⁵⁶⁴. 1945'ten itibaren eğitimci okul sayısı azalırken öğretmenli okul sayısında artış yaşanmıştır. Bu durumun asıl nedeni DP döneminde öğretmen sayısının artmasıyla birlikte eğitimci sayısının azalmasıdır.

1959-1960 eğitim ve öğretim yılında Ağrı'da okul, öğretmen ve öğrenci durumu şöyleydi: 129 ilköğretim, 211 öğretmen, 1.786 kız ve 1.861 erkek olmak üzere, 10.047 öğrenci mevcut iken 1960-1961 öğretim yılında girilen milli eğitim seferberliğiyle okul sayısı 160, öğretmen sayısı 382, öğrenci sayısı da 3.923 kız, 14.999 erkek olmak üzere, toplamda 18.922 olmuştur⁵⁶⁵. Bilhassa bu dönemdeki yaşanan okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında ki artış önceki yıla nazaran %90 civarındadır.

1968'de Ağrı'da bulunan 549 köyden 278'inde ilköğretim bulunmakta, geriye kalan 271 köyde ise ilköğretim bulunmamaktadır⁵⁶⁶. 1972'ye kadar okulsuz köy bırakılmaması için hedeflenen kalkınma planının öngördüğü hedefe ulaşamamış ve 1968 yılı için 85 derslik yapılmasını sağlamak için Ağrı'ya 3.825.000 liralık ödenek gönderilmiştir. Bu ödenekle ancak 17 köy okulu ve 5 derslikli bir şehir ilköğretili yapılabilmektedir. Bu bağlamda Ağrı'ya gönderilen ödenekle planlanan derslik sayısının gerçekleştirilemediği Cumhuriyet arşivi belgelerinden anlaşılmaktadır⁵⁶⁷.

1968-1969 öğretim yılı verilerine göre, okul çağındaki 56.278 çocuktan 29.817'si okula yeni başlayan çocukları oluşturmaktadır. Okul çağındaki çocukların %52,9'u okula devam ederken %47,1'i okula gitmemektedir⁵⁶⁸. Okula devam eden öğrenci sayısının devam etmeyen öğrenci sayısında fazla olması dönem itibarıyla Ağrı'da eğitim alanında ilerlemelerin yaşandığını göstermekte olup okula başlamayan öğrenci sayısının da çoğunluğunun daha çok kız çocuklarını kapsadığı anlaşılmaktadır.

1973 il yıllığında Ağrı'nın eğitim durumuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. 1973 yılı itibarıyla Ağrı il sınırları içerisinde 332 ilköğretim, 3 Temel Eğitim Yatılı Bölge Okulu, 3 lise, 10 ortaokul (müstakil), 1 Kız İlköğretim Okulu, 1 Kız Enstitüsü, 1 Sanat Enstitüsü, 1 Akşam Kız Sanat Okulu, 1 Halk Kütüphanesi, 1 Çocuk Kütüphanesi ve 1 Yetiştirme Yurdu bulunmaktaydı⁵⁶⁹. Çalışmanın son yılını oluşturan 1980-1981 yılı

⁵⁶⁴ Tunç-Yıldırım, 2018, s. 794.

⁵⁶⁵ Karaköse, 26 Ocak 1961, Sayı: 2241, s. 1.

⁵⁶⁶ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 115.730.1.

⁵⁶⁷ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 120.764.2.

⁵⁶⁸ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 136.

⁵⁶⁹ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 78.

eğitim öğretim döneminde ise Ağrı’da toplam 416 ilkokul, 3 Yatılı Bölge Okulu⁵⁷⁰, 13 adet ortaokul ve 8 adet lise mevcuttu⁵⁷¹. Ayrıca bu dönemde ilkokulu bulunmayan köy sayısı 116’dır. Ağrı’da okul sayıları incelendiğinde buradan anladığımız okullaşmayla birlikte öğretmen ve öğrenci sayısının istenilen düzeyde olmadığı, ancak eğitimde ilerlemelerin yaşandığıdır.

AP döneminde gerçekleştirilen 1965 yılı sayım sonuçlarına göre 6 yaşın yukarısındaki nüfusun okuryazarlık oranı %26’dır. Bu oran il ortalaması olup köy ve şehir arasındaki fark çok yüksektir. 6 yaş üzeri nüfusun okuryazarlık oranı %52,64 olduğu halde bu oran köylerde %18,11’dir. Bütün bu oranlara ek olarak kadın nüfusunun okuryazarlık durumu ise son derece kötüdür. Zira Ağrı kadınlarının %91’i okuryazar değildir. Yani söz konusu verilere göre bu dönemde her 100 kadından sadece 9’u okuma yazma bilmektedir. Ayrıca şehirlerdeki okuryazarlık oranı %25,5 köylerde ise %5,2’dir⁵⁷². Söz konusu okuryazarlık oranları aşağıdaki 20 numaralı tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 20: Ağrı’da Okuma-Yazma Durumuyla İlgili Sayısal Veriler (1935–1980)

Sayım Yılı	6 ve üzeri yaş toplam nüfus	Okuma yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen	Bilinmeyen	Okuma yazma bilmeyen oranı %	Okuma yazma bilen oranı %
1935	79.219	74.450	4.769	-	93,98	6,02
1940	94.118	87.916	6.202	-	93,41	6,59
1945	98.900	85.126	13.774	-	86,07	12,44
1950	127.149	110.435	15.685	1.029	87,56	12,44
1955	137.734	108.677	28.588	469	79,17	20,83
1960	163.788	135.736	28.030	22	82,88	17,12
1965	191.966	141.813	49.768	385	74,02	25,98
1970	222.139	148.725	73.414	-	66,95	33,05
1975	255.243	137.477	117.297	469	53,96	46,04
1980	286.857	174.730	112.115	12	60,91	39,09

Kaya, 2016, s. 36.

Ağrı’nın 1935-1980 yılları arası sayım yıllarına göre 6 yaş ve üzeri nüfus için okuma yazma bilmeyenlerin sayısı her dönem için okuma yazma bilen sayısından fazladır. Dönem olarak okuma yazma bilen sayısının nüfusa oranla artış gösterdiği ve bilmeyenlerinde aynı şekilde nüfusa paralel olarak arttığı oransal verilerden

⁵⁷⁰ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1980-1981*, Yayın No:1030, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Ankara 1983, s. 1,34.

⁵⁷¹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1980-1981*, Yayın No:1082, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Ankara 1984, s. VII.

⁵⁷² Özmen, 1969, s. 47.

anlaşılmaktadır. Böylece 1935'te okuma yazma bilmeyenlerin oranı toplam nüfus içerisinde %93,98 iken bilen kişilerin oranı ise %6,02'dir. Hızla artan okuryazarlık oranı 1950'de artan doğurganlık oranlarının sonucunda eğitim yatırımlarının yetersiz kalması nedeniyle 1960'ta okuryazarlık oranı gerileyerek %17,12'ye gerilemiştir.

Planlı döneme geçişten sonra özellikle nüfusun eğitim seviyesinin gelişmesi ülke genelinde artmaya başlamış, 1970'te okuryazarlık oranı %33,05, 1975'te ise bu oran %46,04 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Son dönem olan 1980'de ise okuryazarlık durumu %5'lik bir kayıp yaşayarak %39,09'a gerilemiştir. 1950-1980 yılları arasında artan nüfusa karşı okullaşma oranının arttığı bununla birlikte okuryazarlık oranda artışın yaşandığı Milli Eğitim İstatistik verilerinde anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde artan okullarla birlikte Ağrı'da öğretim faaliyetinde yer alan öğretmenlerin sayısı, her dönem yetersiz olmuştur.

2.1.3. Okullar

2.1.3.1. Anaokulları

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra eğitim meselesi öncelikli konular arasına girmiştir. Eğitimin ilk basamağını ilkokul dönemi oluşturmakla birlikte ilkokula hazırlık dönemi olan erken çocukluk eğitimi olarak adlandırılan okul öncesi eğitim konusu gerek CHP dönemlerinde, gerek DP dönemlerinde gerekse AP hükümetleri dönemlerinde ailelerin ve yerel yönetimlerin inisiyatifine bırakılmıştır. Bu bağlamda okul öncesi eğitim DP ve AP dönemlerinde Ağrı'da fazla yaygın değildir. Ancak Osmanlı kurumsal okul öncesi eğitimin ilk uygulaması, Fatih Sultan Mehmet zamanında vakıflara bağlı olarak kurulan sıbyan mektepleri olarak gösterilebilir⁵⁷³.

Ağrı'da 1950'li yıllarının başında anaokulu bulunmamaktadır. Ağrı'da anasınıfları ilk olarak AP'nin koalisyonlar döneminde yapılmış ve 1960'lı yıllarda eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Çok yaygın olmayan okul öncesi eğitim başlangıçta ilkokul ve ilköğretim okullarında anasınıfları halinde açılmıştır. Demokrat Ağrı ve Karaköse Gazetelerinin verdiği bilgilere göre 1961'de Ağrı'da bulunan Selçuk İlkokulu bünyesinde okul öncesi ana sınıfları 2 öğretmen ve 50 adet öğrenciyle eğitime

⁵⁷³ Meral Taner Derman-Handan Asude Başal, "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretimde Niceliksel ve Niteliksel Gelişmeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:3/11, (2010), s. 560.

başlamıştır⁵⁷⁴. Bu tarihte Ağrı Kız Enstitüsü bünyesinde 8 öğrencili bir uygulama anasınıfı bulunmaktadır⁵⁷⁵. Ayrıca 1950-1980 yılları arasında Ağrı'da anasınıfları dışında özel veya resmi herhangi bir kreş bulunmamaktadır⁵⁷⁶. Yani Ağrı'da okul öncesi eğitim 1961-1980 yılları arasında var olmuş, ancak DP döneminde herhangi bir anaokulun aktif olduğunu söylemek mümkün değildir.

2.1.3.2. İlkokullar

Ağrı'da eğitim başlığında belirtildiği gibi sıbyan mektepleri, iptidai mektepleri ve rüştiyelerden günümüze kadar ayakta kalan herhangi bir eser bulunmamaktadır. Bilhassa Ağrı'daki ilköğretim kurumlarının hepsi Cumhuriyet döneminden kalan eserlerdir. Ağrı 1928'de ilkokul sayısı bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nde en az okul sayısı bulunan ikinci ildir. Bu dönemde Ağrı'daki toplam ilkokul sayısı 21'dir⁵⁷⁷. 1945-1946'da ilkokul sayısında önceki yıllara göre bir azalma olduğu ve bu dönemde Ağrı'da toplam ilkokul sayısının 27 olduğu tespit edilmiştir. İlkokul sayısında düşüş olmasına rağmen öğretmen sayıları artmış ve bu dönemde ilkokullarda öğretim faaliyeti yürüten 29'u şehirlerde, 25'i köylerde olmak üzere, toplam 54 öğretmen bulunmaktadır⁵⁷⁸.

1949-1950 yılı eğitim döneminde toplam 87 adet ilkokul bulunan Ağrı'da 123 öğretmen ve 5.367 öğrenci bulunmakta olup⁵⁷⁹; 1955-1956 eğitim öğretim döneminde öğretmen sayıları da artmıştır. Böylece bu dönemde il geneli bütün ilkokullarda 197 öğretmen ve 8.508 öğrenci kaydı bulunmaktaydı. DP dönemini oluşturan 1950-1959 yılları arasında Ağrı'da çok sayıda ilkokul yaptırılmıştır. 1950'de 68 olan ilkokul sayısı 1959'da 129 olmuştur⁵⁸⁰. Bu dönem içerisinde ilkokul sayısının 61 adet arttığı görülmektedir. Bilhassa DP döneminde okulların sayısında büyük bir artış görülmüş ve söz konusu döneminin sonunda okul sayısının yaklaşık %50 civarında arttığı anlaşılmaktadır.

⁵⁷⁴ Demokrat Ağrı, 17 Kasım 1961, Sayı: 2271, s. 1; Karaköse, 17 Kasım 1961, Sayı: 2489, s. 1.

⁵⁷⁵ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 79.

⁵⁷⁶ *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 153.

⁵⁷⁷ Kaya, 2016, s. 31.

⁵⁷⁸ Tunç, 2018, s. 65.

⁵⁷⁹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), *Milli Eğitim İstatistikleri 1949-1950*, Ankara Matbaası, Ankara 1950, s. 6.

⁵⁸⁰ Tunç-Yıldırım, 2018, s.798.

1960-1965 yıllarında Ağrı'da toplam 225 ilkokul ve burada eğitim faaliyeti yürüten toplam 575 adet öğretmen kaydı mevcuttu⁵⁸¹. 1965-1966'da bu sayı 234'e çıkmıştır. 1968-1969 eğitim öğretim yılında ise ilkokul sayısında hızlı artışla sayı 296'ya yükselmiştir. Bu dönemdeki okulların 18'i şehir merkezlerinde kurulmuşken 278'i köylerde⁵⁸². Ayrıca bu dönemde ilde ortaokula dayalı 3 yıllık bir öğretmen okulu bulunmaktadır⁵⁸³. Burada eğitim gören öğrencilerin geneli, başka şehirlerden gelen öğrencilerden oluşmaktadır.

1970-1971 öğretim yılında ilkokul sayısında bir hayli artış meydana gelmiş bu durumda Ağrı'da ilkokul sayısı 312'ye çıkmıştır. Bu okulların 21'i şehir merkezlerinde 291'i ise köylerde kurulmuştur. Aynı şekilde, bu dönemde 703'ü erkek, 124'ü kadın olmak üzere, 827 öğretmen bu okullarda eğitim faaliyeti yürütmüştür. Böylece toplam 32.709 öğrenci eğitim ve öğretim faaliyetlerinden yararlanma hakkına sahip olmuştur⁵⁸⁴. Hızla artan okullaşmayla birlikte 1973 yılında Ağrı'da ilkokul sayısı 332'dir. Bu okulların 22'si şehir merkezlerinde 310'u ise köylerde kurulmuştur⁵⁸⁵. Bu ilkokullarda 1972-1973 öğretim yılında 1.109 öğretmen çalışmakta olup toplam 40.637 öğrenci eğitim faaliyetlerinden yararlanmıştır⁵⁸⁶. AP döneminin ilk yıllarını oluşturan 1965-1971 yılları arasındaki 6 yıllık süreçte öğretmen sayısı %50 artış göstermiş olup 1970'lerde öğretmen sayısında ciddi artışlar olmuştur.

1974-1975 öğretim yılında ilköğretim okullarının 1. kademesi ve yatılı bölge okulları toplamında 948 öğretmen çalışmaktadır. Öğretmen sayısındaki artış ve 1978-1979 eğitim öğretim yılında öğretmen sayısı aynı sayıda kalmıştır⁵⁸⁷. Ağrı'da ilkokul sayısı 1975-1976'da 364'tür. Bu okulların 23'ü şehir merkezlerinde, 341'i köylerde⁵⁸⁸. 1978-1979'da ilkokul sayısında artış hızla devam etmiş ve toplam okul sayısı 403 olmuştur. Şehir merkezlerindeki ilkokul sayısı 25, köylerdeki ilkokul sayısı ise 378'dir⁵⁸⁸. 1979-1980 öğretim yılında 7 ilkokul daha yapılarak toplam ilkokul sayısının 409'a çıkarılmıştır.

⁵⁸¹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 79.

⁵⁸² *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 134.

⁵⁸³ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 120.764.2, s. 2.

⁵⁸⁴ Devlet İstatistik Enstitüsü, (DİE), *Milli, Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1970-1971*, Yayın No:635, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Ankara 1971, s. 2

⁵⁸⁵ Kaya, 2016, s. 36.

⁵⁸⁶ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 79.

⁵⁸⁷ Alparlan, 1995, s. 198.

⁵⁸⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

1979-1980 öğretim yılı itibariyle okulların ilçelere göre dağılımı şu şekildedir; Merkez ilçede 88 adet ilkokul, Diyadin'de 39, Doğubayazıt'ta 71, Eleşkirt'te 49, Hamur'da 28, Patnos'ta 54, Taşlıçay'da 31 ve Tutak'ta 49 adet ilkokul bulunmaktadır. İstatistik verilerine göre Ağrı'da toplam ilkokulların 384'ünün köylerde yapıldığı, şehir merkezlerinde ilkokul sayılarının 9'u geçmediği toplamda sadece 25 adet ilkokulun ilçe merkezlerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde bütün ilkokullarda toplam 1.464 adet öğretmenin olduğu sayısal verilerden anlaşılmaktadır⁵⁸⁹. Çalışma aralığının son yılını oluşturan 1980-1981 yılı başında Ağrı'da okul sayısı 416 olup bu okullarda kayıtlı toplam 40.214 öğrenci ve 1.283 öğretmen bulunmaktadır. Ayrıca toplam okulların 26'sı şehir merkezlerinde 390'ı köylerde⁵⁹⁰. Bu bilgilerden yola çıkarak 1979-1981 yılları arasında ilkokul sayısında artışın söz konusu olduğu geçen iki yıllık öğretim yılında toplam 17 adet ilkokulun daha yapıldığı yukarıdaki verilerden anlaşılmaktadır. Bu da, AP'nin son dönemlerinde okullaşmanın hızla arttığını ortaya çıkarmaktadır.

Okullaşma oranının artmasıyla birlikte az nüfuslu köylerde ve köy altı yerleşim yerlerinde okuma yazma öğrenmesi gereken çocukların okullara kavuşturulması için Eleşkirt (1964), Diyadin (1969), Tutak (1972) ve Doğubayazıt'ta (1981) Yatılı Bölge okulları açılmıştır⁵⁹¹. Yatılı bölge okullarında nüfusu okul yapımına elverişsiz olan köylerden gelen çocukların yatılı eğitim görmeleri ve burada özellikle kız çocuklarının okutulması planlanmıştır. Ayrıca düzenli eğitimin yanında sosyal faaliyetlere de önem verilmiştir.

Ağrı'da ilkokullardan mezun olan çok az sayıda öğrenci ortaokula gitmektedir. Şehir okullarında mezun olanların %90'ı, köy okullarından mezun olanların ise %40 civarı okula devam etmektedir. Köy okullarından mezun olanların daha çok yatılı okullara, meslek liselerine veya öğretmen okullarına rağbet etmektedirler. 1975-1976'da Ağrı'daki ilkokullardan toplam 4.858 öğrenci mezun olmuş, bir sonraki öğretim yılında bu mezun sayısının sadece 1.384'ü ortaokullara kayıt yaptırmıştır. Bu bağlam da Ağrı'da ilkokul mezunlarından ortaokullara kayıt olmayanların oranı %28, Türkiye geneli ise bu oran %42'dir. Erkek öğrenciler için %30, Türkiye geneli için %50, kız

⁵⁸⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1979-1980*, Yayın No:961, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1981, s. 3.

⁵⁹⁰ BDİE, *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1980-1981*, s. 1.

⁵⁹¹ Alparslan, 1998, s. 56.

öğrenciler için %21, Türkiye geneli kız öğrenci ortalaması ise %30'dur⁵⁹². Bu oranlar ilkokullardan mezun olanların ortaokullara kayıt yaptırmayan Türkiye geneli mezun sayısına nispeten yakınlık göstermektedir. Yani Ağrı'da ilkokuldan mezun olup ortaokula kayıt yaptırmayanlar yaklaşık 1/4, kız öğrenciler için ise bu oran 1/5'tir.

2.1.3.3. Ortaokullar

Cumhuriyetin ilanından 1928 yılına kadar ülkedeki ortaokul sayısı 71 iken 1935-1937 öğretim yılında ortaokul sayısının 100'de kalması doğu illerinde açılan ortaokul sayısının çok az olduğunu göstermektedir. Örneğin Ağrı'da 1937-1938 eğitim öğretim döneminde sadece 1 ortaokul ve burada öğretim faaliyeti yürüten 8 öğretmen ve eğitim alan 85 öğrenci bulunmaktadır⁵⁹³.

Yukarıda da izah edildiği gibi Ağrı'da eğitim, ülke sıralamasına göre son derece geri kalmıştır. Ağrı'da eğitimin geri kalmasında etkili olan faktörlerden biride ortaöğretim kurumlarının çok geç açılmasıdır. Bilhassa 1932-1933 ders yılında yeni açılması düşünülen lise ve ortaokulların nerelerde açılmasının tespit edilmesi sonucunda Karaköse'de bir ortaokul açılması planlanmış ve ülkede açılması planlanan 2'si il ve 7'si ilçe merkezlerinde olmak üzere, toplam 9 adet ortaokul açılması kararlaştırılmıştır⁵⁹⁴. Ağrı'da açılan ilk ortaokul Naci Gökçe Ortaokulu olup 1933-1934 öğretim yılında eğitim hizmetlerine başlamıştır. Bu ortaokul, 1954-1955 öğretim yılında liseye dönüştürülmüştür.

Ağrı'da ilkokul mezunlarının çok az bir bölümü ortaokula geçmektedir. 1950 yılı itibariyle Ağrı'daki ortaokul sayısı ikiye çıkmıştır. Ağrı'nın ilk çağdaş ortaokulu olan Karaköse Ortaokulu'na ek bu dönemde Doğubayazıt ilçesinde Doğubayazıt Ortaokulu eğitim öğretim faaliyetine başlamıştır. Bu dönemde her iki ortaokulda 7'si erkek, 4'ü kadın olmak üzere, toplam 11 öğretmen bulunmaktadır. Ayrıca her iki okulda toplamda 153 erkek, 7 kadın olmak üzere 160 öğrenci kaydı mevcuttur⁵⁹⁵. Ağrı'da ortaokul sayısının 1950 yılında ikiye çıkması DP'nin eğitim politikalarının bir sonucu olduğunu göstermektedir.

⁵⁹² *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 155.

⁵⁹³ Kaya, 2016, s. 33

⁵⁹⁴ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:30.56.17.

⁵⁹⁵ BİGM, *Milli Eğitim İstatistikleri 1949-1950*, s. 44.

DP döneminde Ağrı'da ve ilçelerinde ortaokul yapımına önem verilmiş dolayısıyla 1954'te Eleşkirt'te, 1955'te Patnos'ta birer ortaokul açılmıştır. Üstelik Patnos Ortaokulunda 1'i kadın 19'u erkek olmak üzere, toplam 20 öğrenci kaydı bulunmakta olup toplam ortaokul sayısı bu dönemde 4'e çıkmıştır. 1954-1955 yılları arasında Ağrı'da ortaokul sayısı 4 iken bu okullarda görevlendirilen sadece 9 öğretmen vardı. Ayrıca bu dönemde ortaokullarda toplam 128 öğrenci kaydı bulunmaktadır⁵⁹⁶. 1953'te Ağrı'daki ortaokullardaki toplam öğretmen sayısı 10 iken 1960'ta bu sayı 41'e yükseltilmiştir⁵⁹⁷. Bu durum Ağrı'da DP'nin iktidarda olduğu dönemlerde ortaokul sayısının arttığı ve dönem itibariyle Ağrı'da eğitim alanında ilerlemelerin yaşandığı şeklinde ifade edilebilir.

1960-1961 öğretim yılında Ağrı'da 6 adet ortaokul ve bu okullarda toplam 456 öğrenci bulunmaktadır. Aynı şekilde bu dönemde toplam 48 öğretmen görevlendirilmiştir⁵⁹⁸. 1965-1966'da Ağrı'da 6 adet bağımsız, 1 adet bağlı olmak üzere, 7 adet ortaokul mevcuttur. Bir sonraki öğretim yılında toplam ortaokul sayısı 8'e ulaşmıştır. Bu dönemde ortaokullarda toplam öğretmen sayısı 45 iken bir sonraki yıl 81 olduğu anlaşılmıştır⁵⁹⁹. Söz konusu okul sayısı AP'nin ilk dönemlerinden 1970'lere kadar bir değişiklik göstermemiş olmakla birlikte öğrenci ve öğretmen sayısında artışların yaşandığı düşünülmektedir.

1970-1971 yılları arasında Ağrı ilinde resmi ve bağımsız ortaokul sayısı 8'dir. Bu dönemde ortaokullarda toplam 1.765 öğrenci kaydı mevcuttu. Burada eğitim faaliyetleri 44'ü erkek 10'u kadın olmak üzere, toplam 54 öğretmen tarafından gerçekleştirilmiştir. Yine bu dönemde Ağrı'da 8 adet ortaokula ek olarak liselere bağlı 2 adet ortaokul ve burada öğretim faaliyeti yürüten 91 adet öğretmen bulunmaktaydı⁶⁰⁰. 1972-1974 döneminde Ağrı'da ortaokul sayısı 10'a çıkmış ve 1974'te bu okullarda kayıtlı öğrenci sayısı 3.229'dur. 1972-1974 yıllarında Ağrı'da öğretmen sayısı birinci öğretim yılında 120, ikinci öğretim yılında ise 81'dir. Ayrıca bu dönemde ilde bir Yatılı Bölge Okulu bulunmakta olup bu okula kayıtlı öğrencisi sayısı 36'dır. Söz konusu

⁵⁹⁶ Tunç-Yıldırım, 2018, s. 802-803.

⁵⁹⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1953-1960*, Yayın No:437, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1963, s. 12-13.

⁵⁹⁸ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1960-1961*, Yayın No:466, Devlet İstatistik Enstitüsü Ankara 1965, s. 8,352.

⁵⁹⁹ Devlet İstatistik Enstitüsü, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*, Yayın No:608, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1970, s. 1,134.

⁶⁰⁰ DİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Baş 1970-1971*, s. 20-25.

Yatılı Bölge Okulu ilk defa 1973-1974 eğitim ve öğretim yılında faaliyete geçmiş ve sadece 1 adet kadın öğretmeni vardır⁶⁰¹. Bununla birlikte 1972-1973'te Ağrı'da 1 adet Kız Sanat Ortaokulu ve burada toplam 93 öğrenci kaydı mevcuttu⁶⁰². Bu verilere göre Ağrı'da Yatılı Bölge Okulu ve Kız Sanat Ortaokulu'nun faaliyet göstermesi de kız çocuklarının eğitimden mahrum kalmamaları için gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Ağrı'daki ortaokul sayısında 1980 yılına kadar bir değişiklik olmamış; ancak öğrenci ve öğretmen sayıları artmıştır. Bu bağlamda, 1980-1981 yılı başında toplam 10 adet ortaokul ve bu okullarda kayıtlı 3.045 öğrenci ve 46'sı erkek, 11'i kadın olmak üzere, toplam 57 öğretmen bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde Ağrı'da 1 adet Yatılı Bölge Okulu ve burada toplam 205 öğrenci mevcuttu. Toplam öğrenci sayısının 167'si bu okulda yatılı kalmakta olup yatılı bölge okulunda toplam öğretmen sayısı 26'ydı⁶⁰³. DP ve AP dönemlerinde Ağrı'daki bağlı ve bağımsız ortaokul, öğrenci ve öğretmen sayıları aşağıdaki 21 numaralı tabloda ayrıntılı bir biçimde verilmiştir.

Tablo 21: Ağrı'da Ortaokullarda Öğrenci ve Öğretmen Sayıları (1954-1981)

Öğretim yılı	Okul sayısı	Öğrenci	Öğretmen
1954-1955	4	245	20
1964-1965	7	1.077	50
1977-1978	11	3.749	137
1980-1981	11	3.428	83

Alparslan, 1995, s. 193.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Ağrı'da 1954'te toplam 4 adet ortaokul sayısı 1980-1981 öğretim yılında 11'e çıkarılmıştır. Bu okulların bir adet yatılı bölge okuludur. Kalan 10 okul ise şehir merkezlerine kurulan orta dereceli okullardır. DP döneminde 4 adet okulda toplam 245 öğrenciye sadece 20 adet öğretmen tarafından ders verilmektedir. Yani bu dönemde her okula yaklaşık 61 öğrenci ve 5 öğretmen düşmektedir. Bu oran 1954-1955 yılı için son derece üzücü bir tablodur. AP döneminin ilk yıllarında ise okul sayısı, öğrenci ve öğretmen sayısında artış görülmekte ancak bu dönemde her bir okula düşen öğrenci sayısı yaklaşık 153 kişidir. Yine bu dönemde her okula düşen öğretmen sayısı 7,14'tür. Bu durum öğrenci sayısına oranlandığında öğretmen sayısının çok az olduğunu göstermektedir.

⁶⁰¹ Devlet İstatistik Enstitüsü, *Milli Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1972-1974*, Yayın No:715, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s. 17-29.

⁶⁰² DİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1972-1974*, s. 77.

⁶⁰³ BDİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1980-1981*, s. 29-39.

AP'nin koalisyonlar döneminde Ağrı'daki toplam okul sayısı artış göstererek 11'e çıkmıştır. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 2.672 kişi, öğretmen sayısı da 87 kişi artmıştır. Her okula düşen öğrenci sayısı 340, öğretmen sayısı ise yaklaşık 12'dir. Çalışma alanının son yılını kapsayan 1980-1981 yılı öğretim yılında ildeki okul sayısında değişikliğin olmadığı, ancak öğrenci ve öğretmen sayısında görece azalmaların olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde 321 öğrenci ve 54 de öğretmen sayısında azalma olmuştur. Söz konusu dönemde her okula düşen öğrenci sayısının 311, öğretmen sayısının ise 7,5 olduğu yukarıdaki tablodan da anlaşılmaktadır. Bu durum ülkede baş gösteren siyasi olaylardan kaynaklandığı ve Ağrı ilinin eğitim durumunun da bu olaylardan olumsuz etkilendiği varsayımını desteklemektedir.

2.1.3.4. Liseler

Ortaöğretimin ikinci basamağı olan liseler, ortaokulun devamı ve yükseköğrenimin kaynağını oluşturmaktadır. Bu eğitim kurumları Tanzimat dönemindeki sultanilerin devamı niteliği taşımakta olup Cumhuriyetin ilanından sonra ise lise adını almıştır⁶⁰⁴. Türkiye'de çok partili hayatla birlikte her ilde lise açılması çalışmaları başlatılmıştır. DP Ağrı Milletvekili olan ve 1954'te Milli Eğitim Bakanlığı'na getirilen Celal Yardımcı döneminde Türkiye'de toplam 32 yeni lise açılmıştır⁶⁰⁵. Yeni açılan 32 lise arasında Ağrı'nın ilk lisesi de yer almıştır. Ağrı'daki ilk lise 1954-1955 öğretim yılında Naci Gökçe Ortaokuluna ek olarak kurulan Naci Gökçe Lisesi'dir⁶⁰⁶. Naci Gökçe Lisesi, Ağrı'nın ilk lisesi olma özelliğiyle DP döneminde Türkiye'de yeni açılan çok sayıda liseden birisidir.

Ağrı'nın liseye kavuşması, ilin, siyasi iktisadi ve kültürel bakımdan yükselmesine ve gelişmesine önayak olacağı düşüncesiyle dönemin basınında büyük yankı uyandırmıştır⁶⁰⁷. Naci Gökçe Lisesi, 11 Ekim 1954'te Vali Muhlis Babaoğlu'nun konuşmasıyla açılmıştır⁶⁰⁸. Bu lisenin 1954-1955 eğitim ve öğretim yılı döneminde 8 erkek ve 1 kadın olmak üzere, toplam 9 öğretmeni vardır. 1959-1960 döneminde ise bu sayı 12'ye çıkarılmıştır. Bunların 9'u erkek, 3'ü kadındır⁶⁰⁹. 1965-1967 yıllarında

⁶⁰⁴ Tunç, 2016, s. 465.

⁶⁰⁵ Gündüz, 2019, s. 90.

⁶⁰⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 378.

⁶⁰⁷ Karaköse, 25 Eylül 1954, Sayı: 398, s. 1.

⁶⁰⁸ Demokrat Ağrı, 12 Ekim 1954, Sayı: 12, s. 1; Karaköse, 12 Ekim 1954, Sayı: 412, s. 1.

⁶⁰⁹ DİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1953-1960*, s. 613.

Ağrı'da sadece 1 adet lise kaydı bulunmakta ve burada birinci öğretim yılında 32 adet öğretmen, ikinci öğretim yılında ise 20 adet öğretmen mevcuttu⁶¹⁰. Öğretmen sayısındaki azalma bir sonraki öğretim yılı olan 1968-1969 döneminde artarak 26'ya yükselmiştir⁶¹¹.

Ağrı'da 1966'da Kız İlköğretmen Okulu açılmış sonraki yıllarda Kız Öğretmen Okulu adını almış ve 1979'da kapatılmıştır. 1970'te ise Ağrı'da Sağlık Meslek Lisesi açılarak öğretim faaliyetine başlamıştır. Sağlık Meslek Lisesi, Sağlık Bakanlığı'na bağlı olup sağlık kurumlarına hemşire ve ebe yetiştirmektedir⁶¹². Bununla birlikte Ağrı'da lise sayısı 1970-1971 döneminde ise 2'ye yükselmiş ve bu liselerde toplam 770 adet öğrenci kaydı bulunmaktadır. Bu öğrencilerin sadece 64'ünü kadınlar oluşturmaktadır. Ayrıca söz konusu liselerde 16 erkek ve 2 kadın olmak üzere, toplam 18 öğretmen mevcuttu⁶¹³. Bu kapsamda sağlık meslek liselerinin açılıp öğretime başlamasıyla AP döneminde hem eğitim hem de sağlık alanındaki çalışmaların sayıları artmıştır.

1972-1973 öğretim yılında Ağrı'da lise sayısı artarak 3'e ulaşmıştır. Burada toplam öğrenci sayısı 1.219 olup bu liselerde 51'i erkek ve 2'si kadın olmak üzere, toplam öğretmen sayısı 53'tür. Resmi genel liselerin yanında bu dönemde Ağrı'da 1 Mesleki ve Teknik Lise ve burada toplam 581 öğrenci, 28 adet öğretmen; 1 adet Kız Enstitüsü ve toplam 71 öğrenci, 6 öğretmen; 1 adet Erkek Sanat Enstitüsü'nde 120 öğrenci ve burada bulunan 12 öğretmen, 1 adet Mesleki Sağlık Okulu ve 46 öğrenci kaydı mevcuttu⁶¹⁴. Bu durumda okul sayısının artış göstermesi Ağrı'da ileri düzeyde eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğüne ulaşılabilir. Ancak söz konusu okullaşma ülke geneline endekslendiğinde ise ülke ortalamasının gerisinde olduğu da anlaşılmaktadır.

Her geçen yıl artan okul sayısı, 1976-1978 yıllarında da aynı şekilde artmaya devam etmiştir. Bu anlamda, 1976-1977 öğretim yılında Ağrı'da lise sayısı 4'e, 1977-1978 öğretim yılında da lise sayısı 5'e ulaşmıştır. 1976-1978 yıllarının birinci öğretim yılında 4 lisede toplam 1.496 öğrenci, ikinci öğretim yılında ise 5 lisede toplam 1.396 öğrenci bulunmaktaydı. Yine bu yıllar arasında Ağrı'da 1 Akşam Lisesi ve burada kayıtlı 16 adet öğrenci mevcuttu. Söz konusu dönemin birinci öğretim yılında 82, ikinci öğretim yılında 86 öğretmen, akşam lisesinde ise 1977-1978'de 3 adet ücretli öğretmen,

⁶¹⁰ DİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*, s. 281.

⁶¹¹ *Ağrı İl Yılığ* 1967, 1969, s. 150.

⁶¹² Alparslan, 1995, s. 199.

⁶¹³ DİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1970-1971*, s. 34-35.

⁶¹⁴ DİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1972-1974*, s. 33-92.

öğretim faaliyeti göstermektedir⁶¹⁵. Bütün bunların dışında Ağrı'da genel lise dışında İmam-Hatip Lisesi yapımına 1970'li yıllarda ağırlık verilmiştir. Ağrı İmam-Hatip Lisesi 1977, Doğubayazıt İmam-Hatip Lisesi 1976, Patnos İmam-Hatip Lisesi 1977 ve Tutak İmam-Hatip Lisesi 1976'da açılmıştır⁶¹⁶. Böylece AP döneminde Ağrı ve ilçelerde toplam 4 adet yeni lise açılmış ve bu okullarla eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmektedir.

1979-1980 öğretim yılında Ağrı'da 1 adet İmam-Hatip Lisesi ve burada bulunan kayıtlı 74 adet erkek öğrenci, 1 adet Kız Meslek Lisesi ve kayıtlı 98 adet kadın öğrenci, 1 Endüstri Meslek Lisesi ve burada bulunan 255 erkek öğrenci, 1 Ticaret Lisesi ve kayıtlı 455 öğrenci, 1 Sağlık Meslek Lisesi ve kayıtlı 142 kadın öğrenci mevcuttu⁶¹⁷. Ayrıca İstatistik verilerine göre Ağrı'da Öğretmen Lisesi'nin söz konusu öğretim yılında kapatıldığı öğrencilerin çevre illere nakledildikleri belirtilmiştir. Aynı şekilde Ağrı'da Endüstri Meslek Lisesi, Ticaret Lisesi ve Sağlık Meslek Lisesi gibi okullar AP döneminde yapılmıştır.

1980-1981 öğretim yılı başında Ağrı'da toplam 8 adet lise vardır. Bu liselerde toplam 1.936 öğrenci ve 123 öğretmen bulunmaktaydı. Ağrı'da 7 gündüz eğitim veren lise ve 1 adet Akşam Lisesi mevcuttu. Akşam lisesinde kayıtlı 45'i erkek ve 8'i kadın olmak üzere, toplam 53 öğrenci ve 13 adet öğretmen kaydı vardır⁶¹⁸. Bütün bu veriler göz önünde bulundurulunca DP ve AP döneminde Ağrı'daki genel, mesleki ve teknik lise, öğrenci ve öğretmen sayıları aşağıdaki 22 numaralı tabloda ayrıntılı bir biçimde verilmiştir.

Tablo 22: Ağrı'daki Liselerde Öğrenci ve Öğretmen Sayıları (1954-1981)

Öğretim yılı	Okul sayısı	Öğrenci	Öğretmen
1954-1955	1	53	9
1964-1965	1	170	35
1977-1978	5	1.396	86
1980-1981	8	1.936	123

Alparslan, 1995, s. 200.

Ağrı'da faaliyet gösteren öğrenci ve öğretmenlerin durumu, yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, ildeki lise sayısı ilk lise kurulduğu yıldan 1980 yılına

⁶¹⁵ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1976-1978*, Yayın No:938, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1981, s. 51-79.

⁶¹⁶ Alparslan, 1995, s. 200.

⁶¹⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Tekniköğretim 1976-1978*, Yayın No:971, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982, s. 1-19.

⁶¹⁸ BDİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1980-1981*, s. 6-14.

kadar geçen 26 yıllık sürede 8'e çıkarılmıştır. Aynı şekilde bu dönemde öğrenci ve öğretmen sayısındaki artış da, ilin eğitim ve öğretim alanında büyümesini sağlamıştır. 1977'de toplam okul sayısının 5'e yükselmesiyle okul başına 279 öğrenci ve 17 öğretmen düşmektedir. 1980'de okul sayısının 8 olmasıyla birlikte her okula düşen öğrenci sayısının yaklaşık 242, öğretmen sayısının da yaklaşık 15 olduğu anlaşılmaktadır.

1954'ten 1977'ye kadar öğrenci sayısı ilk sayıya göre 25 kattan fazla bir artış göstermiştir. Aynı şekilde bu dönemde Ağrı'da kadrolu öğretmen sayıları düşmüş ve 1954'te 9 olan öğretmenin 7'si kadroluyken 1978'de toplam 86 öğretmenin 52'sinin kadrolu, 34'ünün ise vekil öğretmen olduğu, 1954-1977 yılları arasında kadrolu öğretmenlerin oranı %77'den %60'a gerilemiştir⁶¹⁹. Netice itibariyle Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçişle birlikte ülkede yaşanan sosyo-ekonomik ve toplumsal olaylar eğitime de yansımış ve bütün Türkiye'de olduğu gibi Ağrı'da da 1950'den itibaren okullaşma oranında görece artış yaşanmıştır. Söz konusu artış planlama dönemiyle daha da canlı hale getirilmiştir. Bu şekilde artan okullaşmayla birlikte eğitimin daha kaliteli hale getirilmesi ve daha fazla kişinin okuldan faydalanmasının önü açılmıştır. Bu da, DP ve AP dönemlerinde ildeki okuryazar oranında görece artışın olmasına katkı sağladığı şeklinde düşünülebilir.

2.2. Halk Eğitim Çalışmaları ve Hizmetleri

Tarihsel süreçte, Cumhuriyetin ilk yıllarında 1926'da Milli Eğitim Bakanlığı içerisinde Halk Eğitimi Şubesi oluşturulmuştur. Latin harflerinin kabulüyle başlayan Harf İnkılâbı, bu yönde okuma-yazma öğrenimi için başlatılan seferberlik, yeni harflerin millete öğretilmesi için Millet Mekteplerinin açılması aracılığıyla 1928-1935 arasında gerçekleşmiştir. Daha sonrasında kuruluş yıllarıyla (1932) Halkevleri, (1936) Eğitim Kursları, (1938) Köy, Bucak ve İlçe Gezici Kadın ve Erkek Kursları ve (1940) Köy Enstitüleri verdiği çeşitli kurslar aracılığıyla halk eğitimi görevini üstlenmiştir⁶²⁰.

Örgün eğitimin dışında halk eğitimine yönelik çalışmalarda yaygın eğitimin yapıldığı yerler, genelde halk eğitim merkezleridir. Önceleri bu görevi Halkevleri yürütürken DP iktidara gelir gelmez 1951'de Halkevleri kapatılmış ve bütün mallarına

⁶¹⁹ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 380.

⁶²⁰ Şen, 2020, s. 139.

el konulmuştur⁶²¹. DP iktidarıyla birlikte bütün ülkede olduğu gibi Ağrı Halkevinin kapatılmasının ardından 1955-1956'da Ağrı Halk Eğitim Merkezi kurulmuş, 1971'den itibaren ilçelerde de örgütlenerek çalışmalara başlamıştır⁶²². Ağrı Halk Eğitim Merkezi DP döneminde etkin faaliyetleriyle uzun yıllar etkisini sürdürmüştür.

Ağrı Halk Eğitim Merkezi, ilk olarak eski Halkevi binasının Halk Eğitim Merkezi olarak Milli Eğitim Bakanlığına tahsis edildiği 1955'te kurulmuştur. DP döneminde etkin çalışmalar yürüten Halk Eğitim Genel Müdürlükleri 1964'te Köy İşleri Bakanlığına bağlanmasıyla Halk Eğitim Teşkilatı halinde valiliklere bağlı İl Şube Müdürü haline getirilen Halk Eğitim Başkanlıklarının sorumluluğunda çalışmalarına devam etmiştir⁶²³. 1967'ye kadar Köy İşleri Bakanlığı bünyesinde bu şekilde çalışmalar yürüten Halk Eğitim Merkezleri 6 Ekim 1967 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla çeşitli hususlara ait araç ve gereçlerin Milli Eğitim Bakanlığına devredilmesine karar verilmiştir⁶²⁴. Böylece Halk Eğitim Merkezleri yeniden Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmış ve bütün ülkede olduğu gibi Ağrı il teşkilatı da 1968'de Milli Eğitim Müdürlüğüne devredilmiştir.

Ağrı Halk Eğitim Merkezi, ilin bütün sosyal ve kültürel çalışmalarıyla yakinen ilgili, yorucu; yorucu olduğu kadar zevkli ve tempolu bir çalışma programı içerisinde olmuştur. 1967'de sadece il merkezinde bulunan Halk Eğitim Merkezi'ne ek olarak o dönem Eleşkirt'te de bir Halk Eğitim Merkezinin kuruluş hazırlıkları yapılmıştır. Ağrı Halk Eğitim Merkezi, çalışmalarını belirli kollar halinde yürütmüştür. Temsil Kolu, Saz ve Söz Kolu, Mahalli Oyunlar Kolu, Milli Oyun Ekibi Kolu halinde çalışan merkez ve muhtelif yetiştirme kurslarıyla birlikte, anma günleri, folklor derlemeleri, gösteriler, şenlikler düzenlenmektedir⁶²⁵. Söz konusu faaliyetler ilin sosyal ve kültürel gelişimine ayrıca katkı sağladığı düşünülmektedir.

Halk Eğitim Merkezinin çalışmaları, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde ve ilgili kuruluşlarla birlikte yürütülmüştür. Bu bağlamda, Ağrı'da bulunan halk eğitim merkezi müdürü, il milli eğitim müdürü, ilköğretim müfettişleri, okul müdürleri ve öğretmenlerin katılımıyla belirli aralıklarla halk eğitimi faaliyetleri toplantısı düzenlemekte ve her bir kol için ayrı tarihlerdeki bu toplantılar sonucunda Halk Eğitim

⁶²¹ Tunç, *Ağrı Halkevleri*, 2018, s. 51-53.

⁶²² Alparslan, 1998, s. 60.

⁶²³ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 139.

⁶²⁴ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 211.73.6, s. 1.

⁶²⁵ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 139; Özmen 1969, s. 45.

Merkezindeki kolların faaliyetleri üzerine görüşler bildirilerek belirli kolların faaliyetlerinin organizesi, köylere kitap ve gazete gibi materyallerin dağıtımı, folklor ekibinin haftalık programları, kahramanlık günleri, şiir ve temsil faaliyetleri, müzik, lisans kurslarının faaliyetleri ve müsamere çalışmalarının program ve faaliyetleri için ilgili kurum ve kuruluşların, bütün okulların, öğretmen ve öğrencilerinin faaliyete geçmeleri kararlaştırılmış⁶²⁶. Bunun yanı sıra ilde halk eğitim çalışmaları doğrultusunda köy okullarında okuma yazma yaşını geçmiş kadın ve kız çocukları için halk eğitim merkezi tarafından toplam 132 okuma yazma kursu açılmış ve bu kurslara 600 kadar öğrenci katılım sağlamıştır. Okuma yazma kurslarında geçirilen 4 aylık sürenin ardından kursu tamamlayanların okuryazarlık belgelerini aldıkları dönemin yerel gazetelerinde belirtilmiştir⁶²⁷. Çok hareketli ve tempolu geçen çalışmalarıyla Halk Eğitim Başkanlığı diğer illere örnek teşkil edecek neticeler elde etmiştir.

Halk eğitimin faaliyetleri kapsamında kurslara katılan öğrencilerin büyük çoğunluğu 15-20 yaşları arasındaki gençlerden meydana gelmektedir. Öğrencilerin en fazla kayıt yaptırdığı kurum ise halk dershaneleridir⁶²⁸. Halk dershaneleri ilk olarak 1926'da okul çağını geçirmiş ve öğrenim görmemiş kişilere ilköğretim vermek amacıyla "Halk Terbiyesi Şubesi" adı altında kurulmuş ve 1927'de "Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi"yle 1928'de yeni harflerin kabulü üzerine Halk Dershaneleri Millet Mekteplerine dönüştürülmüştür. 1929'da itibaren tüm yurttan sabit ve seyyar olmak üzere, A ve B dershaneleri adıyla halk dershaneleri açılmaya başlanmış, okul olan yerlerde sabit, olmayan yerlerde seyyar olarak faaliyete geçirilmiştir. 16-45 yaş arasındaki kişilerin gitmekle zorunlu olduğu mekteplerin A türündeki dershanelerine; okuma-yazma bilmeyenlerle eski harflerle okuma yazma bilenlerin gideceği, B türü dershanelerine ise; A dershanelerini bitirmiş okuma yazmayı öğrenmiş kişilerin giderek vatandaşlıkla ilgili gerekli bilgileri alacağı belirtilmiştir⁶²⁹.

Halk dershanelerinin amacı; halkın okuma yazmasının gelişmesini sağlamak, halkın kültür seviyesini arttırmak ve gündelik hayatta karşılaşılabilecekleri ve bunlardan faydalanabilecekleri bilgileri onlara verebilmektir⁶³⁰. Bu amaçla, ilde her yıl ortalama

⁶²⁶ Karaköse, 18 Temmuz 1961, Sayı: 2384, s. 1; Karaköse, 2 Kasım 1961, Sayı: 2476, s. 1; Yayla, 20 Şubat 1963, Sayı: 3031, s. 1.

⁶²⁷ Demokrat Ağrı, 29 Nisan 1961, Sayı: 2102, s. 1.

⁶²⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 380.

⁶²⁹ Hangül, 2019, s. 65.

⁶³⁰ Tunç, 2018, s. 39.

50-60 civarında halk dershanesi açılmış ve binlerce kişiye okuma yazma dersleri verilmiştir. 1960'ta okuma-yazma bilmeyen kadınların okuma yazma öğrenmeleri için Kız Enstitüsü'nde 40 kadın kapasiteli iki adet halk dershanesi açılmış ve faaliyete başlamıştır⁶³¹. 1961'de 46'sı A türü, 18'i B türü olmak üzere, 64 adet yeni halk dershanesi açılmış ve bu dershanelerde yaklaşık 600 ila 700 civarı öğrenci bulunmuştur⁶³². Ayrıca ilkokuldan yararlanamayan okul çağı dışında bulunan vatandaşları özellikle okuryazar duruma getirmek amacıyla kurulan halk dershaneleri, her yıl birçok köyde faaliyet göstermiştir.

1960-1961 Milli Eğitim İstatistik verilerine göre; Ağrı'da, şehirlerde A türünde 4, B türünde 2 olmak üzere toplam 6, köylerde ise A türünde 105, B türünde 25 olmak üzere toplam 130, il genelinde toplam 136 adet halk dershanesi bulunmaktaydı. 1960-1961 öğretim yılında halk dershanelerinde 2'si kadın olmak üzere, toplam 172 öğretmen öğretim faaliyeti yürütmektedir. A türü dershanelerinde 98'i kadın toplam 3440 öğrenci, B türü dershanelerinde ise sadece 538 erkek öğrenci eğitim görmektedir⁶³³. Yukarıda bahsi geçen yıllarda Ağrı'da halk eğitim çalışmaları genellikle halk dershanelerinde yapılmıştır. Bu yolla vilayet genelinde okur yazar sayısı artmıştır.

1962'de Ağrı'da halk dershanelerinde derslik sayısı A, B ve C olmak üzere, üçe çıkarılmış ve 1962-1963'te 54 adet A türü, 21 adet B türü ve 1 adet C türü olmak üzere 76 adet halk dershanesi açılmıştır. Bu dershanelerde toplam 1.579 vatandaş devam etmiş, 939 kişi ise dershaneleri başarıyla tamamlayarak belgelerini almışlardır. Söz konusu öğretim yılında başarı oranı %63 olarak belirlenmiştir. Bu dershanelerde 83 adet öğretmen ve idareci görev almış, görev alan öğretmen ve idarecilere 27.600 lira ödeme yapılmıştır⁶³⁴.

1963-1964 öğretim yılında toplam 92 adet halk dershanesi açılmış, bunların 73'ü A türü, 20'si B türü ve 2'si ise C türü dershanelerdir. Derslik sayısının artmasıyla mevcut öğretmen sayısında da artış yaşandığı istatistik verilerinde görülmektedir. En çok halk dershanesi sayısı Merkez ilçe ve Doğubayazıt'tadır. En az dershane ise Hamur ve Taşlıçay ilçelerinde bulunmaktaydı. Bu da dönemin nüfus verilerinin bir sonucudur. Toplam 92 dershanede 129 öğretmen görev yaparken bu dershanelere söz konusu

⁶³¹ Yayla, 20 Aralık 1960, Sayı: 2373, s. 1.

⁶³² Demokrat Ağrı, 29 Kasım 1961, Sayı: 2281, s. 1.

⁶³³ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1960-1961*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 465, Ankara 1965, s. 410.

⁶³⁴ Şark Ekspres, 26 Haziran 1963, Sayı: 2357, s. 1.

öğretim yılında 37.800.00 lira harcanmıştır. 1964-1965'te il merkezi, ilçe ve köylerde toplam 61 adet derslane açılmış ve 94 adet öğretmen görevlendirilmiştir. 1965-1966'da ise 60 adet halk dershanesi açılarak buraya 87 adet öğretmen görevlendirilmiştir. 1966-1967'de 57 yeni derslane ve 83 öğretmen, 1967-1968'de 50 yeni derslane açılarak bu dershanelere 77 öğretmen görevlendirilmiştir⁶³⁵. 1968'de Ağrı'nın merkez ve ilçe köylerinde 60 adet yeni halk dershanesi açılmış ve faaliyetlere başlamıştır. Halk dershanelerinin faaliyetleri ilköğretim müfettişleri tarafından bizzat yerinde takip edilmektedir⁶³⁶.

1950-1970 yılları arasında en çok öğrenci çeken halk dershaneleri köy ilkokullarında başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Yıl geçtikçe artan derslane sayısına öğretmen ve öğrencilerin sayısındaki artış eşlik etmiş ve ilde okuma-yazma oranında artış meydana gelmiştir. 1970'ten sonra Halk Eğitim Merkezlerince yürütülen meslek ve genel kültür kursları ağırlık kazanmıştır. Ayrıca Ağrı'da yıllara göre hem sayıları hem de nitelikleri farklı halk eğitim çalışmaları ve etkinlikleri mevcuttu. Kız Akşam Sanat Okulu, Köy Kadınları Sabit ve Gezici Kursları, Erkekler için Gezici Demircilik ve Marangozluk Kursları, Halk Dershaneleri, Okuma-yazma Kursları, Kuran Kursları gibi kurslar halk eğitiminin başlıca kurslarıdır⁶³⁷. Kız Enstitüsü'ne bağlı Kadınlar Gezici Kursları ve Erkek Sanat Enstitüsü'ne bağlı Marangozluk ve Demircilik Gezici Köy Kurslarında kursiyerler öğrenimini bitirdikten sonra kurslarda öğrendiklerini ve yaptıkları çalışmaları yıl sonunda Mayıs-Haziran aylarında halka sergilemektedirler⁶³⁸. Bu sergilerde öğrenciler kurslarda öğrendikleri bilgilerle icra ettikleri sanatlarının meyvelerini halkın beğenisine sunmuşlardır.

1964-1968 yılları arasında Ağrı Merkeze bağlı Cumaçay, Ozanlar, Hıdır, Yazılı ve Eliaçık, Eleşkirt'e bağlı Güvence, Yücekapı, Mollasüleyman ve Toprakkale, Doğubayazıt'a bağlı Suluçam, Tutak'a bağlı, Aşağı Kulecik, köylerinde görevli bulunan köy Demircilik ve Marangozluk Kurslarında her yıl 80 öğrenciden 75 ila 79'u eğitimini tamamlayıp belgelerini alarak, alanında mesleklerini icra etmeye başlamışlardır. Ayrıca köy kadınlarının el sanatları, dikiş-nakış konularında beceri kazanmaları için Gezici Köy Kadın Kursları 1964-1968 yılları arasında her yıl ortalama 100 öğrenci

⁶³⁵ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 142.

⁶³⁶ Hâkimiyet, 13 Ocak 1968, Sayı: 858, s. 1.

⁶³⁷ *Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, 1998, s. 160.

⁶³⁸ Yayla, 9 Mayıs 1960, Sayı: 2194, s. 1; Yayla, 24 Mayıs 1960, Sayı: 2207, s. 1; Karaköse, 1 Mayıs 1961, Sayı: 2321, s. 1; Karaköse, 19 Mayıs 1961, Sayı: 2336, s. 1; Alparslan, 1995, s. 202.

yetiştirmekte ve bunların ortalama 75'i eğitimini tamamlayıp belgelerini almışlardır⁶³⁹. Halk Eğitim Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığına bağlandığında Köy Erkek ve Kadın Kursları da Sanat ve Kız Enstitülerine devredilmiştir.

Yukarıda sözü edilen halk eğitim kursları dışında ilde Eğitim Araçları Merkezi Başkanlığı 1953'te Öğretici Filmler Şube Başkanlığı adı altında Erzurum Bölge Başkanlığına bağlı olarak kurulmuş, Ağrı Eğitim Araçları Başkanlığı her tür araç gereç desteği ve öğretici film gösterileriyle ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak örgün ve yaygın eğitimde etkili olmaktadır⁶⁴⁰. Teşkilatın başkanı İsmail Ersoy'dur. Ersoy bu görevi 1954'ten itibaren yürütmeye başlamış ve 1959'da bina tahsis edilerek müstakil hale getirmiştir⁶⁴¹. Eğitim araçları köy ve ilçe nahiyyelerinde kültür ve öğretici filmleri, şube başkanının oluşturduğu programıyla halk ve öğrencilere sunulmuştur.

Halk eğitimi için çalışmalar değerlendirildiğinde, Halk Eğitim Merkezi Müdürlükleri il genelinde Türk Milli Eğitim'in amaçlarına uygun olarak halkın okuma yazma öğrenmesini, okula gitme imkânı bulunmayan halkın temel eğitim kazanmalarını, yeni bilgi ve beceriler kazanmalarına olanak sağlamayı, gelişmelerden haberdar ederek onların görüş ve bilgilerinden faydalanmayı hedeflerken bir yandan da il geneli sosyal ve kültürel faaliyetleri yürütmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca anma ve kutlama günleri düzenlerken halkın nabzına uygun faaliyetler hazırlanmakta ve köy kadınlarının becerilerini ortaya koyabilmek ve çalışan kadın istihdamını sağlayabilmek için çeşitli el becerilerinin olduğu kurslar düzenlenmektedir.

2.3. Kütüphaneler

1933-1934 yılı istatistik verilerine göre Türkiye'de 57 il ve buralara bağlı köylerde toplam 778 adet halk okuma odası ve 102 adet umumî kütüphane bulunmakta, ancak bu dönemde Bayezid'de ve bağlı köylerinde halk okuma odaları ve umumî kütüphanelere rastlanmamaktadır⁶⁴².

Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim ile ilgili yapılan faaliyetlerden birisi de her il ve ilçede halkevlerinin açılmasıydı. Ağrı'nın merkeziyle ilçelerinde de açılan

⁶³⁹ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 143-144.

⁶⁴⁰ Alparslan, 1995, s. 202.

⁶⁴¹ Karaköse, 16 Ağustos 1961, Sayı: 2409, s. 1; Şark Ekspres, 6 Eylül 1961, Sayı: 1817, s. 1; Karaköse, 6 Eylül 1961, Sayı: 2427, s. 1.

⁶⁴² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (BİUM) *Maarif, 1933-1934 Halk Okuma Odaları Ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s. 3-36.

halkevlerinde kütüphaneler mevcuttu. Bu dönemde Ağrı Halkevi Kütüphanesi'nde 1.200'den fazla kitap bulunmaktaydı. Ayrıca Doğubayazıt kütüphanesinde 350, Diyadin'de 300, Patnos'ta 150, Eleşkirt'te 300 kitap vardır⁶⁴³. Halkevlerinin kapatılmasının ardından Ağrı'da uzun bir süre Halk Kütüphanesi'nin varlığı söz konusu olmamıştır. Zira kitap sayıları ve kullanımına ilişkin istatistikler yakın dönemde tutulmaya başladığından bu konuda sağlıklı bilgiler elde edilememiştir.

Cumhuriyetin okullaşma kadar halka okuma-yazma ve araştırmayı aşılama hedefi nedeniyle Ağrı'da okullardaki eğitim faaliyetlerine ek olarak bir de her okulda mektep kütüphaneleri bulunmaktaydı. 1933-1934 öğretim yılında Bayezid'de toplam 7'si şehir, 14'ü köy olmak üzere 21 adet ilkokul mevcut olup buradaki kütüphanelerde toplam 2.215 kitap kaydı mevcuttu⁶⁴⁴. Bu dönemde Ağrı'da ortaokul kütüphanesinin olmaması da, ortaokulun öğretim yılına yeni başlamış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Daha sonraki yıllarda Ağrı'da eğitim seviyesini ve okuryazar oranını arttırmak amacıyla birçok okul açılmış ve bu okullara birer kütüphane tahsis edilmiştir. Böylece TÜİK verilerine göre; 1968'de Ağrı'da toplam 10 adet okul kütüphanesi vardır. Bu kütüphanelerin 6'sı ortaokul, 3'ü orta meslek ve teknik okulları, 1'i ise lisede bulunmaktaydı. Söz konusu kütüphanelerde toplam kitap sayısı 15.613'dür. Bu kitapların sadece 169'u lisede vardı⁶⁴⁵. Ağrı'da okul kütüphaneleri dışında İl Halk Kütüphanesi ve bir adet Çocuk Kütüphanesi vardır.

1950-1960 yılları arasında kütüphane, kitap ve kitapların ne şekilde kullanıldığına ilişkin bilgiler mevcut değildir. Ancak 1967 İl Yıllığı'na göre Ağrı'da 1961'de Milli Eğitim Müdürlüğü, Özel İdare ve Ağrı Belediyesinin ortak çalışmalarıyla Halk Eğitim Merkezi binasında açılan Çocuk Kütüphanesi ve 1969'da yapımı tamamlanan İl Halk Kütüphanesi bulunmaktaydı⁶⁴⁶. Ağrı'da 1960-1965'te Çocuk Kütüphanesi'nde toplamda 1.900 kitap bulunmakta ve bu kitapları 61.657 kişi okumuştur⁶⁴⁷. 1968'de ise Çocuk Kütüphanesi'nde 2.529 adet kitap bulunmaktaydı. Bu

⁶⁴³ Polat, 2019, s. 84.

⁶⁴⁴ BİUM, Maarif, 1933-1934 Halk Okuma Odaları Ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği, s. 61.

⁶⁴⁵ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), Milli Eğitim İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk, Üniversite ve Okul Kütüphaneleri 1959-1968, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No: 660, Ankara 1972, s. 5.

⁶⁴⁶ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 146-147.

⁶⁴⁷ Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, 1973, s. 84.

kitaplardan, 8.400'ü erkek, 8.229'u kadın olmak üzere toplam 16.629 okur yararlanmıştır⁶⁴⁸.

Dönem itibarıyla Ağrı'da okul çağı öğrenci sayısının artmasıyla birlikte kitap ve okuyucu sayısının da arttığı anlaşılmaktadır. 1975'te Ağrı Çocuk Kütüphanesi'nde toplam 3.588 adet kitaptan, 29.595 okur faydalanmıştır⁶⁴⁹. 1980'de toplam 4.244 kitap kaydı bulunmakta olup söz konusu kitaplar 24.246 okuyucu tarafından incelenmiştir⁶⁵⁰. Kütüphanede genellikle satın alma, bağış, resmi kurumlardan ve diğer kütüphanelerden devir yoluyla kitap temin etme şeklinde tasnif edilir, kitaplar konularına göre Genel konular, Felsefi, Dini, Sosyal ilimler, Dil bilimi, Nazarî Bilimler, Tatbiki Bilimler, Özel Sanatlar, Edebiyat, Tarih şeklinde gruplandırılmaktadır⁶⁵¹.

İl Halk Kütüphanesi Ocak 1969'da yapımı tamamlanmış ve uzun uğraşlar sonucunda açılmıştır. Kütüphane gerçekte Atatürk İlkokulu'nun bir odasında kurulan Çocuk Kütüphanesi'nin yeni binasına taşınmasıyla ortaya çıkmıştır. İl Halk Kütüphanesi ve Çocuk Kütüphanesi uzun yıllar boyunca aynı binada okuyuculara hizmet vermiştir⁶⁵². Bu bağlamda TÜİK'in verdiği sayısal verilere göre; 1969'da 1.368 adet kitap ile başlayan İl Halk Kütüphanesi'nde 14.883 okuyucu sayısı bulunmaktaydı⁶⁵³. 1970'te 1 kitaplığı bulunan Halk Kütüphanesi'nde toplam kitap sayısı 1.789'dur. 1970-1973 yılları arasında ise kitap sayısı ikiye katlanmış ve toplam kitap sayısı 3.996'ya çıkmıştır. Halk Kütüphanesi'nin ilk açıldığı dönemde üye sayısı 114 iken 1973'de 483'e çıkarak ciddi bir artış göstermiştir. 1973 yılı sonunda toplam kitap sayısı 4 bini aşmış ve okuyucu sayısı da yaklaşık 30 bin civarındadır⁶⁵⁴. Elde edilen verilerden de anlaşılabacağı üzere Halk Kütüphanesi'nde hem kitap sayısı hem de okuyucu sayısı her yıl artış göstermiştir. Esasında bu artışların, dönemin eğitim politikalarının bir sonucu olduğu şeklinde düşünülebilir.

⁶⁴⁸ BDİE, *Milli Eğitim İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk, Üniversite ve Okul Kütüphaneleri 1959-1968*, s. 4.

⁶⁴⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür ve Spor İstatistikleri 1975*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:845, Ankara 1978, s. 24.

⁶⁵⁰ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür İstatistikleri 1980*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:1027, Ankara 1983, s. 41.

⁶⁵¹ BDİE, *Kültür ve Spor İstatistikleri 1975*, s. 29-30-35; BDİE, *Kültür İstatistikleri 1980*, s. 48.

⁶⁵² *Ağrı İl Yılığ* 1967, 1969, s. 147.

⁶⁵³ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk Kütüphaneleri 1969-1973*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 808, Ankara 1977, s. 8.

⁶⁵⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yılığ* 1973, 1973, s. 84.

1980 yılına kadar 1 adet Halk Kütüphanesi bulunan Ağrı'da 1974'de toplam 4.616 adet kitap ve 24.187 okuyucu⁶⁵⁵, 1975'te 499 yeni kitapla toplam kitap sayısı 5.115'i bulmuş ve bu dönem toplam okuyucu sayısı yaklaşık 2 bin kişi artarak 26.257 olmuştur⁶⁵⁶. 1976'da toplam kitap sayısı 5.816, 1977'de 6.395 ve 1978'de ise 6.547'ye ulaşmıştır. Okuyucu sayısında yıl yıl dengesizliklerin olduğu Halk Kütüphanesi'nde 1977'de okuyucu sayısı 36.546 iken sonraki yılda ciddi bir düşüş yaşanarak bu sayı 28.252'ye gerilemiştir⁶⁵⁷. Çalışmanın son yılında İl Halk Kütüphanesi'ne 250 adet yeni kitap girişi yapılarak mevcut kitap sayısı 7.267'ye çıkmış ve okuyucu sayısı da 25.764 olmuştur⁶⁵⁸.

2.4. Ağrı'da Sanat

Ağrı'nın sosyo-kültürel tarihinde sanatsal faaliyetler ayrı bir yer tutmaktadır. Zira DP ve AP dönemlerinde Ağrı'da artan eğitim anlayışı bu dönemlerde sanatsal faaliyetlerin de artmasına vesile olmuştur. Sanatsal ve kültürel faaliyet ve etkinlikler kapsamında ilde bulunan Sanat Enstitüleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu enstitüler sayesinde birçok genç sanat dallarında kendilerini geliştirme imkanı bulmuştur. Bu enstitülerde hem kadın hem de erkeklere yönelik iş kollarının mevcudiyetiyle birlikte gençler meslek sahibi olabilmektedirler. Bunların en önemli örnekleri halk eğitim çalışmaları başlığı altında anlatmıştık. Bunlar Halk Eğitim Merkezlerine bağlı gezici kurslarıdır. Bunun dışında ilde artan sanatsal faaliyetler yine de yetersiz durumdadır. Bilhassa DP ve AP dönemlerinde ilde mevcut sanatsal faaliyetlerin yetersiz olmasına rağmen kültür ve sanat anlamında en yaygın sanatsal faaliyet sinemalardır.

DP dönemiyle birlikte tek partili hayatın sona ermesiyle başlayan değişim Türk sineması için de yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiş, *Sinemacılar Dönemi* olarak da adlandırılmıştır. Yeşilçam'ın tohumlarının atıldığı DP döneminde elektrik kullanımının yaygınlaşmasıyla sinema salonları çoğalmıştır⁶⁵⁹. Yeşilçam dönemi birçok sorunu beraberinde getirmesine rağmen Türk sinemasında 1980'li yıllara kadar etkili olmuştur.

⁶⁵⁵ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür ve Spor İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk Kütüphaneleri 1974*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:823, Ankara 1977, s. 6.

⁶⁵⁶ BDİE, *Kültür ve Spor İstatistikleri 1975*, s. 7.

⁶⁵⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür İstatistikleri 1978*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:942, Ankara 1981, s. 6.

⁶⁵⁸ BDİE, *Kültür İstatistikleri 1980*, s. 21.

⁶⁵⁹ Şen, 2020, s. 198.

1950’li yıllarda tek partili hayatın bitmesiyle birlikte toplumsal yaşamda büyük değişikliklerin meydana geldiği bilinen bir gerçektir. Bu değişiklikler Ağrı’da da kendini göstermiş ve ilin sosyal ve kültürel yapısı bu anlamda şekillenmiştir. Bu dönemde Ağrı’da sanatsal faaliyetlerin başını çeken sinemanın tarihi ve ilk gösteriminin ne zaman yapıldığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. TÜİK’in Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistikleri 1970’lerden sonra kayıt edildiği ve bu tarihlerden önce kesin ve net bir bilginin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Ağrı’da sinemanın varlığı DP döneminin ikinci yarısına rastlamaktadır. Dönemin yerel gazetelerinde Birlik Sinema adında bir sinema salonunun olduğu ve burada filmler ve saatleri hakkında ilanlar verildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Ağrı’da Birlik Sinemasında yılın en çok izlenen “Hızları Pençesinders”⁶⁶⁰ ve “Kara Sevdâ”⁶⁶¹ adlı filmleri gösterime girmiş ve çok sayıda izleyici tarafından bu filmler izlenmiştir. Bu bağlamda 1956’da Birlik Sineması Ağrı halkına hizmet vermiştir.

TÜİK, Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistik verilerine göre, 1970’te Ağrı’da toplam 9 adet sinema bulunmaktaydı. Sinemaların koltuk sayısı 1.350, toplam seyirci sayısı ise 213.200’dür. Bu sinemaların 2’si ikinci sınıf, 7’si üçüncü sınıf sinemalardır⁶⁶². 1973’te Aksoy ve Yurt sinemaları faaliyet göstermekle beraber bu dönemde modern anlamda ihtiyaçlara cevap verecek belediye sineması açılmamıştır⁶⁶³. 1973’ten sonra sinema sayısında görece değişikliğin yaşandığı istatistik verilerinden anlaşılmaktadır. Bu değişikliğin asıl nedeni artan kentleşmeyle birlikte sinemaya ayrılan alanların azalmasıdır.

1978’de 4 adet sinema bulunmakta olup toplam koltuk sayısı 1.430’dur. Bu sinemaların 3’ü birinci sınıf sinema özelliğindedir. Söz konusu sinemalar kışlık sinemalardır. Zira iklim şartları nedeniyle ilde yazlık sinema bulunmamaktadır. Kışlık sinemalarda toplam oynatılan film sayısı 1.041 olup bunun 864’ü yerli, 177’si yabancı filmlerdir. Toplam 472.957 kişinin film izlediği sinemalarda yerli film izleyenlerin sayısı 366.777 iken yabancı film izleyenlerin sayısı 106.180’dir⁶⁶⁴.

⁶⁶⁰ Şark Ekspres, 5 Haziran 1956, Sayı: 253, s. 2.

⁶⁶¹ Şark Ekspres, 12 Haziran 1956, Sayı: 260, s. 2.

⁶⁶² Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistikleri 1970*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Yayın No: 665, Ankara 1973, s. 9.

⁶⁶³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973*, 1973, s. 96.

⁶⁶⁴ BDİE, *Kültür İstatistikleri 1978*, s. 197,201.

1980'e gelindiğinde, il genelinde sinema sayısında bir değişiklik olmamış, ancak koltukların sayısı azalmıştır. Bu bağlamda, Ağrı'da toplam 1.080 koltukla 4 adet kışlık sinema hizmet vermektedir. Bu dönemde sinemalarda oynatılan film sayısı toplam 547'dir. Bu filmlerin sadece 80'i yabancı film olup geriye kalan 467'si yerli filmlerdir. Bu dönemde sinemalara toplam 361.433 kişi gitmiş ve bunların 280.590'ı yerli filmler izlerken 80.843'ü ise yabancı film izlemiştir⁶⁶⁵. Yukarıda belirtilen veriler ışığında Ağrı'daki toplam dört sinema göz önünde bulundurulursa halkın bu sinemaları sürekli doldurduğu anlaşılmaktadır.

Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında sinema dışında bale, opera, gibi sanatsal faaliyetler yapılmamaktadır. Tiyatro çalışmaları da eğitim kurumlarının çabalarıyla ya okullarda ya da halk eğitim merkezlerinde yapılmıştır⁶⁶⁶. Söz konusu tiyatro çalışmaları da amatör nitelikte yapılmaktaydı. Yine bu dönemde tiyatro, devlet tiyatrolarının gösterileriyle sınırlı kalmış ve okullarda özellikle yıl sonlarında, valilik bünyesinde piyesler sergilenmiştir⁶⁶⁷. Ağrı'da sinema salonlarının az olması ve tiyatro salonunun bulunmaması bunların dışında her hangi bir görsel sanat faaliyetinin gerçekleştirilmemesi, DP ve AP dönemlerinde Ağrı'da sanatsal faaliyetlerin sınırlı olduğunu kültürel alanda çeşitliliğin çok fazla olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Sanatsal etkinliklerinin bir diğeri de iş gücüne dayalı geleneksel el sanatlarıdır. El sanatları genellikle, halı, kilim, yastık ve çorap dokumacılığı olarak gruplandırılmıştır. Ayrıca Ağrı'da günlük hayatta özellikle kullanıldığından keçecilik de fazlasıyla yaygın bir faaliyettir⁶⁶⁸. Bununla birlikte halk eğitim merkezlerinde sanatsal faaliyet olarak değerlendirilebilecek halı, kilim, daktilo, bıçkı-dikiş, nakış gibi bilgi ve beceri kazandıran kursların varlığından söz edilebilir. Bu dönemlerde Ağrı'da geleneksel el sanatlarının zenginliği ilin ekonomisine ve gelişme düzeyine ayrıca katkı sağlamıştır. Ancak zamanla değişen yaşam şartları, hızla gelişen kentleşmeyle birlikte dışarıya göçün artması da birçok geleneksel el sanatının sürekliliğini yitirmesine ya da yok olmasına neden olmuştur.

⁶⁶⁵ BDİE, *Kültür İstatistikleri 1980*, s. 97,104,108.

⁶⁶⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 398.

⁶⁶⁷ Karaköse, 23 Ocak 1961, Sayı: 2238, s. 1; Karaköse, 26 Ocak 1961, Sayı: 2241, s. 1.

⁶⁶⁸ Alparslan, 1995, s. 220.

2.5. Ağrı’da Yayınlanan Gazeteler

Basın, halka bilgi veya haber vermek için düzenli olarak yayımlanan, toplumu bilgilendirme ve yönlendirme gibi rolleriyle hayatın vazgeçilmez unsurlarından birisidir⁶⁶⁹. Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. yüzyıl sonundan XIX. yüzyıl ortalarına kadar olan süreçte meydana gelen siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler Türk basınının doğmasına zemin hazırlamıştır. İlk olarak II. Mahmut döneminde projeler ve radikal değişimlerin halka duyurulması için Takvim-i Vekayi Gazetesi çıkarılmıştır⁶⁷⁰. Bu tarihten itibaren basın gelişmeleri günümüze kadar gelmiştir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Ankara ve İstanbul’da hükümete karşı muhalefet oluşturan grupların eylemleriyle Cumhuriyet rejimine alışmamış eski İttihatçıların basında çok sesli bir örgütlenme çabasına ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Ankara meclisinde karışıklıklara neden olmasının akabinde Takrir-i Sükun Kanunu çıkarılarak hükümete, basın özgürlüğünü dilediği gibi kısıtlayabileceği, gazeteleri kapatabileceği şeklinde olağanüstü yetkiler verilmiştir⁶⁷¹. Liberal ve sosyalist muhalefeti benimseyen bütün gazeteler ve dergiler 1925’te kapatılmıştır. Bu tarihten itibaren ortada sadece hükümetin denetimindeki gazeteler yayın yapmaktaydı⁶⁷².

Çok partili hayata geçiş yıllarında hükümet DP’yi saf dışı bırakmak isteyen CHP, bazı yasaları düzelterek basın yasasını serbestleştirmiş⁶⁷³ ancak, İkinci Dünya Savaşı dönemi Türk basını üzerinde yoğun baskı ve denetimlerin olduğu dönem olmuş ve DP 1945-1950 yıllarında basın özgürlüğünün en büyük savunucusu olmuştur. 14 Mayıs 1950’de iktidara gelir gelmez basın özgürlüğünü sağlamayı amaçlamış ve çok geçmeden 15 Temmuz 1950’de yeni *Basın Kanunu* kabul edilmiştir. Bu kanun hükümetin basın üzerindeki denetimini büyük oranda kaldıran liberal bir kanundur. Böylece gazete veya dergi çıkarmak için hükümetin iznine ve ruhsatına gerek duyulmaksızın herkese eşit haklar verilmesine olanak sağlamıştır⁶⁷⁴.

⁶⁶⁹ Bahar Çimen, Kocaeli Basın Tarihi (1847-2017), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak 2017, s. 1.

⁶⁷⁰ Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Korza Basım, 1. Baskı, Ankara 2010, s. 117.

⁶⁷¹ Çimen, 2017, s. 6.

⁶⁷² Zürcher, 1993, s. 263.

⁶⁷³ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alagon), Kaynak Yayınları, 11. Basım, İstanbul 2012, s. 130.

⁶⁷⁴ Tunç, 2016, s. 536.

1960 yılına kadar iktidarda kalan DP, basın konusundaki tutumunu değiştirmiş yandaşı olmadığı sürece ikinci bir yayına izin vermemeye çalışmıştır. 1960 Askeri Darbesi sonrasında DP'nin koyduğu kanunlar esnetilmeye başlanmış bu da, yerel gazeteciliğin artmasına ortam hazırlamıştır⁶⁷⁵. Yerel basın, genel olarak kasaba ve şehirlerde yaşayan insanların gündelik hayatlarını ilgilendiren sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelere ve haberlere yer vermesi bakımından ulusal basından farklı bir özellik taşımaktadır⁶⁷⁶. Bu dönemde yayın yapan çok gazete mevcuttur. Ağrı'da basın ve yayın tarihi çok partili dönemden sonra başlamıştır. Her ne kadar Ağrı'da ilk gazete 1952'de basılmış olsa da, Anadolu'da bulunan birçok ilden daha etkin bir duruma gelmiştir.

2.5.1. Merkez İlçede Yayınlanan Gazeteler

Ağrı ve ilçelerinde 1950'den itibaren yayın hayatına başlayan birçok gazete mevcuttur. Bu gazeteler Ağrı, Yayla, Demokrat Parti Ağrı, Demokrat Ağrı, Şark Ekspres, Karaköse, Şarkın Dili, Mesuliyet ve Hâkimiyet'tir. Bu dönemlerde dünyada yaşanan gelişmeler yakından takip edilirken Ağrı ve çevresiyle ilgili haberlere geniş yer verilmiştir. Ayrıca 1950-1980 yılları arasında çıkarılan gazeteler sayı bakımından dikkat çekmektedir. Fakat bu dönemde gazetelerin daha çok siyasi nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

2.5.1.1. Ağrı Gazetesi

Ağrı'da ilk yerel gazete 1950 yılı seçimlerinde ortaya çıkmıştır. Ağrılı DP Milletvekili adayı olan H. Celal Yardımcı, AĞRI adında bir gazete bastırmıştır⁶⁷⁷. Siyasi, edebi müstakil gazete olarak haftada iki gün çıkan gazetenin ilk sayısı 6 Mayıs 1950'de çıkarılmıştır. Bu gazetenin Başmuharriri olan Celal Yardımcı gazetenin ilk sayısını İstanbul Şaka matbaasında bastırması akabinde gazeteyi Ağrı'ya getirerek halka dağıtmıştır. Bu gazete Ağrı'nın ilk yerel gazetesi olma niteliği taşımaktadır.

Dört sayfa halinde bastırılan gazetenin sahibi ve yazı işleri müdürü Yavuz Selim Bayraktar'dır. Gazete 10 kuruştan satılmaya başlanmıştır. DP'nin yayın organı

⁶⁷⁵ Çimen, 2017, s. 8.

⁶⁷⁶ Hangül, 2019, s. 112.

⁶⁷⁷ Alparslan, 1995, s. 185.

olarak yayınlanmaya başlanan gazetenin ilk sayfasından dördüncü sayfasına kadar yurttaki seçim faaliyetlerine genişçe yer verilmiş ve Ağrı'nın ilk gazetesi olması nedeniyle "Ağrı'nın Tanıtımı" ve Celal Yardımcı'nın "basın ve yayın hürriyeti" başlıklı köşe yazısına yer vermiştir⁶⁷⁸.

Gazetenin yayın hayatını sürdürdüğü dönemde yaşanan basım güçlüklerinden kaynaklı ikinci sayısını 15 Haziran'da yayınlayan Ağrı Gazetesi, DP'nin seçim zaferini fotoğraflarla yayınlamış, bu tarihten sonra yayın hayatına son vermiştir⁶⁷⁹. Aynı tarihte Kars Gazetesi sahibi Fuat Araslı tarafından AĞRIDAĞ adlı gazete bastırılmış bir süre sonra basım güçlükleri nedeniyle basımına devam edilememiştir⁶⁸⁰.

2.5.1.2. Yayla Gazetesi

Yayla Gazetesi, günlük, siyasi, tarafsız müstakil yerel gazete olarak 1952'de yayın hayatına başlamıştır. İmtiyaz sahibi Tevfik Doğramacioğlu çıkardığı Yayla Gazetesi ile yerel basına öncülük etmiştir⁶⁸¹. Yayına ilk başladığı yıl Bedri Münir Şefkatli gazetenin başyazarıdır. 1953'te dönemin Ağrı Belediye Başkan Yardımcısı Şeref Saraçoğlu ile ortaklık tesis edilerek başyazarlık görevini Saraçoğlu yürütmüştür. 1960 askeri müdahalesi sonrasında gazete Fazlullah Dondurmacıoğlu tarafından sahiplenilmiş,⁶⁸² yazı işleri de Dursun Çaloğlu tarafından ifa edilmiştir.

Ağrı'da Yayla Gazetesinin basımının yapıldığı yer, Örnek Matbaası'dır. Gazetenin isim logosu altında *Hakkın Otağıdır* ibaresine yer verilmiştir. Gazetenin ilk sayfasında iç ve dış siyasi haberlere genişçe yer veriliyordu. Ayrıca şehir haberlerine özellikle başlık atan gazete ikinci sayfa da daha çok şehiriçi ilanlara yer verilmiştir. Gazetenin yıllık abone ücreti 30, altı aylık abone ücreti 16 ve üç aylık abone ücreti 8 liradır. Ayrıca resmi ilanların santimi 10 liradır⁶⁸³. Günlük yayınlanan gazete, ilk yıllarda 5 kuruştan satılırken 1960'lı yıllarda 10 kuruşa satılmıştır. İlk basım yılından 1963 yılı Temmuz ayına kadar basın hayatına devam etmiştir⁶⁸⁴.

⁶⁷⁸ Ağrı, 6 Mayıs 1950, Sayı: 1, s. 1-4.

⁶⁷⁹ Ağrı, 15 Haziran 1950, Sayı: 2, s. 1-4.

⁶⁸⁰ *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 120; Alparslan, 1995, s. 185.

⁶⁸¹ Alparslan, 1995, s. 185.

⁶⁸² Figen Atabey, "27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesinin Ağrı Yerel Basımından Yayla Gazetesine Yansımaları", *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No:21, Erzurum 2018, s.543.

⁶⁸³ Yayla, 15 Nisan 1960, Sayı: 2174, s. 2.

⁶⁸⁴ Yayla, 19 Temmuz 1963, Sayı: 3144, s. 1.

2.5.1.3. Demokrat Parti Ağrı Gazetesi

Demokrat Parti Ağrı Gazetesi, ilk yayını 28 Ekim 1954'te yayınlamıştır⁶⁸⁵. Gazete isminin altında “zaferden zafer günlük siyasi gazete” ibaresiyle DP'nin yayın organı olduğunu açıkça göstermektedir. İmtiyaz sahibi Ağrı DP İl İdare Kurulu'dur. Yazı işleri Ömer Karaca tarafından idare edilen gazetenin satış fiyatı 5 kuruş ve basımının yapıldığı yer Şarkın Dili Matbaası'dır. İki sayfadan oluşan gazetenin ilk sayfasında DP il idare kurulunun yazıları, siyasi haberler ve şehiriçi haberlere yer verilmiş, ikinci sayfasında ise ilanlar ve muhasebeyle ilgili yazılara yer verilmiştir⁶⁸⁶.

2.5.1.4. Demokrat Ağrı Gazetesi

Demokrat Ağrı Gazetesi, günlük, siyasi, demokrat gazete olarak 27 Eylül 1954'te yayın hayatına başlamıştır⁶⁸⁷. İlk kurulduğunda Bülent Saraçoğlu ve Fazlullah Dondurmacıoğlu tarafından çıkarılan gazete her yerde 5 kuruştan satılmaya başlamıştır. 1960'lardan itibaren satış fiyatı 10 kuruş olmuştur⁶⁸⁸. Ayrıca gazetenin yıllık abone ücreti 30 lira, altı aylık abone ücreti 15 lira ve üç aylık abone ücreti 8 liradır⁶⁸⁹.

İlk başlarda gazetenin basımının yapıldığı yer aynı adı taşıyan Demokrat Ağrı Matbaası'dır. Sonraki yıllarda Örnek matbaasında basımına devam edilmiştir. 1955'te imtiyaz haklarının ortaklığı Celal Başer'e devredilmiştir. İki sayfa halinde çıkarılan gazetenin ilk sayfasında Ağrı'nın şehir sorunlarıyla ilgili haberlere, ikinci sayfada ise matbaa ilanlarına yer verilmiştir⁶⁹⁰.

İmtiyaz haklarının ortaklığı Celal Başer'e verildikten sonra gazetenin logosunun değişmiştir. Logonun sol yanında, gazete sahibinin özlü sözlerine yer verilmektedir. Bu tarihten sonra gazetenin ilk sayfasında Ağrı'nın şehir sorunlarının yanında siyasi durumlara da değinmeye başlanmıştır⁶⁹¹. Ayrıca gazetenin ilk sayfasının alt kısmında Mevlana'nın kısa özlü sözleri ya da şiirlerine yer verilmiştir⁶⁹². 1960'larda ise gazetenin ilk sayfasında dünyadan, ülkede ve Ağrı'da yaşanan siyasi, sağlık,

⁶⁸⁵ Demokrat Parti Ağrı, 28 Ekim 1954, Sayı: 1, s. 1.

⁶⁸⁶ Demokrat Parti Ağrı, 2 Kasım 1954, Sayı: 4, s. 1-2.

⁶⁸⁷ Demokrat Ağrı, 27 Eylül 1954, Sayı: 1, s. 1.

⁶⁸⁸ Demokrat Ağrı, 1 Eylül, 1960, Sayı: 1821, s. 1.

⁶⁸⁹ Demokrat Ağrı, 2 Mart 1960, Sayı: 1580, s. 2.

⁶⁹⁰ Demokrat Ağrı, 12 Ekim 1954, Sayı: 12, s. 1-2.

⁶⁹¹ Demokrat Ağrı, 6 Ocak 1956, Sayı: 369, s. 1.

⁶⁹² Demokrat Ağrı, 30 Mart 1961, Sayı: 2076, s. 1; Demokrat Ağrı, 13 Nisan 1961, Sayı: 2088, s. 1.

ekonomi, spor, iletişim gibi haberlere genişçe yer verilirken ikinci sayfada ise telgraf ücretleri, resmi ilanlara yer verilmiştir⁶⁹³.

2.5.1.5. Şark Ekspres Gazetesi

Şark Ekspres Gazetesi, ilk sayısını 11 Ağustos 1955'te yayınlamıştır. Sahibi ve Başmuharriri Avukat Bedri Münir Şefkatli'dir. Günlük, siyasi müstakil gazete niteliği taşıyan gazetenin basıldığı yer Şarkın Dili matbaasıdır. Gazetenin isminin logosunun sağ tarafında "Hak Yolunda Halk İçin" ibaresine yer verilmiştir. Gazete 10 kuruştan satışa sunulmakta olup 1 aylık aboneliği 260 kuruş, 3 aylık aboneliği 750 kuruş, 6 aylık aboneliği 15 lira ve bir yıllık aboneliği 30 liradır. İlk yayımlandığı yıllarda iki sayfadan oluşan gazetenin ilk sayfasında ulusal ve yerel haberlere yer verilirken ikinci sayfada ise dünyadan haberler, ekonomi ve ilanlar yer almaktadır⁶⁹⁴.

Genelde iki sayfadan oluşan gazetenin her sayısında ilk sayfada yerel ve ulusal siyasi haberlere, ikinci sayfasında ise "Edebiyat" başlıklı köşede şiir, hikâye ve romanlara yer verilmiştir. "Aktüalite" başlıklı sağ köşede resim ve olaylar yer almıştır⁶⁹⁵. Özel günlerde dört sayfa basımı yapılan gazetenin, dört sayfadan oluşan sayılarında birinci sayfada günün anlam ve önemi, ikinci sayfada "Yurttan ve Dünyadan Haberler" başlığıyla ulusal basında yer alan haberlere ve ilin tanıtımına, üçüncü sayfada Ağrı'nın folkloru, son sayfada ise coğrafyası ve ekonomisine yer verilmiştir⁶⁹⁶. 1965'e kadar yayınına devam ettiren Şark Ekspres gazetesi, bu tarihte yayın hayatına son vermiştir⁶⁹⁷.

2.5.1.6. Şarkın Dili Gazetesi

Şarkın Dili Gazetesi günlük, siyasi, tarafsız gazete olarak ilk sayısını Haziran 1953'te yayınlamıştır. Yayla Gazetesinin hemen ardından Mecit Hun ve Cezmi Öztekin tarafından kurulan gazete bir süre sonra Abdulkadir Şefkatli'ye devredilmiştir⁶⁹⁸. Her gün yayınlanan gazetenin basımı aynı adı taşıyan Şarkın Dili matbaasında yapılmış olup

⁶⁹³ Demokrat Ağrı, 12 Şubat 1960, Sayı: 1662, s. 1-2.

⁶⁹⁴ Şark Ekspres, 12 Ağustos 1955, Sayı: 2, s. 1.

⁶⁹⁵ Şark Ekspres, 26 Ağustos 1955, Sayı: 12, s. 1-2.

⁶⁹⁶ Şark Ekspres, 15 Nisan 1956, Sayı: 211, s. 1-4.

⁶⁹⁷ Alparslan, 1995, s. 185.

⁶⁹⁸ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 120; Atabey, 2018, s. 549.

Şarkın Dili adıyla son kez 20 Ocak 1954'te çıkmıştır. Bu tarihten sonra 21 Haziran 1954 tarihi itibarıyla Karaköse olarak yayınlanmaya başlamıştır⁶⁹⁹.

2.5.1.7. Karaköse Gazetesi

1953'te çıkarılan Şarkın Dili Gazetesinin 1954'ten sonra adının Karaköse olarak değiştirildiği ve Bedri Münir Şefkatli'nin Karaköse Gazetesini çıkararak yayın hayatına başlattığı anlaşılmaktadır. Gündelik, siyasi, tarafsız olarak yayınlanan gazetenin isminin altında "Halkın Sesi-Hakkın Müdafiiyiz" sloganıyla uzun süre yayın yapan gazetenin yazı işlerini fiilen idare eden Emrullah Şara'dır. Gazetenin basımının yapıldığı yer, Şarkın Dili Matbaasıdır. Gazetenin satış fiyatı 5 kuruştur⁷⁰⁰. 1963 yılı Temmuz ayına kadar yayın hayatını sürdüren gazete 2972. son sayısının ardından yayın hayatını durdurmuştur.

İmtiyaz hakları sonraki yıllarda Abdulkadir Şefkatli'ye verilmiştir. Yazı işleri fiilen Bedri Münir Şefkatli tarafından ifa edilmiştir. Gündelik siyasi müstakil akşam gazetesi olarak yayınlanmaya başlayan gazete iki sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin ilk sayfasında ülkenin ve ilin siyasi, sosyal ve kültürel tarihine dair haberlere yer verilmekte olup ikinci sayfada ilanlar yer almıştır⁷⁰¹.

2.5.1.8. Mesuliyet Gazetesi

Ağrı'da 1960'tan sonra basın etkinliklerinin yoğunlaştığı dönemde yayın hayatına başlayan Mesuliyet Gazetesi, Celal Başer ve Fazlullah Dondurmacıoğlu tarafından Demokrat Ağrı ve Yayla gazetelerinin birleştirilmesi ve yeni bir teknik düzenlemeyle 1 Haziran 1963'te yayın hayatına başlamıştır. 0,90 ebadında 4 sayfa halinde ve iki renk şeklinde basılan Mesuliyet Gazetesi, Ağrı'da yayınlanan en uzun ömürlü gazetedir⁷⁰².

Günlük, siyasi ve müstakil olarak yayınlanan gazetenin basımı geliştirilen Yeni matbaada yapılmıştır. Gazetede 1974 yılına kadar İstanbul gazetelerinden geri kalmayacak şekilde başarılı yayınlar yaparak Ağrı'nın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatıyla ilgili haberlere sıkça yer vermiştir. 1974'ten itibaren sayfa sayısını ikiye

⁶⁹⁹ www.kasif.mkutup.gov.tr (Şarkın Dili Gazetesi açık gösterim e.t.12.08.2021)

⁷⁰⁰ Karaköse, 5 Ağustos 1954, Sayı: 365, s. 1,3.

⁷⁰¹ Karaköse, 4 Ocak 1958, Sayı: 1305, s. 1-2.

⁷⁰² *Ağrı İl Yıllığı 1967*, 1969, s. 120; Atabey, 2018, s. 549.

indiren gazete tek renk olarak yayınlanmaya başlamıştır⁷⁰³. Ayrıca Mesuliyet Gazetesi Ağrı’da uzun yıllar yayın yapan gazetelerden biri olarak 1980’lerden sonra da yayın hayatını sürdürmüştür.

2.5.1.9. Hâkimiyet Gazetesi

Hâkimiyet Gazetesi, 1965’te Avukat Süreyya Öney tarafından kurulmuş ve ilk sayısını Ağrı’nın kurtuluş yıldönümüne denk getirerek 15 Nisan 1965’te yayınlamıştır. Sahibi Ferda Öney, Başyazarı Süreyya Öney, yazı işleri müdürü Adnan Kaçmaz ve Genel Yayın Müdürü Kemal Güngör’dür⁷⁰⁴.

Hâkimiyet Gazetesi, 0,90 ebadında 4 sayfa halinde ve iki renk şeklinde basılan günlük, siyasi, müstakil gazete olarak yayın yapmaktadır. Gazetenin basımı modern baskı ve malzemeye sahip olan Doğu matbaasında yapılmaktadır. Gazetenin fiyatı 25 kuruştan satışa sunulmuş olup gazeteye aboneliğin yıllık 75, altı aylığı 40, üç aylığı 20 liradır. Gazeteye resmi ilanların tek sütun santimi ve teşekkür gibi ilanlar ise 10 liradır⁷⁰⁵. Nitelik bakımından İstanbul gazetelerinden geri kalmayacak şekilde yayın hayatına devam eden gazete 1974’ten itibaren iki sayfa ve tek renk şeklinde basıma devam etmiştir. Gazetenin kurucusu olan Süreyya Öney’in sonraki yıllarda Cengiz Kılıç’a devrettiği gazete 1987’de kapanarak yayın hayatına son vermiştir⁷⁰⁶.

Günlük olarak yayınlanan gazetenin isminin altında “Doğruya Doğru İğriye İğri” ibaresine yer verilmiş ve sol üstte Mustafa Kemal Atatürk’ün “Hakimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir” sözü yer almaktadır. Hâkimiyet Gazetesi CHP yanlısı bir tutum sergilemektedir. Dönemi sürekli eleştiren yazılar kaleme almış bazen de hükümetin olumlu yönlerini gösteren yazılara da yer vermiştir. Daha çok Ağrı’nın hükümet yetkilileri tarafından gerçek anlamda ziyaret edilmediğine dair eleştirel yazılar kaleme alınmıştır⁷⁰⁷. Gazetenin kurucusu olan Avukat Süreyya Öney Ağrı’nın kalkınması için gazetenin hemen her sayısında kendi eleştirel yazılarına yoğunluk vermektedir.

Günlük olarak yayınlanan gazete toplam 4 sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin ilk sayfasında iç ve dış haberlere yer verilmiştir. Birinci sayfanın sol köşesinde Süreyya Öney’in bazen Ağrı’nın sorunlarını dile getirdiği bazen de hükümeti ve Ağrı yerel

⁷⁰³ Alparslan, 1995, s.185

⁷⁰⁴ Hakimiyet, 15 Nisan 1965, Sayı: 1, s. 1.

⁷⁰⁵ Hakimiyet, 16 Nisan 1965, Sayı: 2, s. 4.

⁷⁰⁶ Alparslan, 1995, s. 186.

⁷⁰⁷ Hakimiyet, 8 Mayıs 1965, Sayı: 22, s. 1.

yönetimini eleştirdiği köşe yazıları yer almaktadır. Gazetenin ikinci sayfasında Hukuki bahisler veya “Fikir Demeti” başlığıyla Ağrı’nın sorunlarına çözüm önerilerine, dönemin siyasi meseleleri ve yabancı kitap ve yazıların çevirilerine, üçüncü sayfada “Ağrı’dan sesler” veya “Edebi Bahisler” başlığı altında çeşitli konularda şiir ve yazılara ve dış politikada sağlık, eğitim ve ekonomi konularına yer verilmiştir. Dördüncü sayfa da ise spor haberleri ve ilanlar yer almaktadır⁷⁰⁸.

2.5.2. İlçelerde Yayınlanan Gazeteler

Ağrı’nın ilçelerinde yayınlanan gazeteleri 1968’den sonra yayın hayatına başlamışlardır. Bunlar Doğubayazıt Narinkale, Çağrı, Patnos’un Sesi ve Murat’ın Sesi gazeteleridir.

2.5.2.1. Doğubayazıt Narinkale Gazetesi

1950’li yıllardan itibaren Ağrı’da yayınlanmaya başlayan gazetelerden bazıları da ilçelerde yayın yapan gazetelerdir. Bu gazeteler sayıları çok az ya da kısa ömürlü olan gazetelerdir. Bunlardan ilki 1967’de Doğubayazıt’ta yayınlanan Doğubayazıt Narinkale Gazetesidir. İlk olarak 1967’de Fazıl Sıktaş tarafından çıkarılan gazetedir⁷⁰⁹. Bu gazetenin imtiyaz hakları 1969’da Osman Baydar’a verilmiş ve günlük, siyasi, müstakil gazete olarak yayın hayatına başlamıştır⁷¹⁰.

2.5.2.2. Çağrı Gazetesi

Bu dönemde yayın hayatına başlayan gazetelerden biri de Doğubayazıt’ta yayınlanan Çağrı Gazetesidir. Asım Aladağ tarafından ilk olarak 1969’da yayına başlamıştır. Günlük, siyasi, müstakil gazete olan Çağrı gazetesinin idare müdürü Gürkan Öztunç’tur. Fiyatı 25 kuruştan satışa çıkarılan gazetenin isim logosunun altında “Adaletsiz Kuvvet Zalimdir” yazısı yer almaktadır⁷¹¹.

⁷⁰⁸ Hakimiyet, 22 Nisan 1965, Sayı: 7, s. 1-4.

⁷⁰⁹ Ağrı İl Yıllığı 1967, 1969, s. 121.

⁷¹⁰ Alparslan, 1995, s. 186.

⁷¹¹ Demir, 2020, s. 155.

2.5.2.3. Patnos'un Sesi Gazetesi

Yerel gazetelerden biri olan ve gündelik, siyasi gazete olarak 1972'de yayına başlayan Patnos'un Sesi Gazetesi Patnos'ta yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin kurucusu İsmet Aladağ ve mesul müdürü Cemil Erhan'dır. Fiyatı 25 kuruştan satılan gazetenin sağ üst köşesinde "Affetmek ve Unutmak İyi İnsanların İntikamıdır" yazısı yer almaktadır⁷¹². Patnos ve Ağrı'da yaşanan siyasi ve mahalli olaylara sıkça yer verilmiştir.

2.5.2.4. Murat'ın Sesi Gazetesi

Yayın hayatına başlayan bir diğer gazete de Tutak'ta yayınlanan Murat'ın Sesi Gazetesidir. Bu gazete ilk yayını 21 Nisan 1978'de yapmış, haftalık siyasi bir gazetedir. Patnos'un Sesi gazetesinde muhabirlik yapan Yılmaz Akıneller Tutak'ta yayınlanan gazetenin sahibidir⁷¹³. Bu gazete çok az bir süre yayınlandığı için yayın politikaları hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.

2.6. Ağrı'da Düğünler

Toplumların ortaya koyduğu kültür unsurları arasında önemli yer tutan geçiş dönemleri insanoğlunun dünyaya gözlerini açtığı andan itibaren hayatı boyunca yaşadığı değişikliklerin topluma ve çevreye tanıtılması, kabul ettirilmesi ve bireyin bu değişikliklerin farkında olması amacıyla oluşturulmuş sosyal inanışların bütünüdür. Bu geçiş dönemlerinin ilki doğum, ikincisi evlenme, sonuncusu ise ölümdür⁷¹⁴. Geçiş dönemleri içerisinde evlenme, nişan ve sünnet gibi törenler toplumsal hayata renk katmaktadır. Evlenme ritüelinin mutluluğu ve hüznü aynı anda getirdiği görülmektedir. Evlenme gelenekleri dünyanın her yerinde görülmekle birlikte, eş seçimi, eş sayısı ve evlilik törenleri kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Evlilik gelenekleri yörelerin tarihi ve coğrafi şartlarına göre mahalli farklılıklara rağmen kültürel değerler ve kavramlar günümüzde de devam etmektedir.

⁷¹² Patnos'un Sesi, 16 Ekim 1973, Sayı: 437, s. 1.

⁷¹³ www.kasif.mkutup.gov.tr (Murat'ın Sesi gazetesi Açık Gösterim) (e.t. 12.08.2021)

⁷¹⁴ Akif Arslan, "Ağrı İli Halk Kültüründe Geçmişten Günümüze Evlenme Merasimi ile İlgili Örf, Adet, Gelenek ve Görenekler", *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No:21, Erzurum 2018, s. 493.

Ağrı’da eski Türk düğünlerinin izleri, çok eski tarihlere gitmektedir. Ağrı’da düğün adetleri yöreden yöreye farklılık göstermekle birlikte şehir ve kasabalarda genellikle birbirine benzerler. Burada önceleri geleneklere göre yörede evlenme yaşı kızlarda 13-14 erkeklerde ise 14-20’dir⁷¹⁵. Oldukça erken yaşta evliliklerin yaşandığı yörede kızlar erkeklerden daha erken evlendirilirdi. Genel olarak erkeklerin evlenme isteklerini aileye açıkça duyurması uygun görülmediğinden onların evlenme istekleri evde huzursuzluk çıkararak, bilhassa evlenmek isteyen erkekler, annelerine karşı sert tutumları ve bazı hareketleriyle evlenme isteklerini belirtirler⁷¹⁶. Bazen de evde kız kardeşleri varsa evlenme isteğini kız kardeşine söyler kardeş de bu isteği annesine bildirirdi⁷¹⁷. Bu şekilde evlenme isteği aile büyüklerine ulaştırılır ve aile büyükleri araya girerdi.

Ağrı’da evlenmek isteyen kadının Hidrellezde⁷¹⁸ bahtının açılması için “gıllık” (tuzlu ekmek) hazırlanır ve bir bacaya konur karganın onu alıp hangi yöne doğru götürdüğü izlenir gece de aynı gıllıktan bir adet yer ve su içmeden uyur, gece rüyasında kadına kim su verirse sabah kalktığında annesine söyler⁷¹⁹ ve bu gibi inanışların yapılması evlenme isteğinin belirtisi olarak gösterilmektedir. Kadının bunu annesine söylemesi çözüm getirmez, evlenebilmesi kadın evine dünür gezisinin yapıp yapılmamasına bağlıdır. Ayrıca kadınlar dünür gezmesi sonucunda eve gelen taliplerinden biriyle evlenmek istiyorsa sessiz kalır ve kadının ailesi de onun evlenmek istediğini anlar böylece isteme gerçekleştirilirdi. Ailenin kızı vermediği durumlarda kızların tavırlarında değişikliğin meydana geldiği, “Bu evden bıktım.” gibi sözler söyleyerek evlenme isteğini bir şekilde belli ettiği de görülebilmektedir⁷²⁰. Bu durumun çok nadir görüldüğü Ağrı’da 1950-1970’li yıllarda kimi zaman erkeğe de sorulmadan

⁷¹⁵ *Ağrı İl Yıllığı* 1967, 1969, s. 160.

⁷¹⁶ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 393.

⁷¹⁷ Arslan, 2018, s. 495.

⁷¹⁸ *Hidrellez*: Her yıl 6 Mayıs günü Hızır ve İlyas Aleyhisselam’ın bir araya geldiğine ve artık güzel günlerin geleceğine inanıldığı ve baharın müjdecisi olarak bilinen gündür. Hızır ile İlyas Aleyhisselam’ın iki kardeş olduğu ve çok küçük yaşlarda birbirlerinden ayrıldıklarına inanılmaktadır. İnanca göre her yıl 6 Mayıs’ta Hızır ve İlyas Aleyhisselam, her yerleşim biriminin mezarlık veya ziyaret yerlerinde bir araya gelir. Bu sebeple halk, Hidrellez’i genellikle ziyaret yerlerinde veya mezarlıklarda kutlarlar. Yöre halkı, 6 Mayıs’ı kış mevsiminin sona erip yaz mevsiminin başladığı gün olarak kabul edip baharın geldiğine inanır. Buna göre Hidrellez kutlamaları esasen tabiatla ve mevsim değişikliğiyle ilgili bir bayramdır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “*Hidrellez*”, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt:17, İstanbul 1998, s. 313-315.)

⁷¹⁹ *Ağrı İl Yıllığı* 1967, 1969, s. 164.

⁷²⁰ Arslan, 2018, s. 495.

aile büyüklerinin istediği kendi aşiret ve kabilelerinden biriyle evlendirildiği bilinmektedir.

Geçmişte evlenmek isteyen erkek ve kızın birbirini görmeleri şart değildi. Evlenmek isteyen erkeğin ailesi kız bulmak maksadıyla arayışlara girer ve bu işlere “Dünür Gezmesi” denilmektedir. Dünür gezmesi sırasında uygun bulunan kız elçi vasıtasıyla babasından istenir. Baba kızını vermeyi kabul ederse erkek tarafı kız istemeye gider ve iki ailenin büyükleri kız alıp vermelerde başlık parası, alınacak eşyaların belirlenmesi maksadıyla bir araya gelir⁷²¹. Söz kesilirken bu önemli konu mutlaka gündeme getirilir ve bir nevi pazarlık yapılarak sonuçlandırılır.

Söz kesimi bittikten sonra işin maddi yönü ele alınır. Ağrı ve çevresinde “iç güvey usulü”, masrafları ortak karşılama ve kız tarafının çeyizi kendi verme veya kız tarafının mirasa ortaklığı söz konusu olmadığından maddi yük daima erkek tarafına aittir. Genellikle başlık denilen bu masraf her evlilikte mutlaka vardır. Başlık durumu halledildikten sonra bu sefer kızın ailesine verilecek hediyelerin belirlenmesi konusu ele alınır. Kızın anne, baba, abi, abla, amca, dayı ve diğer akrabalarına verilen armağanlara (Halat/ Hil’at) denilmektedir⁷²². Başlık parası yörede çok yaygın olduğundan her baba kızını başlıkla vermek ister hatta bir gurur vesilesi olarak kabul edilirdi. Kız evinde yapılan masraflar genellikle kız tarafına ait olsa bile verilen başlık parasıyla bu masraflar karşılanır kalanı ise geline çeyiz yapılır. Bazı aşiretlerde ise çok başlık alınmasına rağmen bunun az bir kısmıyla kızlarına çeyiz alınır. Başlık ve hil’at kesimi önceden belirlendiyse şerbet içimi sırasında gelen misafirlerin önünde bir daha konuşularak karara bağlanır ve şerbet içimine geçilir ve nişan günü belirlenirdi. Ardından geline nişanın yapılacağı güne kadar, söz niyetine belge denilen bir yüzük takılırdı.

Ağrı’da nişan törenleri ayrı bir zamanda yapıldığı gibi düğünle birlikte de yapılır. Nişanda hediye olarak yüzük, altın, bilezik, gelinin giyimi için kıyafet ve kullanması için gerekli eşyalar, gelinin aile fertleri için hil’at, hediyeler, çerez, sigara, misafir şekeri, yemek eşya ve malzemesi, etlik hayvan gibi hediyeler kız tarafına götürülmek üzere hazırlanır⁷²³. Hazırlıklar bittikten sonra nişana gelmesi istenen kişiler davet edilirdi. 1980’lere doğru davetiye kartı usulü çıkmasına rağmen çok yaygın

⁷²¹ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 393.

⁷²² Hakimiyet, 6 Ocak 1979, Sayı: 4210, s. 1.

⁷²³ Alparslan, 1995, s. 227-228.

değildi. En yaygın davet biçimi sözlü söylemin yanında bir de davet edilene mendil getirilir. Bazı köylerde kutu şekerleme ve benzeri şeylerin dağıtıldığı da görülmektedir.

Nişan günü davetlilerle birlikte kız tarafının evine gidilir, bu kişilere “atlı”, “siyar” denilirdi. Gelen atlılar tarafından kız tarafı için çeşitli hediyeler bohçalarla getirilir ve sesli bir şekilde adı söylenerek davetlilere gösterilirdi. Hediyelerin takdiminden sonra sofralar kurulur şerbet ve yemek ikramı yapılır ve erkek tarafı ikramdan yemezse onların hatırına başlık parasından bağış yapılarak fiyat düşürülürdü. Yemek merasiminden sonra eğlence töreni başlar ve günün sonunda atlılar ve erkek tarafı toplanır giderler. Kız tarafı da erkek tarafı için nişan karşılığında “sini dönmesi” adı altında iç çamaşır, çorap, mendil, işlemelik eşya ve benzeri hediyeler gönderirdi⁷²⁴. Nişan yüzükleri genellikle erkeğin amcası gibi büyük biri tarafından takılır, söz konusu dönemlerde nişana erkeğin gitmesine müsaade edilmez bu yüzden yüzük sadece kıza takılırdı⁷²⁵. Bu usul 1980’lerden sonra hatta günümüzde de bazı aşiretlerde devam eden bir gelenektir.

Nişan merasiminin ardından “gelin görme” denilen ziyaretler gerçekleştirilir ve bu ziyaretlerde düğün günü kararlaştırılırdı. Düğün gününün belirlenmesine “gün kesimi” denilmektedir⁷²⁶. Ziyaretler genellikle ramazan ya da kurban bayramının ikinci gününde gerçekleştirilirdi. Gelin görme ziyaretlerinde çiftler kesinlikle birbirini görmez yani nişanlı kız ve erkeğin düğün yapılarına dek görüşmesine izin verilmezdi⁷²⁷. Ailelerin gelin görme ziyaretlerinin akabinde düğün hazırlıklarına başlanırdı.

Düğünden 3-4 gün önce düğüne davet eden okuyucu gelir, kız tarafı kına için okuyucu çıkarır erkek tarafı düğün için okuyucu çıkarır ve kına ve düğüne çağırılacak kimselere gidilirdi. Çarşamba günü çeyiz bakmaya, cuma günü kına gecesine ve ertesi günü de düğüne davet edilirdi⁷²⁸. Çeyiz bakma ve kına merasimleri gelin evinde, düğün ise damat evinde gerçekleştirilmektedir.

Kına gecesi düğünden bir gün önce yapılan bir adettir. Ağrı’da da düğünden bir gün önce hem gelin evinde hem de damat evinde kına gecesi düzenlenmektedir. Gelinin kinasına damat ve erkekler gelmez, gelinin eline kına yakılırken avucuna altın konulduktan sonra gelin elini açar ve kına yakılır. Erkek tarafı bu esnada türküler söyler

⁷²⁴ Hakimiyet, 22 Ocak 1979, Sayı: 4223, s. 1; *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı* 1973, 1973, s. 94.

⁷²⁵ Arslan, 2018, s. 497.

⁷²⁶ Alparslan, 1995, s. 228.

⁷²⁷ Hakimiyet, 26 Şubat 1979, Sayı: 4252, s. 1.

⁷²⁸ *Ağrı İl Yıllığı* 1967, s. 165.

gelini ağlatmaya çalışırlar⁷²⁹. Bu bağlamda kız tarafında yapılan kına gecesine erkeklerinkinden daha önem verilmektedir.

Düğün günü gelini almak üzere erkek tarafına “müjde yastığı” denilen hediye bohça verilir⁷³⁰. Gelinin kardeşi gelinin kuşağını bağlar ve kemerine para, altın veya başka bir hediye koyar. Gelin, damat evine getirilince damat, evin damında arkadaşlarıyla beklemekte ve gelinin başından aşağı meyve ve para saçar, gelinin ayağının altına kırması için bir tabak bırakılır gelin tabağı kırarak içeri girer⁷³¹. Bu merasimlerde çalınan çalgı davul ve zurnadır. Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Ağrı’da da resmi nikâh düğünden sonra yapılmaktadır. Dini nikâhını bazı durumlarda nişanda, bazı durumlarda ise gelin, damat evine geldikten sonra kıyıldığı bilinir.

Düğünden üç gün sonra gelin ve damat önce anne ve babalarına sonra tüm aile büyüklerine el öpmeye gider bu ziyaretlerde kendilerine armağanlar verilir. Gelin, düğünden sonra yeni geldiği evde belli bir süre kocasının ve onun soyundan gelen erkek akrabaların yanında konuşamaz, adlarını söyleyemezdi. Buna “gelinlik etme” denir⁷³². Günümüzde etkisi azalmaya başlayan bu adet, Ağrı’da olduğu gibi Anadolu’nun diğer bölgelerinde de yaygın bir gelenektir.

Düğün merasimleri yukarıda anlatıldığı gibi gelenek ve göreneklere uygun bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Söz konusu gelenek ve göreneklere göre kız ve erkek ailelerinin anlaşarak gerekli usullerle gerçekleştirilen düğünlerin yanında “berdel usulü” evliliklerin de yaşandığı görülmektedir. Bu usule göre başlık parasını denkleştiremeyen ailelerde başlık parası niyetine kız tarafına bir kız verme usulüyle evlilikler gerçekleştirilirdi. Ayrıca kocası ölen kadın, eğer çocukları varsa ki özellikle erkek çocuğu, bu durumda bu kadın ölen kocasının bekar kardeşiyle evlendirilirdi. Eğer kocasının erkek kardeşi yoksa babasının evine döner babası kızını kabul eder ve yeniden evlendirilirdi. İkinci bir defa evlendirildiğinde de başlık alınır; örf, adet ve geleneklere göre düğün merasimleri gerçekleştirilirdi. Bunun dışında birbirlerini seven çiftler gerek maddi sıkıntılar gerekse ailelerin husumetli olmalarından kaynaklı kız isteme, nişan, düğün gibi olaylarına girmeden kaçarak evlenirlerdi⁷³³.

⁷²⁹ Arslan, 2018, s. 500.

⁷³⁰ İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, “Ağrı Maddesi”, s. 115.

⁷³¹ Ağrı İl Yıllığı 1967, s. 166.

⁷³² A. M. Kaya, 2007, s. 192.

⁷³³ Kaya-Karataş, 2015, s. 169.

Ağrı’da evlilik törenlerine verilen önem kadar sünnet törenlerine de büyük önem verilmektedir. Anadolu’nun her yöresinde Müslümanlar tarafından dini bir gelenek olarak uygulanan sünnet geleneğinin verimlilik ve temizlik maksadıyla yapıldığına inanılır. Sünnet geleneğinin sosyo-kültürel bir kurumu olan kirvelik, Ağrı’da oldukça önemlidir. Sünnet düğünlerinin en önemli kişilerinden biri de “kirve/kirva”dır. Kirve seçimi baba tarafından gerçekleşir, sünnet ettirilecek çocuğun babası kirveliğe seçtiği kişinin evine davul zurna eşliğinde at, öküz ya da koç gönderir ve kirvelik önerisinde bulunurdu⁷³⁴. Kirve de çocuğa ya da çocuklara çeşitli hediyeler alır masrafların bir kısmını karşılar. Sünnet düğünü davul zurna eşliğinde yapıldığı gibi mevlit okutularak da yapılmaktadır. Sünnet merasiminden hemen sonra yemek yenir ve davetlilerin getirdikleri hediyeler ad söylenerek orta yerde tepsi içerisinde toplanır. Hediye yerine para da atılırdı. Birbirlerinin eteklerine kan döktükleri için kız almamaya dikkat edilirdi⁷³⁵. Kirveyle aile arasında akrabalık kurulur ve aralarında asla kız alıp vermezler. Ayrıca sünnetler düğünlerden sonra en gösterişli ve masraflı tören ve eğlenceler olarak bilinmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Ağrı’da düğünler geleneksel özelliklere göre yapılmaktadır. Düğünler aynı günlerde kız ve erkek evlerinde, aynı gelenek ve göreneklere göre başlar ve biterdi. Her anı ayrı bir tablo olan evlilik törenleri sadece eğlence maksatlı değildir. Düğünler nesilden nesile aktarılan örf, adet, gelenek ve görenekleriyle geleneksel özelliklere göre önemli bir yere sahiptir.

2.7. Ağrı’ya Özgü Yemekler

Ağrı’da beslenme, geçim kaynaklarına eş değer olarak hayvancılık ve tarım ürünlerine dayanmaktadır. Yörenin coğrafi yapısından dolayı genellikle dar alanlarda üretilen buğday, arpa, süt ve süt ürünleri beslenmenin ana öğelerini oluşturmaktadır. Süt, yoğurt, ayran ve peynir tüketimi yaygındır. Tarıma elverişsiz toprağından kaynaklı sebze ve meyve gereksinimi dışarıdan sağlanmaktadır. Yöre yemekleri daha çok unlu yiyeceklerden oluşmaktadır. Kış mevsiminin uzun sürmesi un ve una dayalı yemek çeşidini arttırmaktadır.

⁷³⁴ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 394.

⁷³⁵ Alparslan, 1995, s. 227.

Ağrı’da hemen hemen her köy ailesi buğday kaynatarak bulgurunu kendisi yapar, eriştesini keser; hamur yemeklerinde kullanılanların kurusunu yazın hazırlar. Kışlık peynir ve lor hayvan derisi ya da plastik bidonlara doldurularak kaldırılır. Varlıklı aileler hayvan yağını yağ kazanlarında kışa saklar. Uzun kış günlerinde hazırlanan bu peynir dışında lor, erişte, bulgur ve yağlardan yararlanılır.

Ağrı ve çevresinin bulunduğu coğrafi şartlar gereği tahıl ve et ağırlıklı yemek kültürünün ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ağrı’da tahıla dayalı yemekler şunlardır; Hengel, Haşıl, Erişte (Çorba, Pilav ve yemeği), Kuymak, Kete, Bişi, Erdek, Yufka Yağlama, Un Helvası, Hasude, Bulgur Pilavı, Yalancı Köfte, Ekmek Aşı, Lalanga, Ayran Aşı, Kavut, Halise, Çiriş Ketesi, Murtuğa, Ağızıyakan...⁷³⁶

Yörede hayvancılık yaygın olduğu halde et tüketimi beslenmede pek etkili değildir. Gelenek ve göreneklerin ağır bastığı ilde hayvan kesiminin sadece konuk ağırlama da önemi vardır. Hayvan kesmek konuya verilen değerin bir göstergesidir. Bunun dışında konuk ağırlama söz konusu olmadığı zamanlarda ise hayvanlar hastalandıkları zaman kesilir.

Halk arasında Ağrı’nın kendine özgü yemek kültürü bulunmamaktadır. Oysa Ağrı’nın kendine has kültürü ve özel mutfağı vardır. Bazı çevrelerin Ağrı’nın bu kültürünü bilmemesinin sebebi ise yeteri kadar tanıtımının yapılmamış olmasıdır. Bunun dışında yörenin en tanınmış yemeği *Sac Kavurma*’dır. Sac Kavurma, etin sac üzerinde pişirilmesiyle yapılan bir yemektir⁷³⁷. Bu yemek davetlerde ve özellikle düğünlerde yapılmaktadır. Ağrı’nın kendi mutfağına özgü bir diğer yemeği de Doğubayazıt şehrinin geleneksel mutfak kültürünün en özgün yemeği olan *Abdigör Köftesi*’dir. İçli köfteye benzeyen ve yapılışı bir hayli zahmetli olan bu yemek yaz ayları dışında daha çok yapılmaktadır. Abdigör Köfte, Anadolu geleneksel mutfağının en eski diyet yemeği olma özelliği taşımaktadır⁷³⁸.

Karasal iklim özellikler bulunan Ağrı’da tarımsal üretim tahıl ve birkaç sebze patates, lahana ve yeşil fasulye türüyle sınırlıdır. Tarihsel süreçte hayvancılığın yaygın olduğu yörede nüfusun beslenmesinde çok yaygın olmasa da etin ayrı bir yeri vardır. Ağrı’nın yemek kültüründe tahıl ürünlerinin etkisi oldukça belirgindir.

⁷³⁶ Alparslan, 1995, s. 219.

⁷³⁷ İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, “*Ağrı Maddesi*”, s. 115; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 394.

⁷³⁸ Güzin Sühran Belli-Oktay Belli, “Anadolu’nun En Eski Diyet Yemeği: Abdigör (Kör Abdi) Köftesi”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları Yayın No:21, Erzurum 2018, s. 203.

2.8. Ağrılı Yazarları

Ağrılı yazarlar, Ağrı'nın kalkınması ve Ağrı'nın sosyal ve kültürel anlamda gelişmesi için birtakım çalışmalar yapmışlardır. Bu kişiler, yaşadıkları dönemin zorlu şartlarında eğitimlerini tamamlayıp günümüze kaynaklık eden birçok eser bırakmışlardır. Ağrı'nın yetiştirdiği yazarların başında, mezarı ve türbesi Doğubayazıt sınırları içerisinde bulunan filozof Ahmed-i Hani, Arvasiler soyundan gelen Seyyid Ahmed Arvasi, DP döneminde milletvekilliği yapmış ve o dönemin Milli Eğitim Bakanı olan Celal Yardımcı, ödüllü yazar Ömer Polat ve Ağrı'yla ilgili yazdığı kitaplarla tanınan İsmet Alparslan yer almaktadır. Bunun yanında Ağrı'da yayınlanan gazetelerde köşe yazarlığı yapan ve Ağrı'nın sosyal ve kültürel alanda gelişmesi adına yazdığı yayınlarla tanınan birçok yazar da bulunmaktadır. Bu yazarlar hakkındaki bilgiler aşağıda gösterildiği şekildedir:

2.8.1. Seyyid Ahmed Arvasi

Seyyid Ahmed, Arvasilerin soyundan gelen Kürt asıllı ünlü fikir adamıdır. Arvasi ailesi Van'ın Bahcesaray ilçesine bağlı Arvas (Doğanyayla) köyündendir. Seyyid Ahmed Arvasi, 15 Şubat 1932'de Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde doğmuş ve çocukluğu burada geçmiştir. Van'da ilkokula başlayıp Doğubayazıt'ta bitiren Arvasi, daha sonra da Erzurum Nene Hatun Öğretmen Okulu'nda eğitimini başarıyla bitirerek üç yıl boyunca ilkokul öğretmenliği yapmıştır. Üç yıllık öğretmenlikten sonra yedek subay olan Arvasi, 1958'de Gazi Eğitim Enstitüsünde Pedagoji bölümünden mezun olmuş ve mezun olduktan sonra binlerce öğrenci yetiştirmiştir. 1978 yılında Atatürk Eğitim Enstitüsünde görevi sırasında Kırşehir ve ardından İstanbul'un Ümraniye ilçesine sürgün edilmiş ancak burada çalışma imkanı bulamadığı için 1979'da emekliye ayrılmıştır⁷³⁹.

Seyyid Ahmed Arvasi, emekli olduktan sonra gazete yazarlığı yapan yazarın çok sayıda yazı ve makaleleri bulunmaktadır. 1987'de İstanbul'da vefat eden Arvasi'nin 1980'e kadar yayınlanan eserleri; "Kendini Arayan Adam", "İlmi-hal", "İnsan ve İnsan Ötesi", "Eğitim Sosyolojisi" ve "Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz" adlı eserlerdir. 1980 sonrası ise; "Türk-İslam Ülküsü", "Doğu Anadolu Gerçeği", "Şiirlerim" ve "Hasbihal"

⁷³⁹ Şuayip Özdemir, "Seyyid Ahmed Arvasi'nin Eğitim Kişiliği ve Din Eğitimiyle İlgili Görüşleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, (2000), s. 336.

(1991’de vefatından sonra yayınlanmıştır)’dir. Onun tarafından yazılan eserlerle ilgili bilgiler aşağıda gösterildiği şekildedir:

Kendini Arayan İnsan, ilk olarak 1968’de Yüksel matbaası tarafından basılmıştır. Eser Arvasi’nin tanınmasında ve geniş ilgi toplamasında etkili olmuştur. Arvasi, bu eserde gençliğin problemleri ve buhranlarını dile getirmekte ve onların zihinlerinde şekillenen sorulara cevaplar vermektedir.

İnsan ve İnsan Ötesi, 1970 yılında Yağmur yayınevi tarafından yayınlanan eser, yazarın, Kendini Arayan İnsan adlı kitabının bir devamı niteliğindedir. Eser insana ve insanın değerlerine psikolojik bir yaklaşımla yeni bir bakış ve açıklama getirme gayesi taşır. Seyyid Ahmed Arvasi’nin İslam dünyasının kurtuluş ümidi olarak gördüğü gençliğe ithaf ettiği bir eseri olan İlm-i Hal adlı eserde, bir Müslümanın doğumundan ölümüne kadar dikkate alması gerektiği İslami emir ve ölçülere yer verilmektedir.

Eğitim Sosyolojisi, 1976 yılında İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsünde okuttuğu “Eğitim Sosyolojisi” dersine yönelik olarak kaleme aldığı bir eser, ders notları biçimindedir. Arvasi’nin Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz adlı eseri de 1982 yılında Türkmen yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Yazar bu eserinde insanı ve insan ruhunu temel almıştır. İnsan ruhundaki arayışların ifadesi olan sanatı, Allah’ı, yaratıcıyı aramak ve O’na ulaşmak için bir vasıta olarak görmüştür. Ayrıca bu eserde estetik kavramını değerlendirerek okuyucularının dikkatine sunmuştur.

Yazar bütün eserlerinde ilmi konulara değinerek insanlığın ne için yaratıldığını ve okuyucuya bunu sürekli düşündürmektedir. Yazara göre insanın en başta kendisini arayıp bulması gerekmektedir. Birbirinin devamı niteliğinde olan eserlerin çoğu felsefe ve tasavvuf ağırlıklıdır. Eserlerinde Ağrı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

2.8.2. Celal Yardımcı

Celal Yardımcı, 1911’de Ağrı’nın Doğubayazıt ilçesinde dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Celal Efendi’dir. Çocukluk yılları, Birinci Dünya Harbi, Rus İşgali ve dönemin çeşitli zorlukları altında geçen Yardımcı, Doğubayazıt Rüştüye Mektebi’ni bitirmiştir. Eğitimini İstanbul Erkek Lisesi’nde tamamlayıp akabinde 1928’de Hukuk Fakültesini bitirmiştir. 1931-1933 yıllarında İstanbul Adliyesinde avukatlık stajını yapan Yardımcı Adalet Bakanlığı’nda da birçok görev üstlenmiştir. Serbest avukatlık

yaparken gazete ve dergilerde yazdığı yazılar ve radyo konuşmalarıyla ülke çapında tanınmıştır⁷⁴⁰.

Celal Yardımcı, DP'nin on yıllık iktidarı süresinde IX., X., ve XI. Dönem Ağrı milletvekilliği yapmıştır. Bu süreçte Başbakan yardımcılığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı görevini üstlenmiştir. 27 Mayıs 1960 darbesinde tutuklanıp Yassı Ada'da yargılanmıştır. Müebbet hapis cezasına çarptırılan Yardımcı'nın af kanunu sonucunda cezası affedilmiş ve Haziran 1977 seçimlerinde AP milletvekilliğine seçilmiştir.

Hukuk ve siyasi kimliğe sahip olan Yardımcı çeşitli gazete ve dergilerde sayısız makale ve deneme yazıları yayınlamıştır. Ağrı'nın ilk yerel gazetesinin sahipliğini ve yazarlığını da üstlenmiştir. Yardımcı'nın radyo konuşmaları kitap haline getirilmiş, *Fikir Bahçesi* ve *Kader Rüzgarı* adında eserleri bulunmaktadır. Bunun dışında başka kitapları da bulunan Yardımcı 1986'da İstanbul'da vefat etmiştir⁷⁴¹. Onun tarafından yazılan eserlerle ilgili bilgiler aşağıda gösterildiği şekildedir:

Fikir Bahçesi adlı eseri 1960 yılında 92 sayfa halinde Ankara Akşam matbaasında yayınlanmış roman niteliğindedir. Eserde Ağrı Dağı'ndan sıkça bahsedilmektedir. Yardımcı'nın Kader Rüzgarı isimli eseri de 1960 yılında Akşam Matbaasında basılmıştır. Söz konusu eserde İstanbul'a küçük yaşta gelerek eğitim hayatını devam ettirdiğini, doğup büyüdüğü topraklara olan sevgisini ve özlemini, doğduğu topraklardan ayrılışını ve onda bıraktığı derin izleri kavram niteliğinde anlatmaktadır⁷⁴².

2.8.3. Ömer Polat

1943'te Ağrı'nın Sincan köyünde doğan Ömer Polat Ağrı Lisesi'ni bitirerek Atatürk Üniversitesi'nde Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun olmuştur. Bir süre Ankara'da Almanca öğretmenliği yaptıktan sonra Basın Ataşesi olarak Almanya'da görevlendirilmiştir. Yazılar yazmaya başlayan Polat doğu insanının kötü yaşam şartlarına değinmiştir. Köy seyirlik oyunlarından esinlenerek yazdığı “Aladağlı Miho”, 1975-1976 İsmet Küntay ödülüne layık görülmüştür. “804 İşçi” Ankara Sanat

⁷⁴⁰ Gündüz, 2019, s. 80-81.

⁷⁴¹ Alparslan, 1995, s. 186-187.

⁷⁴² Sinan Gider, Hüseyin Celal Yardımcı ve Demokrat Parti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2016, s. 12-13,100.

Tiyatro'sunda sergilenmiştir. Bunların dışında; “Mahmudo ve Hazel”(1973), “Sarayöl”(1973), ve “Dilan” (1977 Madaralı Roman Ödülü almış), adlı eserleri bulunmaktadır⁷⁴³. Ağrı'nın Sincan köyünde büyüyen yazarın, eserlerinde mekan olarak Ağrı Dağı seçilmiştir. Yazarın gözlemlerine göre romanlarında bölgenin geleneklerine dair zengin bilgiler yer almaktadır. Onun tarafından yazılan eserlerle ilgili bilgiler aşağıda gösterildiği şekildedir:

Sarayöl, yazarın 1973 yılında yazdığı eser köy ağalarının otokrasisini eleştiren bir romandır. Eserde iki gencin köy halkını örgütleyip köy ağasına karşı toprak mücadelesini anlatmaktadır. Esere konu olan köy seferberlikten önce kurulmuş ve köy kurulduktan bir süre sonra 1970'lerin atmosferini ve Ağrı bölgesinde yaşanan tarihi olayları okuyucuyla buluşturmuştur. 1977'de Madaralı Roman Ödülü Dilan adlı eserde, yazar; feodal ağılık sistemini yoksulluğu ve yaşam kavgasını dile getirmektedir. Eserde bir ağa oğlunun kendi otoritesi ve iktidarını kullanarak Dilan'ı elde etmeye çalışması ve bu dönemde Ağrı ve çevresinde yaşanan olaylar yazar tarafından bölgenin ağzıyla betimlenerek anlatılmaktadır. Ömer Polat'ın 1973 yılında yayınlanan Mahmudo ile Hazel adlı eserinde eşkıyalık konusu işlenmiştir. Mahmudo ve Hazel'in kaçak bir hayat sürmelerini bunu bir ağılık sistemine karşı başkaldırı olduğunu göstermeye çalışmalarını ve yıllar sonra bu iki kişinin zalimliklerini anlatmaktadır⁷⁴⁴.

2.8.4. İsmet Alpaslan

1953'te Ağrı'nın Taşlıçay ilçesine bağlı Yukarıtoklu köyünde dünyaya gelmiş. Uzun yıllar Türk Dili ve Edebiyatı ve Pedagoji öğretmenliği yapmıştır. Yazarlığa başladığı yıllarda Ağrı'da yayınlanan gazetelerde yazılar kaleme almıştır⁷⁴⁵. 1980 yılına kadar gazete köşe yazarlığı yapan Alparslan, bu tarihten sonra; “Ağrı Efsaneleri”, “Ağrı Üzerine Şiirler”, “Ağrılı Şair ve Yazarlar”, “Her Yönüyle Ağrı”, “Şiirimizde Ağrı”, “Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı”, “Atatürk Yılında Ağrı”, “Ağrı Anadolu'nun Giriş Kapısı”, adlı eserleriyle yörenin sosyo-kültürel tarihi, coğrafyası, ekonomisiyle birlikte turizm, ulaşım, sağlık, eğitim ve edebiyatı hakkında bizlere kaynaklık eden

⁷⁴³ Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 400.

⁷⁴⁴ Celal Aslan-Seyit Battal Uğurlu-Macit Balık, “Ömer Polat'ın Romanlarında Taşra Düzeni”, (Ed. Oktay Belli), *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları No:9, İstanbul 2009, s. 480-486.

⁷⁴⁵ Nusret Kopuzlu, “Ağrı Kitapları”, *Bizim Ahıska Üç Aylık Kültür Dergisi*, yıl: 9, sayı: 28, Sonbahar (2012), s. 50-51

çalışmalarıyla yol gösterici bir rol üstlenmiştir. Alparslan tarafından yazılan eserlerle ilgili bilgiler aşağıda gösterildiği şekildedir:

Her Yönüyle Ağrı, 1995 yılında yayımlanan eser Ağrı ve ilçelerinin tarihini, nüfusunu, sosyal ve kültürel tarihini her yönüyle anlatmaktadır. Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı, 1998 yılında yayımlanan bu eser Her Yönüyle Ağrı adlı eserin aynısı ve derlenmiş halidir. Cumhuriyetin 75. yılına özel basım yapılmış olan eser tamamıyla Ağrı'yı tanıtmaktadır. Yazarın Ağrı Efsaneleri adındaki eseri de toplam 430 sayfadan meydana gelmekte olup birçok bölümden oluşmaktadır. Ağrı Dağı, Yavuz Sultan Selim, IV. Murad, İshak Paşa ve din uluları hakkında genel hatlarıyla bilgiler ve bu kişiler hakkında ortaya atılan efsaneler anlatılmaktadır.

Ağrı Üzerine Şiirler, yazarın bu eseri on bölüm halinde yazılmıştır. Eser 416 sayfa halinde şiirlerle dolu olup tarihi şiirler, İshak Paşa ve sarayıyla ilgili şiirler, Ağrı Dağı hakkında yazılan şiirler, yörenin dağı, taşı, yaylaları, ovaları ve ilçeleri hakkında yazılan şiirlerin derlemesi olarak yayınlanmıştır. Buradaki şiirler Ercişli Emrah, Aşık Kerem, Karacaoğlu, Arif Nihad Asya, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ahmet Mucip Dıranas ve nice şairlere aittir. Ayrıca yazarın Ağrılı Şair ve Yazarlar adında bir kitabı da bulunmaktadır. İsmet Alparslan'ın bu eseri Ağrılı şair ve yazarların biyografisi ve eserlerinden örnekler taşımaktadır. Bunlar arasında yukarıda değindiğimiz Seyyid Ahmed Arvasi, Ahmed-i Hani ve birçok yazar ve âşık yer almaktadır.

Yukarıda adı geçen yazarlar dışında Ağrılı halk şairleri de bulunmaktadır. Halk şairlerine ait şiirler bazı mahalli gazetelerde yayınlanmıştır⁷⁴⁶. Ağrılı halk şairlerinin çoğu halk şiirlerinin geleneksel kalıpları içinde tabiat ve aşkı övmüştür. Aralarında kendine özgü şiirleri olan, sosyal ve toplumsal olaylara değinen şairler de bulunmaktadır. Ancak Ağrılı halk şairlerinin yeterince tanınmamasının nedeni yeterince tanıtılmaması ve şair toplantılarına katılmamasıdır. Ayrıca Türkiye'nin değerli yazarlarının da yer aldığı ve Ağrı ilinin tarihi, coğrafyası, sosyo-ekonomik durumu, sosyal ve kültürel yönlerinin ele alındığı birçok eser bulunmaktadır. Bunlar; Âşık Kerem, Ercişli Emrah, Hayrettin Ziya Taluy (Ağrı Dolaylarında), Ahmet Mucip Dıranas (Ağrı 1944-1945), Yaşar Kemal (Ağrı Dağı Efsanesi, Bu Diyar Baştanbaşa)'dır⁷⁴⁷. Söz konusu eserlerde Ağrı ve çevresi, insanların yaşam şartları ve sosyal ilişkileri

⁷⁴⁶ Hakimiyet, 5 Ocak 1970, Sayı: 1493, s. 3.

⁷⁴⁷ Alparslan, 1995, s. 263.

anlatılmıştır. Bu eserler, bizler için Ağrı ve dolaylarının tarihi, coğrafyası, sosyal ve kültürel tarihiyle ilgili bilgilere ulaşmasına araç olmaktadır.

Ağrı Dağı Efsanesi, Yaşar Kemal'in destansı romanlarından olup bu eserin ilk basımı 1970 yılında Cem Yayınevi tarafından yapılmıştır. Roman, Ağrı Dağı'nda bulunan bir dağ köyünde yaşayan Ahmet ve Gülbahar'ın aşkını ve bu süreçte yaşadıkları olayları anlatmaktadır. Eserde bölgenin o dönemki kültürel ananelerine yer verilmiştir. Bunlar kaval ve güneş simgeli attır.

Bu Diyar Baştanbaşa, 1971 yılında Cem Yayınevi tarafından yayınlanan bu eser Yaşar Kemal'in röportaj kitabıdır. 4 kitap halinde yayınlanan Bu Diyar Baştanbaşa adlı eserlerin ilki Nuh'un Gemisi'nin acıtıcı gerçekleri şiirsel bir düzenle okura sunulmuştur. Aynı zamanda gezilerinden elde ettiği gözlemlerle Anadolu'nun birçok şehrine atıfta bulunarak öldüren sıcaklığı, donduran soğukluğu, fakirliği, depremi anlatmıştır. Ağrı iliyle ilgili günümüze ulaşan bir diğer eser de Ahmet Mucip Dıranas'ın Ağrı adlı şiiridir. Anadolu'nun manzarası üzerinde toprağın bahtını, hayatını ve insanını sezdirmektedir. Şiirinde insanın iç dünyasını, tarihini yaşama sevincini umut ve umutsuzluğu mecazlı ve sembolü bir anlatımla okuyucuya sunmuştur.

Ağrı Dolaylarında, Hayrettin Ziya Taluy'un 5 kitaplık seriden oluşan Gezginin Serüvenleri⁷⁴⁸ adlı serinin arasında yer almaktadır. 1944 yılında yayınlanan eserde tarla, hayvancılık, sütçülük, peynircilik ve arıcılık hakkında bilgiler verilmektedir. Aynı zamanda eserde yolculuk boyunca elde ettiği bilgileri derleyen yazar Anadolu'nun coğrafi özellikleri olan Ağrı Dağı, Murat suyu, Eleşkirt Ovası, Nuh'un Gemisi, Çıldır ve Van gölleri hakkında da bilgiler vermektedir.

2.9. Genel Değerlendirme

Ağrı'da Cumhuriyet öncesi dönemde kendi dönemine göre ileri sayılabilecek bir eğitim yapılmaktaydı. Cumhuriyetin ilanından sonra ilk çağdaş ortaöğretim kurumu 1933-1934 öğretim döneminde açılmış ve DP döneminde liseye dönüştürülmüştür. Cumhuriyetin onuncu yılında toplam 17 adet ilkokulu bulunan Ağrı'nın 1947'de ilkokul sayısının 92'ye çıktığı ve bu sayının 1960'ların başlarında 165 ve 1979'da 403 olduğu

⁷⁴⁸ Bu eser beş kitaptan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla: Karadeniz Kıyılarında (1944), Hopa'ya doğru (1944), Ardahan Yollarında (1944), Ağrı Dolaylarında (1944) ve Erzurum'dan Ankara'ya'dır (1945). detaylı bilgi için bkz: Şener Şükrü Yiğitler, "Hayrettin Ziya Taluy'un "Küçük Bir Gezginin Serüvenleri" Serisinde Anadolu'nun Temsili", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 6, sayı:1, (2017), s. 135-137.

anlaşılmaktadır. Son olarak 1960-1979 yılları arasında Ağrı'da ilkokul sayısı hızlıca artmıştır.

Ağrı'da okuryazarlık oranı ülke ortalamasının çok gerisindeydi. Cumhuriyetin ilanının onuncu yılından sonra Ağrı'nın 1980'e kadarki sayım yıllarına göre 6 yaş ve üzeri nüfusun içinde okuma yazma bilmeyenlerin sayısı her dönem için okuma yazma bilen sayısından fazladır. Bu da, Ağrı'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin istenilen durumda olmadığına işaret etmektedir. DP döneminde artan nüfusla birlikte okuma yazma oranında da artış görünmekte ancak nüfusun git gide artması okuryazarlık oranında düşüşlerin olmasına neden olmaktadır. AP döneminde okullaşma oranının artmasıyla birlikte Ağrı'da okuryazarlık oranı da artmıştır. Mesleki ve teknik öğretime önem verilmiş 1970'lerden itibaren hızla okullaşma başlamıştır. Bu dönemde toplam 6 adet mesleki teknik lisenin bulunduğu ve 1974-1975 öğretim yılında bu okulların %80'inin kız olduğu görülmüştür.

Örgün eğitimin yanında yaygın eğitimin de yapıldığı Ağrı'da halk eğitim çalışmaları dönemin halk eğitim merkezlerinde gerçekleştirilmiştir. Halk Eğitim Merkezinin çalışmaları, Milli Eğitim Bakanlığı, ilgili kurum ve kuruluşlarla birlikte yürütülmüştür. Eğitimden mahrum kalan halkın okuryazar duruma getirilmesi için yapılan çalışmalar neticesinde ülke genelinde açılmaya başlanan halk dershaneleri Ağrı'da da faaliyet göstermiş ve bu bağlamda Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında her yıl ortalama 50-60 halk dershanesi açılmıştır. Dershane sayısı oldukça fazla olan Ağrı'da her yıl yaklaşık 70-90 arası öğretmen görevlendirilmiştir.

Dönem itibarıyla eğitim çalışmalarının hızla arttığı Ağrı'da 1 adet il halk kütüphanesi ve 1 adet çocuk kütüphanesi bulunmaktaydı. Açıldığı günden itibaren halk kütüphanelerinde kitap ve okuyucu sayısında her yıl artış yaşanmıştır. 1980'e doğru ülkede ki siyasi ortamdan kaynaklı okuyucu sayısında düşüşler yaşanmıştır. Buna rağmen yüksek bir okur kitlesi bulunan ilde sadece okuryazarlık alanında değil; mesleki ve teknik alanda da kurslar açılmaktadır.

Ağrı'da sanata dair yapılan en yaygın faaliyet sinemadır. 1980 yılına kadar kültürel etkileşimin yaşandığı sinemaların dışında Ağrı'da sanat çalışmaları yapılmamıştır. Tiyatro çalışmaları yapılmakta ancak bu dönemde yapılan tiyatro çalışmaları da öğrenciler tarafından halk eğitim merkezlerinde ve amatörce yapılır. Bunun dışında mesleki alanda yapılan eğitici kurslara yoğun talep vardır. Söz konusu kursları

başarıyla tamamlayanlar yıl sonlarında veya özel günlerde ürettikleri çalışmalarını sergilemektedirler. Bu şekilde sanatsal faaliyetler, toplumun kalkınması ve sosyal ve kültürel yönden yörenin gelişmesi açısından önemli bir durumdur.

1950'den sonra Ağrı'da basın ve yayın hayatı başlamıştır. Basın ve yayın hayatı ilk başlarda güç olmasına rağmen ülkenin birçok ilinden üstün başarılar elde etmiştir. Bu bağlamda Ağrı'da mahalli yayın DP dönemi Ağrı milletvekili olan Celal Yardımcı'nın basımını ve sahipliğini üstlendiği Ağrı gazetesinin yayınlanmasıyla başlamıştır. Bunun ardından 1952'de Yayla, 1953'te Şarkın Dili (1954'te adı Karaköse olarak değiştirilmiş), 1954'te Demokrat Parti Ağrı ve Demokrat Ağrı, 1955'te Şark Ekspres, 1963'te Mesuliyet, 1965'te Hakimiyet, 1967'de Doğubayazıt Narinkale, 1969'da Çağrı, 1972'de Patnos'un Sesi, 1978'de Murat'ın Sesi gazeteleri yayınlanmıştır. Bu dönemde yayınlanan gazeteler siyasi amaçlı gazetelerdir. Söz konusu gazetelerde dünyadan ve ülkeden haberlerin yanında Ağrı'nın ilçe ve köylerinde yaşanan olaylar hakkında geniş bilgilere ve yörenin sosyal ve kültürel öğelerine de geniş yer verilmektedir. Bunların dışında Ağrılı öğrenciler tarafından da İstanbul ve Ankara'da basımı yapılan mizahi gazeteler de bulunmaktadır.

Ağrı'nın önemli kültür öğeleri arasında yer alan düğünler yörenin gelenek ve göreneklerine uygun bir biçimde gerçekleştirilmiştir. İlin kültürel zenginliğini gösteren düğünler; örf, adet, gelenek ve göreneklerin nesilden nesile aktarılmasına katkı sağlamaktadır. Düğünlerin dışında Ağrı'nın bir diğer önemli kültür ögesi de yemeklerdir. Kültürel açıdan zengin bir mutfağı bulunan Ağrı'nın halk arasında kendine has yemek kültürünün olmadığı inancı yaygındır. Oysa yeteri kadar tanıtımı yapılmayan Ağrı mutfağının önemli yemekleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Anadolu'nun geleneksel mutfağının en eski diyet yemeği olan Abdigör köftesidir. Bunun dışında Ağrı ve çevresinin bulunduğu coğrafi şartlar yörede tahıl yemeklerinin daha yoğun olmasına neden olmaktadır.

Son olarak Ağrı'nın tarihi, coğrafyası, sosyal yapısı, kültürü gibi konulara erişmemize olanak sağlayan eserlerin bir kısmı Ağrılı yazarlar ve şairler tarafından yazılmıştır. Söz konusu dönemlerde çok sayıda şair ve yazar, Ağrı halkının sosyo-kültürel hayatı ve yaşam koşullarını yazdıkları şiir, yazı veya romanlarında dile getirmişlerdir. Netice itibarıyla, bu yazarlar ve şairlerin eserleriyle ilin, sosyal ve kültürel yönlerinin ve gelenek ve göreneklerin günümüze aktarılması sağlanmıştır.

SONUÇ

Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğusunda bulunan Ağrı, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, stratejik konumuyla önemli bir yerleşim yeridir. Bunda İran Devleti ile sınır oluşturması nedeniyle Anadolu'ya giriş kapısı olması ve doğu-batı yolları üzerinde tabii bir geçiş bölgesi olmasının payı büyüktür. İlk olarak Hurriler ve Urartuların yerleşim alanı haline gelen Ağrı ve çevresi birçok defa el değiştirmiş ve en son 1514'te Çaldıran Savaşı ile Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dört defa işgale uğramış ve son olarak 15 Nisan 1918'de düşman işgalinden kurtarılmıştır. Bu bakımdan Ağrı, ilk tahriri yapıldığı ve sancak konumuna getirildiği günden Cumhuriyetin ilanına kadar yaklaşık 345 yıl boyunca sancak görevi görmüştür. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte sancak merkezi olan Bayezid, 1927'de ilçeye dönüştürülerek Karaköse'ye taşınmış ve adı 1935'ten itibaren Ağrı olarak değiştirilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı ile başlayan hızlı değişim sürecinde kaza konumundan il konumuna geçen Ağrı, ilk başlarda Eleşkirt (Toprakkale), Diyadin, Iğdır, Karaköse, Tutak (Antab), Kulep (Kulp) kazalarından oluşmuştur. Zamanla gerçekleştirilen idari düzenlemeler sonucunda 1936 yılında Malazgirt'e bağlı bir nahiye olan Patnos kazaya dönüştürülerek Ağrı'ya bağlanmış ve DP döneminde 1954'te Diyadin kazasına bağlı olan Taşlıçay nahiyesi, 1958'de de merkez ilçeye bağlı olan Hamur nahiyesi kazaya dönüştürülerek Ağrı'nın merkez kazayla birlikte toplam kaza sayısı 8'e çıkmıştır.

Ağrı'nın nüfusu 1980'e kadar hızla artış göstermiştir. Merkez ilçenin nüfusu 1950 yılına kadar seyrek iken DP dönemiyle birlikte 10.000'in üzerinde seyretmiş ve ilk defa kent profiline geçmiştir. 1950'den itibaren nüfusun artması ve kentleşmeyle birlikte sosyo-kültürel alanda canlılık yaşandığı da anlaşılmaktadır. Ülkede 1950'lerden itibaren başlayan ve özellikle 1960-1974 yılları arasında hızlanan iş gücüne bağlı dış göç Ağrı'da da etkisini göstermiştir. Hızla artan nüfusla birlikte iş imkânlarının sağlanamamasından kaynaklı göçler, her yıl biraz daha artmıştır. Şehrin gelişmemesinin en önemli etkenlerinden biri işkolu çeşitliliğinin az olmasının getirdiği işsizlik ve buna bağlı genç nüfusun büyük şehirlere göç etmesidir. 1960-1980 yılları arasında nüfus yaklaşık %71,07 oranında artış göstermiştir. İldeki genel nüfus artışında kent nüfusunun hızla artmasına paralel olarak köylerin nüfusu da ciddi oranda artmıştır.

Bu da, halkın tarım ve hayvancılığın yaygın olarak yaşandığı köy hayatını seçtiği, zamanla geçim sıkıntısıyla birlikte köy nüfusunun azalmaya başladığını göstermektedir. Bu durum da geleneksel şehir hayatının sosyo-kültürel yapısında değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye’de başlatılan inkılap hareketleri Türk toplumunu çağdaş seviyeye ulaştırılma amacı taşımaktadır. Toplum sosyal ve kültürel alanda çağdaş düzeye getirilmeye ve sürekli bir gelişimle ilerleme sağlanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte ülkede sosyal ve kültürel sorunların iyileştirilmeye çalışıldığı görülmüş ancak doğu illeri için aynı şeyleri söylemek mümkün olmamaktadır. Nitekim tek partili siyasi hayatın simgesi olan CHP’nin iktidar olduğu dönemlerde ilin eğitim, sağlık, temel ihtiyacı olan su, elektrik gibi ihtiyaçların yetersiz ya da hiç yapılmamış olması da Ağrı’nın bulunduğu coğrafi bölgenin kaderini yaşadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında birçok yerleşim yeri sosyo-kültürel ve ekonomik yönden önemli gelişmeler göstermiştir. Bölgesel anlamda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan iller ise sosyo-kültürel ve ekonomik bakımdan diğer bölgelere nazaran geri kalmış durumdadır.

Çok partili hayatın başladığı döneme kadar Ağrı’da sosyal ve kültürel alanda, belediyeçilik faaliyetleri ve kalkındırma çalışmalarının etkin bir şekilde yapılamadığı ya da eksik kaldığı bilinen bir gerçektir. Özellikle Cumhuriyetin ilk vilayetlerinden biri olan Ağrı’da 1936’dan 1944’e kadar valiler, Belediye Başkanlığı görevlerini üstlenmiştir. Bu durumda yaklaşık on yıl, ilin ihtiyaçlarının tam anlamıyla giderilmemiş ve sosyal ile kültürel alanda gelişmeler çok fazla olmamıştır.

DP iktidarıyla birlikte ülke genelinde eğitim alanında lise, ulaşım ve haberleşme alanında PTT kurumları ve yollar, sağlık alanında devlet hastaneleri ve sağlık personelleri, belediye hizmetleri alanında su, elektrik şebeke ve hatları gibi yatırımlar gündeme gelmiş ve Ağrı ili özellikle merkez ilçesi açısından gelişmeye başlamıştır. Ancak bu yatırımlar Ağrı’nın ülkenin diğer illerine göre geri kalmış bir il olmasının önüne geçememiştir. Yapılan yatırımlar genellikle hizmet sektörüne yönelik olmakla birlikte yapılan veya yapılması planlanan yatırımların çok azı hayata geçirilebilmiştir.

Ağrı, Türkiye’de gerçekleştirilen sağlık çalışmalarında 15. bölgede yer almıştır. Sağlık çalışmaları 1950’li yıllarda çevre ve halk sağlığı başkanlıklarının

kurulmasıyla teşkilatlanmış ve önem kazanmıştır. DP'nin 10 yıllık iktidarı döneminde bir adetle başlayan hastane sayısı 1958 yılı sonunda 4'e çıkmıştır. Yatak kapasitesinin de her yıl artış göstermesi ve sağlık hizmetlerinde olumlu gelişmelerin yaşanmasıyla birlikte bu süre zarfında ilde eczane kaydının bulunmaması da sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğunu göstermektedir. AP döneminde ülkede uygulamaya konulan sağlıkta sosyalleşmeyle Ağrı ili sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda 1964'te hekim, hemşire, ebe, diş hekimi, sağlık memuru ve eczacı sayıları artmış ve hastanelerdeki yatak kapasitesi de yükseltilmiştir.

DP dönemlerinde artan okullaşma Ağrı'ya lise kazandırmıştır. Artan okullaşmaya rağmen bu dönemlerde okuma-yazma bilen kişi oranı ülke geneline göre geri kalmış ve özellikle kız çocuklarının okula devamlılığı son derece azdır. Planlı dönemin yaşandığı 1961-1980 yılları arasında eğitim alanında II. Dünya Savaşı'nda görülen sorunların bu dönemde yapılan yatırımlar sonucunda giderilmeye çalışıldığı bilinen bir gerçektir. DP döneminde ülke genelinde artan okullaşma ve okuryazarlık oranının 1960 sonrasında da devam ettiği görülmüştür. Kalkınma planları doğrultusunda ortaokul ve lise düzeyinde birçok okulun açılması, örgün eğitimden mahrum olanlar için yaygın eğitim kurumları, halk dershaneleri, meslek eğitiminin yapıldığı bıçki-dikiş, marangozluk kursları, el sanatları gibi teknik kursların açılması da bu dönemde Ağrı'da ileri düzeyde eğitim çalışmalarının yapıldığını göstermektedir. Eğitim ve sağlık alanında yaşanan yetersizlikler Ağrı'da hayatı güçleştiren etkenlerin başında gelmektedir. Ağrı'nın çevresinde bulunan Erzurum, Van gibi nispeten büyük ve daha gelişmiş iller Ağrı'nın eğitim, sağlık, ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda gelişmesine olumsuz bir etken olarak rol oynamaktadır. Bu nedenle burada yaşayan halkın ilin çevresindeki illerde ihtiyaçlarını gidermeye çalışması Ağrı'nın kentsel gelişimini olumsuz etkilemekte ve şehrin yeterince gelişmemesine neden olmuştur.

1960-1980 yılları arasında Ağrı'da belediyeçilik çalışmaları daha da hızlanmıştır. Bu dönemde ülkedeki siyasi kargaşa nedeniyle ilin genel ve yerel yönetimini 1963 yerel seçimlerine kadar valiler üstlenmiştir. 1963 yerel seçimleri sonucunda AP'li belediye başkanlarının dönemiyle birlikte yeni bir dönem başlamıştır. AP'li belediye başkanlarının dönemiyle birlikte şehrin gelişimine yönelik çalışmalar hız kazanmış sonraki dönemlerde iyileştirmeler ya ağır ilerlemiş ya da eksik kalmıştır. Belediye hizmetleri kapsamında 1964'te imar planı hazırlanan Ağrı'nın imar

kapsamındaki kanalizasyon, su ve yol ihtiyaçlarının yetersiz durumda olduğu bilinen bir gerçektir. Bu dönemde belediye hizmetleri ve imar alanında yapılan çalışmaların merkezi bölgelerde yapıldığı geri kalan yerlerde bir çalışmanın yapılmadığı anlaşılmaktadır. İlçelerde elektrik, su ve yol sorunlarının hayatı olumsuz etkilediğı, bunlarla ilgili gerekli çalışmaların yapılmadığı ya da yapılan çalışmaların çok az olduğı ve ihtiyaçları karşılayacak durumda olmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan şehrin gelişmişlik düzeyinin geri olmasına rağmen DP ve AP hükümetleri döneminde Ağrı'da geleneksel şehir kültürünün varlığından söz edilebilir. Spor alanında atletizm, futbol, kayak gibi spor dallarında ilerlemeler yaşanmış ve burada yaşayan Ağrılı sporcular ülke genelinde başarılar elde etmiştir. Ayrıca 1950'lilerde başlayan basın ve yayın hayatı 1960'lardan sonra canlılık kazanmış ve düzensiz olsa da burada bulunan derneklerin faaliyetleri şehir kültürünün oluşmasında etkili olmuştur. Ağrı'nın kültür tarihine katkı sağlayan kuruluşlardan biri de sinemalardır. DP döneminde ve özellikle AP dönemlerinde sinema ve filmler halk tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Özellikle sinema ve kütüphaneler bu konuda önemli katkılar sağlamıştır.

Sonuç itibariyle Ağrı'da 1950-1980 yılları arasında eğitim, sağlık, doğal afetler, spor, turizm, iletişim ve haberleşme, sosyal yardım kurumları, dernekler, sinema ve kütüphaneler, sosyal ve kültürel faaliyetler gibi alanlarda yaşanan sıkıntılar, konuyla ilgili yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda ülkenin genelinde yaşanan sıkıntıların bir parçası ve bunlardan etkilenen bir uzantısı olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

A) Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 82.517.4.

BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 115.730.1.

BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 120.764.2.

BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 121.773.5.

BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 245.20.19.

BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 256.13.6.

BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 270.18.16.

BCA, Fon Kodu: 30.12.1.2, Yer No: 187.43.5.

BCA, Fon Kodu: 30.12.1.2, Yer No: 187.43.12.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 21.72.18.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 30.56.17

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 54.33.16.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 133.83.17.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 168.6.9.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 171.35.6.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 181.64.18.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 191.77.7.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 211.73.6.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 367.58.14.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 10.55.3.

TBMM Arşivi

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD), Cilt: 44, Toplantı:7, (23.01.1968). s.812-819.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD), Cilt: 28, Dönem:1, Toplantı:8, Birleşim:68, (11.03.1964), s.565.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (MMTD), Cilt: 25, Dönem:1, Toplantı:3, Birleşim:31, (31.01.1964) s. 29-37.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (MMTD), Cilt:18, Dönem:4, Toplantı:3, Birleşim:87, (08.04.1976). s. 515-516.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Arşivi

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No:328, cilt:18, Ankara 1950.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Türkiye İstatistik Yıllığı 1963*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No:490, Ankara 1964.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1968 Ek Yayın*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No:612, Ankara 1970.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), *Milli Eğitim İstatistikleri 1949-1950*, Ankara Matbaası, Ankara 1950.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1960-1961*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 465, Ankara 1965.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1979-1980*, Yayın No:961, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1981.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri İlköğretim 1980-1981*, Yayın No:1030, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Ankara 1983.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1980-1981*, Yayın No:1082, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Ankara 1984.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1953-1960*, Yayın No:437, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1963.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1960-1961*, Yayın No:466, Devlet İstatistik Enstitüsü Ankara 1965.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Mesleki ve Tekniköğretim 1976-1978*, Yayın No:971, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1976-1978*, Yayın No:938, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1981.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (BİUM) *Maarif, 1933-1934 Halk Okuma Odaları Ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk, Üniversite ve Okul Kütüphaneleri 1959-1968*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 660, Ankara 1972.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk Kütüphaneleri 1969-1973*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:808, Ankara 1977.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür ve Spor İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk Kütüphaneleri 1974*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:823, Ankara 1977.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür ve Spor İstatistikleri 1975*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:845, Ankara 1978.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür İstatistikleri 1978*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:942, Ankara 1981.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Kültür İstatistikleri 1980*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:1027, Ankara 1983.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *Spor İstatistikleri 1978*, Yayın No:899, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1980.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Ulaştırma İstatistikleri Özet Tablolar 1970-1974*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 733, Ankara 1975.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (BDİE), *1970 Binalar Sayımı (Belediye Teşkilatı Olan Yerlerde)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 647, Ankara 1972.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 568, Ankara 1969.

Devlet İstatistik Enstitüsü, (DİE), *25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No:672, Ankara 1973.

Devlet İstatistik Enstitüsü, (DİE), *25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Ağrı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Yayın No:690, Ankara 1973.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*, Yayın No:608, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1970.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Milli Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1972-1974*, Yayın No:715, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistikleri 1970*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayınları, Yayın No: 665, Ankara 1973.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Milli, Eğitim İstatistikleri Öğretim Yılı Başı 1970-1971*, Yayın No:635, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Ankara 1971.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Müdürlüğü, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1964-1967*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1971.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Müdürlüğü, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1968-1972*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Müdürlüğü, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1973-1974*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Müdürlüğü, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1975-1978*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tanıtma ve İstatistik Birimi, *Türkiye Sağlık İstatistik Yıllığı, 1979-1981*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 498, Ankara 1983.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Neşriyat No: 359. Ankara 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Muvakkat Rakamlar*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, cilt:1, Yayın No: 316, Ankara 1950.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (TCBDİE), *1960 Genel Nüfus Sayımı İl İlçeler İtibariyle Kesin Neticeleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 468, Ankara 1964.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No:410, İstanbul 1961.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 412, Ankara 1961.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No:399, cilt:67, İstanbul 1961.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (TCBDİE), *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl İlçe Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 444, Ankara 1963.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (TCBDİE), 23 Ekim 1960 *Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları Yayın No:452, Ankara 1964.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (TCBDİE), 24 Ekim 1965 *Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 537, Ankara 1968.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (TCDPT), *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Haberleşme Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Yayın No. DPT:1568, 1977.

Yusuf Tunca, *Tıbbi İstatistik Yıllığı, 1956-1959*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları No:265, Gürsoy Basımevi, Ankara 1961.

Yusuf Tunca, *Tıbbi İstatistik Yıllığı, 1960-1963*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları No:317, Ankara 1965.

B) Süreli Yayınlar

Ağrı Gazetesi

Ağrı'nın Sesi Gazetesi

Demokrat Ağrı Gazetesi

Demokrat Parti Ağrı Gazetesi

Hâkimiyet Gazetesi

Karaköse Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Patnos'un Sesi Gazetesi

Serhat Ağrı Gazetesi

Şark Ekspres Gazetesi

Yayla Gazetesi

C) Telif Eserler

Ağrı İl Çevre Durum Raporu, T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre Ve Şehircilik Ağrı İl Müdürlüğü, Ağrı 2014.

Ağrı İl Yıllığı 1967, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi Yayınları, Ankara 1969.

Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi Ve Sonrası Eğitim, Yeni Matbaa, Ağrı 1998.

Ağrı Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, *Ağrı İl Turizm Envanteri*, Yorum Basın Yayıncılık, Ağrı 1997.

Ahmad, F., *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010.

Ahmad, F., *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alagon), Kaynak Yayınları, 11. Basım İstanbul 2012.

Aksu, L., "Dünya'da ve Türkiye'de Nüfus Analizleri", *Journal of Sociological Studies*, cilt:0, sayı: 25, (1998). Ss. 219-311.

Akşin, S., *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, Cumhuriyet Gazetesi Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, 1997.

Alparslan, İ., *Her Yönüyle Ağrı*, Tutibay Yayınları Yıldızlar Ofset, Ankara 1995,

Alparslan, İ., *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ağrı Valiliği Yayınları, Ankara 1998.

Alptekin, E., *Bölge Sporunda 50. Yıl 1923-1973*, Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü, Ağrı Bölge Başkanlığı, Sedef Matbaası, Ankara 1974.

Altan, Ö.Z., "Türkiye'de Tek Parti Yönetimi Döneminde (1923-1950) Kurulan Hükümetlerin Programlarında Sosyal Politikaların Yeri", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt:14, sayı:1, (1998), ss. 487-524.

Arslan, A., "Ağrı İli Halk Kültüründe Geçmişten Günümüze Evlenme Merasimi İle İlgili Örf, Adet, Gelenek Ve Görenekler", *IV. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No: 21, Erzurum 2018, ss. 493-504.

Aslan, C., Uğurlu, S.B., Balık, M., "Ömer Polat'ın Romanlarında Taşra Düzeni", (Ed. Oktay Belli), *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları No:9, İstanbul 2009, s.480-487.

Atabey, F., “27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesinin Ağrı Yerel Basınından Yayla Gazetesine Yansımaları”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No: 21, Erzurum 2018, ss. 543-549.

Avcil, C., “Ağrı Nüfusunun Tarihsel Gelişiminde Göçün Etkileri (1980-2018)”, *Karadeniz Zirvesi Karadeniz 4.Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı*, (Ed. Khorram Manafidizaji) (2020), ss.1-15.

Avcı, V., Sunkar, M., “Ağrı’da Yaşanan Sel Ve Taşkınlar İle Kentsel Gelişim Arasındaki İlişkiler”, *UJES 2017, Uluslararası Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 12-14 Ekim*, (Ed. Saadettin Tonbul, vd.), Elazığ 2017, ss. 395-403.

Aydın, H., “Ağrı Halkevi ve Tarihsel Gelişimi”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2018), ss. 1483-1496.

Aydın H, Aydın, M., “Cumhuriyet Döneminde Tutak İlçesinin İdari Yapısı Ve Nüfusu (1923-1970)”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi*, cilt: 7, sayı: 4, (2018), ss. 2569-2590.

Aysan, M.F., *Geleceğin Türkiye’sinde Sosyal Politikalar*, İlke İlim Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.

Bayram M, Çınar O., “Ağrı’da Atletizm: Tarihi ve Türk Sporundaki Yeri”, *Journal Of Human Sciences*, cilt: 15, sayı: 1, (2018), ss. 554-566.

Bayram, M. Hazar K., “Ağrı’da Spor ve Tarihi”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2018), ss. 77-92.

Belli G, S., Belli, O., “Anadolu’nun En Eski Diyet Yemeği: Abdigör (Kör Abdi) Köftesi”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No: 21, Erzurum 2018, ss. 113-123.

Berkes, N., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Ceylan, L., Uzun, R. N., Gül, O., vd. “Türk Spor Politikasının Tarihsel Gelişimi: Devlet Ve Spor”, (Ed. İdris Kayantaş), *Sporda Akademik Yaklaşımlar 6*, Gece Kitaplığı, 2020.

Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı İl Yıllığı 1973, Ağrı Valiliği, Ankara 1973.

- Ceylan, O., “1950-1980 Arası Dönemde Ağrı’nın Kırsal Kesiminde Gündelik Hayat, Tarım ve Hayvancılık”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 104, Güz (2021), ss. 419-457.
- Çavdar, T., *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi II. 1950’den Günümüze*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2013.
- Çavmak, Ş., Çavmak, D., “Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi ve Sağlıkta Dönüşüm Programı”, *Sağlık Yönetimi Dergisi*, sayı: 1, 2017, ss. 48-57.
- Çelik, C., “Doğubayazıt Şehri’nin Turizm Yönünden Kalkınmasında Tarihi ve Kültürel Değerlerin Önemi”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu 18-20 Ekim 2017*, (Ed. Oktay Belli, vd.), AİÇÜ Yayınları, Yayın No: 21, Erzurum 2018, ss. 189-198.
- Çetin, Y., “Ağrı ve Çevresinde Osmanlı Döneminde Mimari Yapılaşma”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 10(10), (2007), ss. 127-149.
- Çınar, Ö., “Ağrı’nın Sağlık Profili”, *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili* (Ed. Kerem Karabulut), AİÇÜ Yayınları Yayın No:19, Ankara 2018, ss. 43-70.
- Derman M.T., Başal, H.A., “Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim Ve İlköğretimde Niceliksel Ve Niteliksel Gelişmeler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:3/11, 2010, ss. 560-569.
- Doğan, M., “Türkiye’de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bakış”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı: 23, İstanbul (2011), ss. 293-307.
- Eke, E., *Sağlıkta Dönüşüm Dönüşen Devlet Anlayışı Çerçevesinde Sağlık Sektöründe Bir Alan Araştırması*, 1.Baskı, Hiperyayın, İstanbul 2019.
- Emiroğlu, M., “Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, (1975), ss. 125-157.
- Erkal, M. E., “1938-1980 Dönemi Türkiye’de Sosyal Yapı ve Dinamikler”, *Sosyoloji Konferansları No:53*, (2016-1), ss. 157-185.
- Eren, N., Tanrıpınar, N., *Cumhuriyet ve Sağlık*, Türk Tabipler Birliği Yayınları, Ankara 1998.

- Gelekçi C., “1960 Sonrası Dönemde Türkiye’de Nüfus Yapısı Ve Bazı Temel Özellikleri Üzerine Tespitler”, *Sosyoloji Konferansları No:52*, (2015-2), ss. 587-607.
- Güçlü, M., “1950-1980 Yılları Arasında Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Alanında Görülen Temel Eğilimler”, *OPUS, Türkiye Sosyal Politika Ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 4, yıl:3, (2013), ss. 83-91.
- Gündüz, M., “Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı Ve Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı: 35, (2019), ss. 79-108.
- Halaçoğlu, Y., *Ağrı, İslam Ansiklopedisi*, c.1, ss.479-481.
- İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, “*Ağrı Maddesi*”, Milliyet Yayınları, c.1, ss. 109-118.
- Karabulut, K., Ve Yalçınkaya, Ö., “Ağrı İli Göç Analizi”, *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili* (Ed. Kerem Karabulut), AİÇÜ Yayınları Yayın No: 19, Ankara (2018), ss. 33-42.
- Karabulut, K., Köksal, Y., “Ağrı İlinin Turizm Potansiyeli Ve Turizmi Geliştirmeye Yönelik Çözüm Önerileri”, *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili*, (Ed. Kerem Karabulut), AİÇÜ Yayınları Yayın No: 19, Ankara 2018, ss. 205-227.
- Karaca, S., “Cumhuriyet Döneminde (1927-2019) Ağrı İlinde Yaşanan İç Göçler”, *Journal Of History School*, 49, yıl: 13, sayı: XLIX, (2020), ss. 3908-3958.
- Karataş, Y., “XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayazıt Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler” *Tarih Dergisi*, sayı: 52, (2010/2), (2011), ss.103-122.
- Kardaş, A., “Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları Ve Cüzzamla Mücadele”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 1, sayı: 34, (2017), ss. 401-424.
- Kardaş, A., “Demokrat Parti İktidarı Dönemi’nde Ağrı’yı Kalkındırma Çalışmaları”, *Route Educational And Social Science Journal*, Volume:2 (2), (2015), ss. 517-529.
- Kasapoğlu, A., “Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümü”, *Sosyal Araştırmaları Dergisi*, cilt: 19, sayı: 2, (2016), ss. 131-174.

- Kasarcı, R., “Türkiye’de Nüfus Gelişimi”, *Türkiye Coğrafyası Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 5, Ankara (1993), ss. 248-266.
- Katoğlu, M., “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, (Ed. Sina Akşin) *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 417-519.
- Kaya, F., *Ağrı’nın Eğitim Coğrafyası*, Ağrı Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, No:14, Ağrı 2016.
- Kaya, F. “Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri”, *The Journal Of Academic Social Science Studies Dergisi*, cilt: 6, sayı: 4, (2013), ss. 535-559.
- Kaya, F., “Ağrı İlinin Coğrafi Analizi”, *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili*, AİÇÜ Yayınları, Yayın No:19, Salmat Basım, Ankara (2018), ss. 1-32.
- Kaya, F., “Ağrı İli Nüfusunun 1928-2015 Dönemi Okur-Yazarlık Durum Analizi”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, sayı: 52, (2016), ss. 29-47.
- Kaya, F., “Tutak İlçesinin Nüfus Gelişimi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, cilt: 8, sayı: 9, (2003), Ss.209-230.
- Kaya, F., Karataş Y., “Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi Ve İçtimai Coğrafyası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 7, sayı: 30, (2015), ss. 158-180.
- Kocaman, T., *Türkiye’de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Sosyal Sektörler Ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2008.
- Koçak, Y., Terzi, E., “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri Ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt:3, sayı: 3, (2012), ss. 163-184.
- Kopuzlu, N., “Ağrı Kitapları”, *Bizim Ahıska Üç Aylık Kültür Dergisi*, yıl: 9, sayı: 28, Sonbahar (2012), ss. 50-51.
- Kurt, A.Ö., Şaşmaz, T., “Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi: 1961-2003”, *Lokman Hekim Journal*, cilt: 2, sayı: 1, (2012), ss. 21-30.
- Kütükoğlu, M.S., “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, cilt: 67, sayı: 275, (2012), ss. 147-166.

- Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Makal, A., “Demokrat Parti Döneminde Bireysel Çalışma İlişkilerine Yönelik Hukuksal Düzenleme Ve Uygulamalar”, *Mülkiye Dergisi*, cilt: 27, sayı: 239, (2003), ss. 279-318.
- Ocak, A. Y., “*Hidrellez*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.17, İstanbul 1998.
- Ökmen, M., “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Kent Ve Kentleşme”, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed. Hasan Celal Yücel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 886-909.
- Özaydın M.M., Çevik, Ö.C., “Türk Sosyal Politikasında Refah Kurumlarının Yapılanma Çabaları: 1960-1980”, *Emek ve Toplum Dergisi*, cilt: 6, yıl: 6, sayı: 16, (2017/3), ss. 597-615.
- Özdemir, Ş., “Seyyid Ahmed Arvasi'nin Eğitim Kişiliği ve Din Eğitimiyle İlgili Görüşleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7 (2000), ss.335-348
- Özervarlı, M. S., “Hânî, Şeyh Ahmed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.16, İstanbul 1997.
- Özmen, Ü., *Kent Kent Türkiye Ağrı*, Öz Yayınevi, Ankara 1969.
- Oktay, E.Y., “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:7, (2014), ss. 31-53.
- Özdoğan, İ., “Ağrı İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Seyri (1923-2018)”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2019), ss. 177-206.
- Sarı, M., “Milli Eğitim Bakanlığı”, (Ed. Mustafa Altınok, vd.) *Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklar Tarihi*, Türk İdari Araştırmalar Vakfı Arem Yayınları, 1. Baskı, Ankara, ss. 527-583
- Sertel, S., “1960-1965 Yıllarında Tunceli’de Nüfus Hareketleri (Demografik Yapı)”, *I. Uluslararası Tunceli-Dersim Sempozyumu*, 4-6 Ekim 2010, Tunceli Üniversitesi, (2011), ss. 431-438
- Sertel, S., Yedek Ş., “1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Ağrı (Karaköse) Nüfusu”, *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, cilt: 4, sayı: 9, (2018), ss. 118-128.

Sertel, S., Yedek Ş., “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Mardin Nüfusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 11, sayı: 55, (2018), ss. 301-310.

Sunay, C., Tunç, B., “Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtırası’na Yeniden Bakmak”, *Journal of History School*, yıl: 14, sayı: 55, (2021), ss. 3904-3936.

Sönmez, T. G., “Geleneksel Bayramların Halk Hayatındaki Rolü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, cilt/sayı: 7, (2016), ss. 143-147.

Şişman, Y., “Türkiye’de Sosyal Politikaların Dünü, Bugünü, Hayırseverliğin Kurumsallaşması Mı? Gelişimi Mi?”, *Optimum Ekonomi Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (2017), ss. 1-22.

Taşçı, F., *Türkiye’de Sosyal Politika ve Dönüşüm Zihniyet, Aktörler, Uygulamalar*, SETA Yayınları 80, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, 1. Baskı, İstanbul, 2017.

Toprak, A., Sunkar, M., “Ağrı Ve Doğubayazıt Havzalarında Meydana Gelen Doğal Afetlerin Mekânsal Dağılımı Ve Analizi”, *V. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli, vd.), Ağrı, 16-18 Ekim 2019, ss. 281-291,

Tunç, B., *Ağrı Halkevleri 1934-1951*, Eğitim Yayınevi, Konya 2018.

Tunç, B., “Cumhuriyet Döneminde Muş’un İdari Yapısında Yapılan Düzenlemeler (1927-1980)”, *Journal Of History School*, yıl:13, sayı:46, Haziran (2020), ss. 1388-1435.

Tunç, B., “Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Ağrı’da Eğitim (1923-1945)”, *Journal Of History School (JOHS)*, yıl: 11, sayı: XXXVI, (2018), ss. 63-74.

Tunç, B., “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri Ve Önemi”, *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa Ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, cilt: XVII, sayı: 67, (2020), ss. 657-692.

Tunç, B., Aydın, H., “Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı Ve Nüfusu (1923-1970)”, *Curr Res Soc Sci*, cilt: 3 sayı: 3, (2017), ss. 133-143.

Tunç, B., Aydın, H., “Cumhuriyet Döneminde Eleşkirt İlçesinin İdari Yapısı Ve Nüfusu (1923-1970)”, *Türk İdare Dergisi*, sayı:485, (2018), ss. 813-838.

- Tunç, B., Demir, Ö., “1927 Nüfus Sayımına Göre Bayazıt Vilayetinin Nüfusu”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 4, (2018), ss. 3008-3022.
- Tunç, B., Özçelik, F., “Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 6, sayı: 3, (2017), ss. 2132-2149.
- Tunç, B., Özçelik, F., “Demokrat Parti Döneminde Ağrı’da İdari Alanda Yapılan Düzenlemeler (1950-1960)”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2017), ss. 463-497.
- Tunç, B., Yıldırım, S., “Ağrı’da Eğitim (1950-1960)”, *Journal Of History School (JOHS)*, yıl: 11, sayı: XXXVIII, (2018), ss. 787-816.
- Tunçel, H., “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, Elazığ (2000), ss. 23-34.
- Türk Dil Kurumu (TDK) *Türkçe Sözlük I A-J*, c.1, (TTK) Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 9. Baskı, Ankara 1998.
- Türk Dil Kurumu (TDK), *Türkçe Sözlük II K-Z*, c.2, (TTK), Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 9. Baskı, Ankara 1998.
- Topçu, İ., “Demokrat Parti Dönemi Kars’ta Sağlık Hizmetlerinde Yaşanan Gelişmeler”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, yıl:9, cilt:11, sayı:18, (2019), ss. 2555-2578.
- Uluskan, S.B., *Atatürk’ün Sosyal Ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Korza Basım, 1. Baskı, Ankara 2010.
- Yılmaz, G., “Türkiye’de Sağlık Sisteminde Reformlar Ve Politika Transferi”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, yıl: 18, sayı: 41, (2018), ss. 179-206.
- Yıldız, M.Z., “Şehirsiz Fonksiyonlar Ve Şehiriçi Arazi Kullanımı Bakımından Patnos”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, yıl: 2001, cilt:7, sayı:5, (2011) ss. 391-426.
- Yiğitler, Ş.Ş., “Hayrettin Ziya Taluy’un “Küçük Bir Gezginin Serüvenleri” Serisinde Anadolu’nun Temsili”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt.6, sayı:1, (2017), ss. 128-139.

Yurtoğlu, N., “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Milli Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye’de Posta, Telgraf Ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: XXXII, sayı: 93, (2018), ss. 47-104.

Yurt Ansiklopedisi, *İl İl Türkiye, Dünyü, Bugünü, Yarını*, cilt: 1, Anadolu Yayınları, İstanbul 1981.

Zürcher, E. J., *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

D) Lisans Üstü Tezler

As, E., Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü*, İzmir 2006

Aygün, K.E., 24. Dönem TBMM’de Grubu Bulunan Siyasi Partilerin Sosyal Politika Yaklaşımları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2014.

Baykal, S., 1950 Türkiye Genel Nüfus Sayımının Coğrafi Analizi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2019.

Baysal, T., İl Ölçeğinde Diğer Sosyo-Ekonomik Verilerle Göç Oranları Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi, (TÜİK Uzmanlık Tezi), *Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)*, Malatya 2010.

Büyükboyacı, Ş., Süleyman Demirel Dönemi (1965-1971) Eğitim Politikaları Ve Uygulamalarının Türk Basınındaki Yansımaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2018.

Çatalbaş, S.G., Demokrat Parti Dönemi Kültür Politikaları (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Karabük 2014.

Çakır, C., Türkiye’de Milli Eğitim Politikalarının Oluşmasında Aktörlerin Rolü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2016.

- Çelik, E.G., Yerel Yönetimlerin Sosyal Politikalara Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir 2013.
- Çimen, B., Kocaeli Basın Tarihi (1847-2017), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Zonguldak 2017.
- Dal, S., Sosyal Politika İle Siyasi Ve Ekonomik İdeolojiler Arasındaki İlişki, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2018.
- Demir, Ö., Cumhuriyet Dönemi Ağrı Vilayeti Nüfus Sayımları Ve Nüfus Yapısı (1927-1980), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ağrı 2020.
- Demir, Y., Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları Ve Kent İçi Arazi Kullanımı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van 2014.
- Demiralp, A., Süleyman Demirel Dönemi Eğitim Ve Kültür Politikaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2005.
- Dikilitaş Ö.S., Demokrat Parti Hükümetlerinin Sosyo-Ekonomik Alandaki İcraatları (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 2007.
- Ercisil, Y., 1980-1983 Yılları Arasında Türkiye'de Sosyal Ve Kültürel Hayat, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars 2016.
- Ergin R., Geçmişten Günümüze Türkiye'de Sağlık Politikası Uygulamaları, *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Tezsiz Yüksek Lisans Projesi), Tekirdağ 2019.
- Ezgin E., Türkiye'de Sosyal Devlet Üzerine Bir Karşılaştırma(1946-1960/1989-2008), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2011.
- Gider, S., Hüseyin Celal Yardımcı ve Demokrat Parti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2016,

- Gülşen, A., Giresun'da Sosyal, Ekonomik, Siyasi Ve Kültürel Yaşam (1945-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2014,
- Günel, P., Avrupa Birliği'nin Sosyal Politikası Çerçevesinde Güney Avrupa Sosyal Devlet Modeli Ve Türkiye, *T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Genel Müdürlüğü*, (Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi), Ankara 2009.
- Hangül, N., Adana Vilayetinin Sosyo-Kültürel, Ekonomik, İdari Ve Sosyal Yapısı (1960-1980), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars 2019
- Kalkışım, H.M., Türkiye'de Sosyal Belediyecilik Algısı: İstanbul, İzmir, Adana, Diyarbakır Büyükşehir Belediyeleri Örneği, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2015.
- Karadaş, E., Cumhuriyet'ten Günümüze Sosyal Politikadaki Dönüşüm, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya 2019.
- Karakoç, M., Tarihsel Süreçteki İç Göçlerin Belediyelere Etkisi: Ağrı Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Trabzon 2020.
- Kaya, A. M., Sosyal Ve Kültürel Yönleriyle Hakkari, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri 2007,
- Kaya, F., Ağrı Ovası Ve Çevresinin Coğrafi Etüdü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2001.
- Kerim, E., Türkiye'de Nüfusun Tarihsel Gelişimi (1923-1990), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 1997,
- Khalaf, S., Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2006.
- Koç, S., 1923-2000 Yılları Arasında Türkiye'de Doğal Afetler: 1999 Marmara Depremleri Hakkında Haber Söylemleri Ve Kamuoyu Araştırması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2004.

Köse, R., CHP Ve DP Hükümetleri Dönemlerinde Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Politikaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2019.

Macit, R., 1980 Sonrası Güneydoğu Ve Doğu Anadolu'dan Göç Edenlerin Kimliklerinin Yeniden İnşasında Eğitim Sürecinin Rolü; Adana Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Adana 2012.

Muyan, Y., Sosyal Devlet Ve Türkiye'de Sosyal Devlet Uygulamalarının İncelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muş 2016.

Özcan, G., Türkiye'de Kamu Harcamalarının Sosyal Refah Devleti Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir 2009.

Polat, D.F.Z., 1960-1980 Yılları Arasında Ağrı İli, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırşehir 2019.

Şen, B., Çok Partili Hayata Geçişte Ve Sonrasında Çankırı: Eğitim, Kültür, Siyasi Ve Sosyal Hayat (1946-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2020,

Tabak, K.S., Türkiye'de Nüfusun Yapısı Ve Tarihi Gelişimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2000.

Taşdöven, Z., Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın 2013.

Tunç, B., Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya 2016.

Tunçay, B., Demokrat Parti Döneminde Sağlık Politikaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bilecik 2019

Uçar, H., 1950-1960 Yılları Arasında Türkiye Sosyal Ve Kültürel Kimlikler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne 2019.

Yıldırım, M., II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı (1908-1918), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ağrı 2018,

Yıldız M.Z., Patnos'un Şehir Coğrafyası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 1996.

Yurtoğlu, N., Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları Ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara 2014.

E) İnternet Kaynakları

www.cografya.gen.tr

www.ahiska.org.tr

www.kasif.mkutup.gov.tr

EKLER

EK 1: Ağrı'nın ilk lisesinin açıldığına dair haber. Demokrat Ağrı Gazetesi, 12 Ekim 1954, Sayı: 12.

DEMOKRAT Devlet Nüshası

AĞRI

Yıl 1 GÜNLÜK SİYASİ DEMOKRAT GAZETESİ Sayı 12

Sahipleri
BÜLENT SARACIOĞLU
FAZLULLAH DONDURMACIOĞLU

Idarehane
Demokrat Ağrı
Matbaası
Karaköse

12
EKİM
1954

Sayısı her yerde
5 Kuruştur

Lisemiz Dün merasimle açıldı

Sayın Adnan Menderes Başvekil

Van

İlimizde Lisenin açılması emri bugün geldi. Halk sevinçindedir. Minnet ve şükranlarına şahsi hizmet ve tazimlerini ekliyerek arz ederim.

Vall
Muhlis Babaoğlu

Sayın Celâl Yardımcı Maarif Vekili
Ankara

Lisenin bu sene süratle açılması hususunda ki yakın alakınıza Ağrılılar minnet ve şükranlarını ifade etmektedirler. Şahsi hürmetlerimi de ekliyerek arz ederim.

Vall
Muhlis Babaoğlu

Sayın Muhlis Babaoğlu Ağrı Vallisi

Teşekkür eder mesai arkadaşlarıma başarı dilekleriyle saygı ve sevgilerimi yollarım.

Maarif Vekili Celâl Yardımcı

Sayın Celâl Yardımcı Maarif Vekili
Ankara

İlimizde Lisenin açılması kültür sahasında bizlere büyük faydalar temin edeceğine ve bu irfan müessesesinin kurulmasında değerli şahsınızın yegâne sebep ve müessir bulunduğuna kanaat bulunan hemşehriler-

Dün saat 10 da Valimiz Muhlis Babaoğlu Tümen kumandanı, belediye Reisi siyasi parti başkanları Askeri ve mülki erkân, ilk orta ve Erkek sanat enstitüsü öğrenci ve öğretmenleri ve Ağrı halkının iştirakile Lise talebelere açılmıştır.

İlk defa Maarif Müdürü Abdurrazak Tıgıl okulun mana ve ehemmiyetini tebarüz ettirdikten sonra talebelere ant içtirilmiş. Sonra öğretmen Sudi Bülbül ayrı sütunlarımızdaki güzel konuşmasını yapmıştır. Okula kavuşmanın sevincini de Cönül Atalay belirttikten sonra Valimiz Babaoğlu veciz konuşmasıyla öğrencinin ahlakı üzerinde durmuş bilhassa Ağrının bu mevzuda sembol olacağına inanmış olduğunu ifade ettikten sonra, Ağrının değerimizin taktir ve şükranlarını arz ederim.

Belediye Reisi Ahmet Tokar

Sayın Belediye Reisi Ahmet Tokar Ağrı

Teşekkür eder bütün hemşehrilerime selam ve saygılarımı yollarım.

Maarif Vekili Celâl Yardımcı

ğerli evlâdı ve bugün maarif camiasının başında bulunan Celâl Yardımcıya Ağrı Valisi olarak şükranlarının talebe ve halkın Velisi olarak minnetlerini alını arzetmiş ve Yardımcının telini okumuştur.

Asil Türk evlâdına yakışır vaziyetin deuh etileceğine inanıyor.

Bugün, vilâyetimizin Lise'ye kavuşması gibi mühim bir hadiseyi kutlarken, birer öğretmen olarak duyduğumuz sevinç ve heyecanın büyüklüğünü anlatmaktan acızım.

Evlâdının yetişmesi hususunda her türlü fedakârlığı göze alarak, dışından tırnağından artırıp, ana, memleketin çeheli köşelerinde lise tahsili yaptırmaya çalışsan veya bu imkânı hiç bulamıyan ana, babaların artık böyle bir gaileden kurtulduklarını çocuklarını kolaylıkla okutabilecekleri bir liseye kavuştuklarını görmek, cidden büyük bir bahtı yarlıktır.

Lise gibi, yüksek öğretim elemanı yetiştiren bir müessesenin, bir memleketin kültür ha-

duğunu belirten Valimiz okul kapısı önüne gelerek ortaokul levhası karşısına lise levhası asılarak kordale kesilmiştir.

İlk içeri giren lise talebelerine sınıfta hayatını ve tahsil durumunu misal vererek konuşan Vali Babaoğlu müteakiben maarif camiasını tebrik etti.

Lisenin açılmasında büyük yardımı dokunan Menderes hükûmetine onun kıymetli Maarif vekili Celâl Yardımcıya mebuslarımıza ve valimiz Babaoğluna minnet ve şükranlarımızı arz eder lisenin memleketi hayırlı olmasını Cenabı Haktan dileriz.

Sudi Bülbülün konuşması

Bugün, vilâyetimizin Lise'ye kavuşması gibi mühim bir hadiseyi kutlarken, birer öğretmen olarak duyduğumuz sevinç ve heyecanın büyüklüğünü anlatmaktan acızım.

Evlâdının yetişmesi hususunda her türlü fedakârlığı göze alarak, dışından tırnağından artırıp, ana, memleketin çeheli köşelerinde lise tahsili yaptırmaya çalışsan veya bu imkânı hiç bulamıyan ana, babaların artık böyle bir gaileden kurtulduklarını çocuklarını kolaylıkla okutabilecekleri bir liseye kavuştuklarını görmek, cidden büyük bir bahtı yarlıktır.

Lise gibi, yüksek öğretim elemanı yetiştiren bir müessesenin, bir memleketin kültür ha-

yatındaki yeri büyüktür.

Memleket kalkınmasının temelini, ilim ve kültür malzemeleriyle örmek lüzumuna inanan hayatı boyunca bunusavunan ve bunu gerçekleştirmeye çalışan Atatürk:

"Dünyada her şey için, maddiyet için, mâneviyat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit, ilimdir, fecidir, diyerek, Cumhuriyet nesline takid etmesi gereken doğru yolu göstermişti.

Bizi, gayelerimizin tahakkukuna götürecektir olan bu yolun ehemmiyetine inanan sizlerin, Karaköse'nin bir liseye kavuşması hususunda gösterdiğiniz olgunluk ve gayretler takdire lâayktır; Ve bugün, gayretlerinizin müsbet na-

ticisi karşısında ne kadar sevinirsiniz, öğünseviz yeri.

Lisemiz, hepimize ve memleketimize hayırlı ve uğurlu olsun. Sizleri bütün öğretmen arkadaşlarımız adına, candan tebrik ederim.

Liseye girmekle üzerlerine, bugünden itibaren mühim vazifeler yüklenen, ve münevver gençlik ordumuzun yeni bir bölümünü teşkil eden genç arkadaşlarımda, bu vesile ile, bazı mühim memleket meselelerimizi hatırlatmak isterim:

Genç arkadaşlarım, Bize bir vatan kazandıran ve bugünkü mevcudiyetimizi temin eden, çetleli hamlelerle, cemiyetimize, pek kısa Devamı 2 de

Devamı 2 de

EK 2: Ağrı'da okul öncesi Ana sınıflarının açıldığına dair haber. Karaköse 17 Kasım 1961, Sayı:2489.

19 Ocak 1962

SAHİBİ
Abdulkadir Şefkatli
Yıl 9 : sayı 2489
Telefon No 166
17 Kasım
Cuma
1961
Fiatı 10 Kuruştur

Karaköse
GÜNDELİK SİYASİ MÜSTAKİL AKŞAM GAZETESİ
HALKIN SESİ HAKKIN MUDAFİİYİZ

Okul öncesi Ana sınıfları dün tedrisata açıldı

VBB.) İlimiz Bahçelievler Mahallesi'nde dün yapılan bir törenle okul öncesi ana sınıfları Selçuk ilkokulu barakalarında tedrisata açılmıştır. Yavruları ilkökula hazırlamak maksadıyla Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tatbiki ne başlanan Okul Öncesi Ana Sınıflarının açılışında Vali ve Belediye Başkanı Kâzım Atakul, Tümen Kumandanı Abdullah Ehmî Başar Daire Müdürleri ve Kalabalık halk kitlesi ile Şehrimiz Okulları temsilci gurupları hazır bulunmuştur.

Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim ve Öğretim Şube Müdür Muavini Ekrem Bayındır ve Zekiye Gülsen bu işi organize etmek üzere toplantıda hazır bulunmuşlardır. Vali ve Belediye Başkanı Kâzım Atakul bir konuşma yaparak ilkökula hazırlık sınıfı bu yuvanın memleketimize ve öğrencilere hayırlı ve uğurlu olması temenisiyle bu yuvanın gelecek yıllarda daha geniş çapta faaliyete geçeceği velilere müjdelemiştir. Bütün gayretlerini sarfeden Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim ve Öğretim Şube Başkanı Kâzım Atakul, Zekiye Gülsen ve Ekrem Bayındır teşekkür ederek kordelanın kesilmesini kendilerinden rica etmiştir.

Bakanlık Uzmanlarından Zekiye Gülsen Memlekete millete ve çocuklarımıza hayırlı olsun diyerek Yuva'yı hizmete açmıştır.

Misafirler tarafından sınıflar gezilmiştir. Şimdilik 50 öğrenci ile tedrisata başlayan okul öncesi ana sınıflar öğretmenlerinden Duygu Acartan ve Necla

Unal yeni görevlerine başlamaları münasebetiyle kendilerine muvafık

fakihyetler temenni edilmiş bu güzel yuvaya kavuşulmanın sevinçli

içerisinde törene son verilmiştir.

Atlantik uçak ücretleri Hakkında Londra da yapılan toplantı

Londrada yapılan ve dünyanın belli başlı havacılık şirketlerinin iştirak ettiği toplantılarda Atlantik aşırı yolculuklarda daha ucuz seyahat imkanları üzerinde görüşmeler yapılmaktadır.

Toplantılarda Londra devamı karar verilmiştir. Konferansa iştirak eden müşahitlere göre bilet ücretlerinin ucuzlatılması belirdi.

Nitekim daha evvel Newyorkta yapılan toplantılarda toplantılarda Londra Newyork ve Avrupa arası hususi fiyatlar üzerinde de durulmuş ve mesale 23 günlük bir Londra — Newyork gezisi için 107 Sterlink bir fiyat üzerinde durulmuştur.

Gurup halinde seyahatlar için ise gidiş dönüş adam başına 70

Sterlink teklif edilmiş | tir.

Mebusumuz Nevzat Güngör Ankaraya gidiyor

Şahsi işlerini görmek üzere izinli olarak şehrimize gelmiş bulunan milletvekillerimizden sayın Nevzat Güngör'ün izini bitmiş olup yarın Ankara'ya döneceği öğrenilmiştir.

80,000 kişi Epstein sergisini Ziyaret etti

Edinburgh feativali münasebetiyle açılan Epstein sergisi büyük bir muvaffakiyet sağlamıştır.

Sergi son pazar gününe kadar 80,000 kişi tarafından ziyaret edilmiş olup kapanışına kadar bu rakamın 100,000'i geçeceği anlaşılmaktadır.

EK 3: 23 Ekim 1960 tarihinde gerçekleştirilen seçim sonuçlarının neticesine dair haber, Yayla, 31 Ekim 1960, Sayı: 2331.

30 Ocak 1961

Devlet Nüshası

SAHİBİ
Fazlullah Dondurmacıoğlu

İdarehane:
Örnek Matbaası - Karaköse
Telefon 152 - Yazı İş. Md. Ev 159

YIL : 8 Sayı: 2331

YAYLA

Hakkın Otağıdır

GÜNLÜK SİYASİ MUSTAKİL GAZETE

PAZARTESİ
31
Ekim
1960

İlimiz Ticaret ve Sanayi Odası Oda Meclisi seçimi dün yapıldı

Ticaret ve Sanayi Odası oda meclisi seçimi dün Ticaret Oda Meclisi yapıldı. Seçim neticesinde gruplar ikisi aza ile oda meclisinde kendi temsilini ettirmişlerdir. Seçim neticesi şöyledir.

Mücahit ve nakliyeciler, Zekeriya Yontar, Ahmet Hamdi Şam

Manifatura ve Tuhafiyeciler: Nurettin Koç, Adnan Kaçmaz, Canlı Hayvan ve kasaplar, Ahmet Örsbalık, İsa Kaya

İktisadi Devlet Teşekkülleri, Bankalar, Sirkeller, İmalatçı ve otobüsler

İzzet Yalçın, Hilmit Akbalut

Hurdavat ve Bakkal ve Komisyoncular

Muharrem Altıntaş, Celal Ergin

Zahire, fırınlar, lokantalar ve kahveler

İbrahim Kılıç, Murteza Bakır, Keresteci, Marangoz

Ali Karaca, M. Zeki Kasar, Terzi, Kunduracı Kuşçular

Yemen' saatçı vesair

İdris Yıldırım, Ezer Yakut

Öğretim üyelerine verilecek tazminat

Ankara (hususî) — 115 sayılı Üniversite Kanununun 38 inci A maddesine ek bir kanun Milli Eğitim Komisîsi tarafından kabul edilmiştir.

Kabul edilen kanun metni şudur:

Madde 1—1936 sayılı Üniversiteler Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna madde eklenmesine dair olan 115 sayılı kanunun 38 inci maddesine aşağıdaki madde eklenmiştir:

«Üniversite asistanlarına ayda 200 lira Üniversite dışında resmi ve özel işi bulunmayan mesai-sinin Üst verasetine hasretmiş olanlardan eylemsiz doçentlere ve öğretim üyelerine ayda 400 lira Üniversite meczunu olup ihtisas yapmış ve üniversitede maaşlı olarak uzmanlık kadrosunda çalışan mütehasşılara 200 lira tazminat verilir.»

Madde 2— Bu kanun 28 ekim 1960 tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 3— Kanunu Bakanlar Kurulu yürütür.

Cumhuriyet Bayramı Münasebetiyle Mehmet Ali Acarbay'ın konuşması

Sayın Büyüklerim Varlığandan gurur duyduğumuz ve daima iftihar ettiğimiz Şanlı Türk Ordusu ve onun değerli kumandanları kıymetli hemşehrilerim Cumhuriyetin türlü şüphelerinden fevkalâde memleketin hür havasını teneffüs edecek yetişen asıl Türk Anadolusunu, Aziz Türk çocuklarını.

Hepinizi hürmetle ve sevgilerle selamlıyorum.

Büyük kurtarıcı, haklıkâr Atatürk'ün, büyük Türk Milletine güvenerek tesis ettiği el değince ve sağlam temeller üzerine bina ettiği genç ve dinamik Cumhuriyetimizin 37. yıldönümü, milli birlik ruhunun atmosferi içerisinde 2. Cumhuriyet kuruluşu hazırlık ve gayretleri arasında daha büyük bir heyecanla kutlamaktayız.

Bekışlarımız iman ve azim parıltıları ile ışıl ışıl ilerleye, daima ileriye bakıyor. Gözle-

rimiz mütehessim, kalplerimiz bu vatan ve

M. ALI ACARBAY

millete hizmet aşkıyla dopdolu. Gayemiz Atatürk'ün inzinde: onun çiridiği yoldan gösterdiği hedefe doğru ilerlemektir.

Bu yolun Cumhuriyet ve, Cumhuriyet esaslarına sadakatla bağlılığını biliyor ve o yoldan ilerliyoruz. Milli bütünlüğümüzün bir

tezahürü olarak yaşanan her milli bayram hasseten her Cumhuriyet Bayramı bizleri, Büyük Atatürk'e ve onun en büyük eseri olan Cumhuriyetimize daha çok bağliyor. Atamızın inzinde yürümek iman ve azmimizi tazeliyor.

Cumhuriyetin 37. en yıldönümünde birbirine sımsıkı, kenetlenmiş olarak itikbale emniyetle yürüyen ve ne yapacağını bilen asil bir millet olmanın sevinç ve heyecanı içeriğinde bayram yapıyoruz.

Aziz Vatandaşlarımız Cumhuriyet rejimini sosyal bünyemize en uygun bir rejimdir. Bu bakımdan memleketimizde Cumhuriyet rejimi aziz milletimizin asırlardır hasretini çok tığı en mutlu bir devrim ve gönüllere huzur tevdi eden yükseliş merhalesidir.

Devamı var

Vali D. Bayazite gitti

Valimiz Sayın Lütü Hancıoğlu dün Doğuşayazit kazamıza gitmiş ve dün geç vakti şehrimize dönmüştür.

Nüfus Sayımı neticeleri belli oldu

Geçen pazar günü yapılan nüfus sayımı neticeleri belli olmuş ve sayım neticesi açıklanmıştır.

Ağrı merkez nüfusu 10.786 olup merkeze bağlı köylerle beraber bu rakam 51.247

Nüfus sayımı hazır ve neticelerinin alınmasında fazla mesai ve samimi bir gayretle çalışan nüfus müdürü ve personeli tebrik ederiz.

Yoksul Çocuklar Yurdu talebeleri geziye çıktı

İlimiz Yoksul Çocuklar Yurdu talebeleri başlarınıza müdürü Abdurrahman Sarac oğlu olduğu halde öğretmen ve idarecileriyle birlikte Tutak ve Pat

nosa geziye gitmişlerdir.

Dün saat 9 sularında şehrimizden hareket etmişler ve akşam geç vakit şehrimize dönmüşlerdir.

Yarınki Sayımızı okuyunuz

EK 4: Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde meydana gelen sel felaketinde sele kapılan kişilerin akıbetine dair haber. **Yayla, 9 Temmuz 1963, Sayı: 3140.**

SANİTİ
Şeref Sarıoğlu
Fazlullah Dondurmacıoğlu
İdarehanesi:
Özbek Mohtazası — Karaköse
Temmuz 1963

YIL : 12 Sayı: 3140

YAYLA

Hakkın Otağıdır
GÜNLÜK SİYASİ MÜSTAKİL GAZETE

SALI
9
TEMMUZ
1963

Muhtar seçimleri 17 Kasıma bırakıldı

Ankara. — Millet Meclisinin toplantısında Muhtar ve İhtiyar Heyeti seçimlerinin 17 Kasım 1963 günü yapılması kararlaştırılmıştır. Bilindiği gibi hükümeti, mahalli seçimlerle ilgili olarak hazırladığı kanun tasarısında seçim tarihini 13 Ekim 1963 olarak teklif etmiştir.

Köy muhtar ve İhtiyar Heyetleri ile Sebir ve Kazaletdeki mahalli muhtar ve İhtiyar Heyetleri seçimlerine ait tasarıların müzakereleri sırasında söz alan milletvekilleri tasarıların hazırlanış şekli ile komisyonların çalışmalarını şiddetle tenkid etmişlerdir. Bununla ilgili olarak bir konuşma yapan CHP Ordu Milletvekili Ferda Güley komisyonla hususlarda konuşmuş ve «B zihirini tamamlaması icabından tasarılar eksikliklerle doludur. Böyle kanun teklifi olmama demidir. Diğer taraftan köy muhtar ve İhtiyar Heyetleri seçiminde olduğu gibi şehir ve kazaletlerin mahalle muhtar ve İhtiyar Heyetleri seçiminde de partiler aday gösteremeyeceklerdir.

BELEDİYE REİSLERİ
Bu arada hükümet

BinBella iktidarının bilançosunu bir beyanatı ile açıkladı

Cezayir Başbakanı BinBella Juane Afrika dergisine verdiği bir demerçisi, Cezayirin başarıya kavuştuğundan bu yana geçen bir yıllık süresince bilanço saau yapmıştır.

BinBella demistir ki:

«Cezayirin her yanında güvenlik tamamiyle kurulmuştur. Geçen yılki düzensizlikler ve genel bir malzeme sıkıntısına rağmen açılan çalışma kampanyası başarıyla sonuçlanmıştır. Bu başarı hemden bir mucize sayılabilir.

«Çalışmaya gelince, çalışma şartları için kurulması için girişilen kampanyaya, hem işbirlikçiyle mücadele ve hem de Cezayirin şimdiki imkânlarını birleştiren büyük görev yani Cezayirin yeniden inşasına başlanacağı yol açıktır. Daha şimdiden altmış köy molenasullerle korunmuş bulunmaktadır.

«Sahipsiz kalan yerlerdeki çalışmalar da başarılı olmuştur. Sahipsiz topraklar başa riyla işlenmiştir. Oğümüzdeki hasat mevsiminin iyi olacağı daha şimdiden söylenebilir.

Bu arada sonra «Cezayir ihtilalinin insanı yosune temas eden Başbakan BinBella şunları söylemiştir.

«Eski hasimlerimizden hesap sormaya kalkmayın. Kinden olan olan tasfiye edilecektir. Cezayirde insanlar istedikleri gibi konuşabilirler, tenkidlerde bulunabilirler, bunda tenemisiyle özgürdürler.»

Köylüler bir jandarmayı linç ettiler

Besni. — İlçemizde evvelki gece müessif bir olay cereyan etmiş kayınbiraderini karakola celbederek döven bir uzatmalı jandarma on beş 2 bin kişi tarafından linç edilerek öldürülmüştür.

Uzatmalı Onbaşı Ahmet Algül bir süredir aile geçimsizliği yüzünden aralıca açık bulunan kayınbiraderi 16 yaşındaki Seydi Öztürk karakola celbet tirmiş ve iddiaya göre dayak atmıştır Seydi Öztürk ancak gösterdiği direniş fakat gösterdiği direniş raslanmadığı yolunda rapor vermiştir.

Seydi iddiasında ısrar ederken bu defa Adıyaman Hastanesine sevk edilmiştir. Bu sırada Besnililere Seydi'nin karakolda dövüldüğü için Adıyaman'da hastahane de öldüğü haberi ulaştırılmıştır.

Halk Kaymakamlık binasına gitmiş ve uzatmalı onbaşının teziyesini istemişlerdir. Kaymakam iki bin kişilik halka hitap etmiş bir dövüme ve ölüm olayı olmadığını uzatmalı onbaşının bir jecple geldiğini görmüş ve yolu luru keserek hacum etmiştir. Hemen jectpen atlayarak cıvadaki bir

Darendelioglu konferansını verdi

Bursa. — Milliyetçi ler Derneği Bursa Şubasının daveti üzerine Bursa'ya giden ve evvelki akşam Ticaret Odası sa'atünde kalam balık ve seçkin bir dilevirci topluluğuna «Türkiyedeki komünist hareketlerin mevzuunda bir konferans veren antikomünist Toprak Dergisi sahibi İlhan Egemem Darendelioglu bazı açıklamalarda bulunmuştur.

Milliyetçiler Derneği Bursa şubesi Başkanı Yüksek Mühendis Cemal Kılıçlıoğlu'nun açış konuşmasından sonra kürsüye İstanbul Teknik Üniversitesi Makine fakültesi talebelerinden İmdat Akmermer gelmiş ve kısa bir konuşma yapmıştır.

Darendelioglu'nun komünizmin anatomisi ve fikir yapısı hakkında verdiği bilgilerle birlikte konferansı üç saat müddetle devam etmiş ve heyecanlı bir şekilde bitmiştir.

Sele kapılan üç kişiden birinin cesedi bulunamadı

VBB/D Beyazıt İlçesinde bağlı Telçek köyünden Bahir Kandımir Ferullah Taşemir ve 27 yaşlarında Hanım Kandımir ot biçmek üzere çayırı giderlerken köylerine tahminen 300 metre mesafede yağmura tutulmuşlardır.

Yağmurdan korunmak için dere kenarında bulunan taşın kenarında saklanmış olan biri kadın ve ikisi erkek olmak üzere üç kişi hirsiddetli yağmurların meydana getirildiği sele kapılmışlardır.

Sele kapılarak ölen Bahir Kandımir ve Ferullah Taşemir cesetleri bulunmuş 27

Çakıroba köyünden A.Kara'yı yıldırım vurdu

VBB/Vilayetinizin Murat Nahiyesine bağlı Çakıroba köyünden Ahmet oğlu 30 yaşlarında Abdullah Kara yağmakta olan yağmur sırasında evinde uyumakta iken evin doğu istikametine bulunan pencereden içeriyi yıldırım isabet ederek öldürmüştür.

EK 5: 15 Nisan Ağrı'nın kurtuluş bayramının kutlamalarına dair haber. Şark Ekspres, 15 Nisan 1956, Sayı: 1211.

EK 7: Demokrat Parti Ağrı gazetesinin Demokrat Parti il teşkilatının yayın organı olduğunu açıkladığı haber. Demokrat Parti Ağrı, 22 Kasım 1954, Sayı:21.

ATATÜRK KİTAPLIĞI

01394

Demokrat Parti

AĞRI

Sahibi
Ağrı Demokrat Parti İl
Kurulu

Yazı İşlerini Fiilen
İdare Eden :
Merkez İlçe Başkanı
ÖMER KARACA

Dizildiği ve Basıldığı
Yer : ŞARKIN DİLİ
MATBAASI Karaköse

22 Kasım pazartesi 1954
Yıl : 1 Sayı : 21

Fiyatı : 5 Kuruştur

Zaferden Zafer'e Günlük Siyasal Gazete

Açıklıyoruz

Çıktığımız günden beri Demokrat Parti Ağrı gazetesinin parti il teşkilatımızın organı olduğu, gazetenin görüşünün parti il teşkilatımızın görüşü olduğu defalarca açıklandığı halde sistemli bir taktik ve nesriyatla parti teşkilatını yıkmaya çalışan Yayla ve ismi fiiline uymayan Demokrat Ağrı gazeteleri ve onların malum bir iki kalemiçisi yersiz hücumlarını yapıp havayı bulandırdıktan sonra bir tornistanla işi şahsiyete dökererek içinden sıyrılmaya çalıştıkları tekerker edince bazı hususların açıklanmasına lüzum basıl olmuştur.

D.P. il teşkilatının Demokrat Parti Ağrı gazetesini çıkarmaktaki gayelerinden biri ve en belli başlısı partimizle hiç bir ilgisi olmayan ayır zamanda şahiplerinden birisi çok okuk olan ve yazı işleri ni (o zaman) Şeref Saracoğlunun idare ettiği Demokrat Ağrı gazetesini intişar edince D.P. il idarekaru bu işi bu lundan yazı işleri müdürü Şeref tarafından parti adının istismar edilmemesi için il teşkilatımız Demokrat Parti Ağrı gazetesini çıkarmaya karar verdi.

Durum bir kere daha anlaşılmıştır.

18/Kasım/154 tarihli Yayla gazetesinde Şeref Saracoğlu'nun Parti teşkilatımız men suplarına ve dolayısı ile partimize yaptığı bayağıca isnatlar karşısında 19-Kasım-1954 tarihli gazetemizde sordumuz 5 maddelik suallere cevap vermekten kaçınıp ve "Partinin bünyesini güya bana teşhir ettirmek istiyor sun" şeklinde mukabelede bulunarak partimizi hatti hareketinden dolayı kötü bir zanaatında bırakmakla işin içinden sıyrılmak yolunu tutmuştur. Bu hareketi ile kendinin nermal olduğunu ortaya koymuştur. Suallerimize cevap vermemekle suallerimizi karşılıksız bıraktığı takdirde kabilenmesi lazım gelen hususlarda açıkça belirttiğimiz için artık böyle bir adamın partinin kendine muhatap edemeyeceği aşikardır.

Bu durum karşısında hüküm vatandaşlarımızdır.

Tavzih

19-11-1954 günü-19 sayılı gazetemizde çıkan Bayağı isnatlarda bulunanlardan soruyoruz başlıklı yazının münderecatında anlaşılabileceği gibi yazı il idare kurulu görüşü olarak müştörekale kalem almış ve gazete idare heyetinden geçtikten sonra matbaaya verilmiştir. il idare kurulu görüşünü aksettiren adı geçen yazı ve görüşleri şahsı değıl il idare kurulundadır. Bir mürettip hatası olarak yazının altına Ömer Karaca ismi konmuştur. Özür diler düzlüz.

Kıymetli mebuslarımız şehrimizde

Bir kaç gündenberi geleceklerini haber verdığımız kıymetli mebuslarımız Kasım Kültrevi ve Nimet Sümer kendilerini Erzuruma karşılamak için gidet D.P. li heyetle beraber saat 21.15 de şehrimize gelmiş bulunmaktadırlar. Sayın milletvekillerimize gazetemiz adına hoş geldiniz deriz.

EK 8: Ağrı Yüksek Tahsil Talebe Derneği'nin yayın organı olan Ağrı Serhat gazetesi.
14 Mart 1957

EK 9: Ağrı Yüksek Tahsil Talebe Derneği'nin yayın organı olan Ağrı'nın Sesi Gazetesi 21 Şubat 1958.

Sahibi: OKUYAN
Sayı: SONSUZ
Fiyatı: 1958
Cepte Ne Bulursanız

21 Şubat 1958
Devlet Nüshası
ATAÜRK KİTAPLIĞI
0353
AĞRI Y. T. TALEBE DERNEĞİ YAYINI

AÇIK TEŞEKKÜR
Ağrı gecesinin tertibinde, «Ağrı'nın Sesi» gazetesinin dağılıp ve basılmasında büyük yardımlarında bulunan DOĞUŞ Ltd. Şirketi Matbaası sahiplerinden ve Matbuat Teknisyenleri Sendikası Fahri Başkanı çok kıymetli hemşehrilerimize saygıyla
REFET YARDIMCI'ya
Teşekkürlerimizi sunmayı bir borç biliriz.
TERTİP HEYETİ

Derneğimiz ve Bigâneligimiz

Yüksek tahsil yapmak isteyen Ağrılı öğrencilere her hususta maddi ve manevi yardımlarda bulunmak, Ağrılı öğrencilere bir yurt binası açmak gayesiyle 1949 tarihinde Merkezî Karakörsde olmak üzere Ahmet Tokar, Nimet Sümer, Hamit Gökbakan, Abdülkadir Kurt, Azal Gökbakan, Nevzat Güngör, Abdülkadir Şeketi ve İsmail Elçi tarafından Ağrılı Lise ve Yüksek tahsil talebelerine yardım derneği kurulmuştur.

Ağrı gençliğinin istikbalini garanti altına almak, münevverleri çoğaltmak ve dolayısıyla memleket kalkınmasında müessir olmak gibi ilet görüş mülahazasıyla kendilerine düşen vazifelerin ilk adımı böylece atılmış oldu. Bu suretle de gençlik kendilerine minnettar kıldılar. Bilâhare iş başına geçene geçen idareciler 1952 yılında Ankara'da 1957 yılında da İstanbul'da derneğin birer şubesi olarak teşekkülün her bakımından iğni kolaylaştırmışlardır. Başlangıçta da temasa ettiğimiz gibi derneğin asıl gayesi Ağrılı Lise ve Yüksek Tahsil Talebelerine yardım etmek ve bir yurt binası yapmaktır. Meskur gaye ile kurulan derneğin bugüne kadar olan ısratına temas etmek faydalı hali olmayacaktır.

Gerek Genel Merkez ve gerek de Ankara Şubesi şimdiye kadar bir çok Ağrılı öğrencilere maddi yardımlarda bulunmuş ve dolayısıyla istikballerini kazınmalarına yardım etmiştir. Bu çok güzel ve yerinde bir şeydir. Ancak yapılan yardımların usulüne, derneğin tüzüğüne ve hakkıyete uygun olmasına riayet edilmemesi, birer hususa biraz şüphelidir. Bir te kalırsa bu doğru bir hareket değildir. Bu hareketle rağmen derneğin yardımlarından faydalanarak hayata atılanlardan da borçlarının tahsil yoluna gidilmemiştir. Bundan başka dokuz seneden beri faaliyetle bulunan bir dernek olması (Devamı 2 ncı sayfada)

Hamiyetli Hemşehrilerimizden Beklediklerimiz

Hamiyetli Hemşehrilerimizden Beklediklerimiz

Bir Ağrılı olarak bir çok davalarımızın halledilmesinde hepimizin kolektif mesuliyetleri vardır. Bu mesuliyet ne yalnız bu şahsa ne de yalnız filan şahsa ait değildir. Eğer bütün davalarımızın hallini bir tek kişinin uhdesine terkettik olseydik, bu satırları yazmamız mânâsız olurdu. Çünkü bütün Ağrılı hemşehrilerimizin kolektif mesuliyetleri bulunduğunu yazmamız, bir çok olayların doğurduğu neticelerden herkesin çıkarabileceği bir hükümün açık ifadesidir. Aksi halde bu satırlar tek kişiyi hedef tutar ve tek şahsı ilgilendiren bir mesele olurdu. Ama meseleyi bir şahsın malî haline getiren zihniyetlere, asla tarafar olmadığımız söylemekten çekinmeyeceğiz.

Ağrı tarihi veya izahına lüzum görmediğimiz bir çok sebeplerden ötürü geri kalmıştır. Bütün sebepleri izah etmek ve balmın yine bilere ait olduğunu yazmak sayfalar dolusu bir iştir. Ancak şimdilik bizi ilgilendiren, kültürel bakımından kalkınmasından ve gençlerinin yetişme imkânlarından bahsedeceğiz.

Kültür bakımından Ağrı ne derece sahiptir? Bu soruya verebilecek cevap şu olacaktır: Üç beş okuldun başka hiç bir şey. Bu okulların durumu ve ihtiyaca cevap verip vermemesi de yükler acısı bir derttir. Nüfusu onyedi binin üstüne çıkan bir vilâyet merkezinde iki tane ilkökul var. Fen şubesi olmayan, bir çok öğretmen eksik, bir lisesi var. Yine öğretmenleri eksik bir Sanat Enstitüsü vardır. Maarif dâvasının bu şekilde halledileceğine inanmak biraz zor olur. Bunun sebepleri de uzundur ve her Karakörseli acısını duymaktadır.

Üç yıl evveline kadar lisesi yoktu. Hükümetimizin büyük himmetleri ile bu yokluk giderildi. Ortaokul binası ismini değiştirdi ve lise oldu. Bu yıl da lise metun verdi. Yüksek tahsil hazırlanan gençlerimiz, büyük bir bevesle Üniversitenin seçtikleri fakültelerine kaydolular. Şimdiye kadar yüksek tahsil yapan çok azdı. Bu sene çoğalınca hepimiz sevinдик ve memnun olduk. Ama bu sevincimiz çok sürmedi. Çünkü gençlerimizin bir çoğu maddi imkânsızlıklar içindedirler. İçinde çalışabilecek rahat bir yerleri yoktur. Otel köşelerinde

Ağrı Mahallî Bar Ekibi

veya yüksek fiyat ödiyerek barınabildikleri evlerde, onun bunun mihneti altında sürünmektedirler. O halde gayet tabii olarak sevincimizin yerini üzüntü alacaktır. Seneye talebe miktarı deha da çoğalacaktır. Bugün yalnız Ankara'da yokluna otuzu bulan Ağrılı Yüksek Tahsil talebeleri vardır. Öyle zannediyor ve inanıyoruz ki bir talebe yurdu açmak artık bir zarruret haline gelmiştir. Lise ve Yüksek Tahsil talebelerine yardım derneğimiz vardır. Bunun Ankara'daki şubesi malî imkânların ve tüzüğünün müsaadesi nisbetinde öğrencilere yardım yapmaktadır. Ama bize kalırsa bu yardımın bizi gayemizle ulaştırması. Hele malî durumları müsait olmayan lise mezunlarımızın okuyamaması da ayrı bir derttir. Her ay çocuğunun okuması için 150 - 200 lira gönderebilecek bir fakir aile tasavvur edilemez. Halbuki bir yurt olursa derneğin de yapacağı cüzi bir yardımla pekâlâ tahsilne devam edebilir. Okumanın, malî kudretinin üstünde olanlar için bir lüks olduğunu ileri sürümlere verilmesi lâzım gelen cevap vardır. Ama yirminci asrda okumayı lüks sayacak kadar geri bir zihniyete sahip olan bir kimseye verilecek cevabımız yoktur. Çünkü onları muhattap diye karışmaya alacak bir seviyeye imniyeceğiz. Yirminci asrda (okumak yalnız zenginlere ait bir şeydir) zihniyetinin ve bu zihniyeti taşıyanların yeri yoktur. Bizim bunlara aldırış ettiğimiz yoktur. Çünkü bunların yanında, münevver bir gençliğin doğmasından itihaz duyan, her fırsatın maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen kıymetli hemşehrilerimiz vardır.

Ağrı'nın bugün aydın kişilere ihtiyacı vardır, memleketi her bakımdan kalkındırmaya çalışacak münevver bir gençliğe, memleketine hizmet etmekte zevk duyan insanlara ihtiyacı vardır. Yarin memleketin mukadderatını eline vereceğiz insanları yetiştirmek bugünün münevverinin vazifesidir. Bir memleketin kalkınmasında gençliğin çok büyük bir rolü olduğu muhakkaktır. Bu günkü hayat şartlarına göre, orta tahsil gençlerimiz için کافی görmeliyiz. Şu halde yapılacak iş, gençlerimizin okumasını kolaylaştıracak tedbirler almak ve ilk tedbir olarak da yurt meselesini ehemmiyetle ele almaktır. Mahdud bir bütçe

ile yapılacak çok iş bulunan, devletten her şey beklediğimiz gibi bunu da mı bekliyoruz?

Görülmüyor yalnız bir cihetini belirttiğimiz Ağrı'nın kalkınması bir elin bir müessesinin veya bir kaç kişinin koşayen halledilebileceği bir iş değildir. Her Ağrı'nın kendi pagına düşen hususlarda sistemli bir şekilde çalışması ve bütün hemşehrilerin ele vermesi emniyet ki çok kısa zamanda her hususta Ağrı'ya cennete çevirebilir. Biz hamiyet sever Ağrılılardan çok şeyler bekliyoruz. Hiç olmazsa maarif dâvamızda hükümete yardımcı olmak üzere bir hamle yapabiliriz.

TERTİP HEYETİ

Mahallî Kıyafetle Ağrılı Bir Kız

EK 10: Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesine bağlı Kucak köyünde 10 Kasım 1962'de yaşanan depremde maddi hasarların yaşandığı, söz konusu depremde zarar gören ailelere yapılacak yardımlar hakkında arşiv belgesi. **BCA, Fon Kodu: 30.18.1. Yer No: 168.6.9.**

T. C.	
BAŞBAKANLIK	
KANUNLAR VE KARARLAR	
Tetkik Dairesi	
Karar Sayısı	
6	
1350	
Ağrı İl'inin Doğubayazıt ilçe'sine bağlı Kucak Köyünde 10/11/1962 tarihinde vukuşagelen yer sarsıntısından ve Bolu İl'inin Kıbrısçık İlçe'si ne bağlı Yazıcı Köyünde 19/9/1962 tarihinde vukubulan yangından husule gelen zararın genel hayata müessir olduğu ve bu yerlerde zarar gören ailelerden beherine 10.000 (onbin) liraya kadar yapılacak inşaat yardımı ile, arazi temini, su tesisatı, yol ve kadastro gibi imar işleri için Fon'dan Kucak Köyüne 165.000(yüzaltmışbeşbin), Yazıcı Köyüne 220.000(ikiyüz-yirmibin) liranın ayrılması, âfetten zarar gördükleri tesbit edilmiş bulunanlardan 7269 sayılı Kanun hükümlerine göre inşaatını kendisi yaptırmayı talep ve borçlanmayı teahhüt edenlere (mahalli özellikler gözönünde bulundurulmak şartıyla, yapı şartları, tipleri ve çeşitli kısımlarının ebat ve sayıları önceden tesbit edilerek hazırlanacak plânlara ve yapılabilmek üzere keşiflere göre bulunacak inşaat bedellerinin, inşaatın seyrine göre taksitler halinde nakten ödenmesi ve gerektiğinde teknik ve malzeme yardımı yapılması suretiyle) aynı Kanunun 40 ncı maddesindeki esaslar dairesinde yardım yapılması ve yapılacak yardımların aynı madde hükümlerine göre tahsili; Maliye Bakanlığının uygun mütalâasına dayanan İmar ve Şekil Bakanlığının 17/1/1963 tarihli ve 4-2/606,14-8/A/608 sayılı yazıları ile yapılan teklifi üzerine, sözü edilen Kanunun 1 inci ve 36 ncı maddeleri ne göre, Bakanlar Kurulunca 28/1/1963 tarihinde kararlaştırılmıştır.	

18	01	1162	6	9
----	----	------	---	---

EK 11: Ağrı'nın Patnos ilçesine bağlı Sarısu Nahiyesinin Bitlis Vilayetinin Adilcevaz kazasına bağlanması hakkında arşiv belgesi. **BCA, Fon Kodu: 30.11.1, Yer No: 245.20.19.**

ESRASI MUCİBE LAYIHASI

Ağrı vilâyetinin Patnos kazasına bağlı Sarısu nahiyesinin Bitlis vilâyetinin Adilcevaz kazasına bağlanması hakkında yapılan incelemede;

Bitlis vilâyeti idare Kurulunun 8/12/953 gün ve 201 sayılı, Genel Meclisinin 16/12/953 gün ve 13 sayılı mütalâasında;

1926 senesinden evvel kaza merkezi olan Adilcevaz bugünkü Sarısu nahiyesinin bütün köylerini içine almakta olup, 1926 senesinde mahiye haline getirilen Adilcevazdan Sarısu köyleri alınıp evvelâ Ahlata, 935 senesinde de Patnos kazasına bağlanmış olduğu, Sarısu nahiyesine bağlı (17) muhtarlığın bütün ticarî münasebetlerinin ştedenberi Adilcevaz ile olup, coğrafi ve iktisadî bakımdan da Adilcevazın ayrılmış bir platformu mahiyetinde bulunduğu, 953 yılında kaza haline getirilen Adilcevaz kazasının hiçbir nahiyesi mevcut olmadığı, Sarısu nahiyesine bağlı köylerin en yakınının Patnos'a (24) Klm., Adilcevaz'a (34) Klm., en uzağının Patnos'a (56) Klm., Adilcevaz'da (62) Klm. mesafelerde olup, Sarısu mıntıkasını Adilcevaz'a bağlayan yollar mınakaleye müsait olduğu ve kışın geçit veremeyecek veya mınakaleyi güçleştirecek hiçbir tabii arıza mevcut bulunmadığı, (13) muhtarlık tarafından ayrı ayrı tanzim edilen mazbatalarla da bu köylerin iktisadî, coğrafi, ticarî bakımlardan Adilcevazla münasebettar bulunduklarının tebarüz ettirildiği ileri sürülerek (17) köyden müteşekkıl Sarısu nahiyesinin yine Sarısu nahiyesi adı altında Adilcevaz kazasına bağlanmasının uygun olduğu beyan edilmiştir.

Ağrı vilâyeti idare Kurulunun 29/12/953 gün ve 414 sayılı, Genel Meclisinin 10/12/953 gün ve 209/4 sayılı mütalâalarında;

Bahsi geçen idarî değişikliğin yapılması hakkında 14 köy tarafından mıracaat edilmiş olup bu 14 köyün gerek idarî ve gerekse coğrafi ve iktisadî bakımlardan Adilcevaz kazasına bağlanmasında hiçbir faide sağlanamayacağı ve Kazan, Karavit, Köşeler, Mendesor, "azekent, Gençalı köylerinin Adilcevaz'a bağlanma isteklerinden vazgeçtikleri ileri sürülerek Patnos kazasına bağlı olarak kalmalarının uygun olacağı belirtilmiştir,

Vekâletimizce yapılan incelemede; Halk çoğunluğunun temayülâtı Adilcevaz'a bağlanma lehinde tecelli ettiği de nazara alınarak Bitlis vilâyeti yetkili kurul mütalâaları vechile Sarısu nahiyesinin kendisine bağlı bütün köyleriyle birlikte bir mahiye halinde Ağrı vilâyetinin Patnos kazasından alınarak Bitlis vilâyetinin Adilcevaz kazasına bağlanması yerinde görülmüş ve işlemi de İl idaresi Kanunu hükümlerine uygun bulunmuş olduğundan ilişik kararı bu maksatla hazırlanmıştır.

030 11 1 245 20 19

[illegible]

EK 13: Ağrı'ya ait sorunlara dair arşiv belgesi. BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 115.730.1.

**SAYIN NAŞRAKAMA SUNULMAK ÜZERE HAZIRLANAN AĞRI İLİNE
ALT SORUNLAR**

KISACA İLİN GENEL DURUMU:
İlinin problemlerini arsetmeden önce şu anda nüfus,dil,kültür,sağlık,yol,su ve ekonomik yönden içinde bulunduğumuz durum hakkında bilgi verseyi faydalı bulmaktayın.

İlinin 549 köyü,7 bucağı,11 merkezi dahil olmak üzere 8 ilçesi vardır. 1965 sayısına göre bu yerleşme Unitelerinin toplamı 245.957 nüfus yaşamaktadır.Konuşulan dil yönünden nüfus oranı şöyledir:

Türkçe	% 39,46
Kürtçe	% 60,35
Diğer	% 00,19

Bu acı table şunu göstermektedir ki,vatandaşın yarısından fazlası millî dili konuşamamakta ve Türk olmanın bilimine varamamış bulunmaktadır. 549 köyünden 278 tanesinde ilkokul vardır.Geriye kalan271 köyünde ilkokul yoktur.

İlinde 6 yaşından yukarı nüfusun % 17 si okuma-yazma bilmekte,geriye kalan % 83 ü ise bu nimetten yoksun bulunmaktadır.Okuma çağındaki 50 binden fazla çocuğun % 48,8 i ilkokula gidebilmekte,% 51,2 si ilkokuldan mahrum bulunmaktadır.

Sağlık hizmetleri ilinde sosyalize edilmiştir.İlinde Doğubayazıt ve il merkezinde olmak üzere 2 grup hastanesi,32 sağlık ocağı,50 sağlık evi vardır? Buna rağmen yeteri kadar doktor ve yardımcı sağlıkpersoneli bulunamadığından sosyalizasyon bekleneni veremmiştir.

İlin 260 köyünde içme suyu yeterli,106 köyde yetersiz olarak bulunmakta, 237 köyde ise hiç içme suyu bulunmamaktadır.

İlin köy yolu ihtiyacı 942 Km. grup yolu,539 Km. tefii yol olmak üzere 1481 Km.dir.Ancak halen 290 Km. köy yolu vardır.Mevcut köy yolundan faydalanan köy sayısını 126 dır. 423 köyümüz yoldan yoksun bulunmaktadır.

İlinde ekonomik hayat iptidaf olarak yapılmakta olan hayvancılık ve tarla sirastine dayanmaktadır.Fert başına düşen yıllık gelir Türkiye ortalama sıının altında bulunmaktadır.

Arşedeceğimiz problemler,yukarıda sunduğumuz acı tabloya dayalı olacaktır.

İLİN YÜRÜDEKİ PROBLEMLER:
Köylerinin çoğunda okul bulunmadığını arsetmiştik.Kalkınma Plânısında 1972 yılında okulsus köy bırakılmaması hedef olarak öngörülmüştür.Bugünkü okul yapısı sistemiyle Ağrı ilinde bu hedefin gerçekleştirilmesi mümkün olamayacaktır.İlinde bir derelikli köy okulunun maliyeti 120 bin liranın üstündedir.Buna rağmen Millî Eğitim Bakanlığı,Plânlama Teşkilâtının kabul ettiği ölçülere göre 1968 yılı için 85 derelik yapısını gerçekleştirmek üzere ilinde 3 milyon 825 bin lira ödenek göndermiştir.Bu ödenekle ancak 17 köy okulu ve 5 derelikli bir çehir ilkokulu yapılabilmektedir.Böylece gönderilen ödenek ile plânda öngörülen derelik sayısını gerçekleştirmenin mümkün olmadığı görülmektedir.Durus,D.P.T.Müstearlığına,Millî Eğitim ve Bayındırlık Bakanlıklarına arz edilmiştir.Özel idaresinin bütçesi yetersiz olduğundan Millî Eğitim konusunda yeteri kadar ödenek ayırması mümkün olmaktadır.Millî gücü sayıf olan halkın nakdî olarak okul yapısına katkıda bulunması mümkün değildir.Ancak bu yıl sağlanan katkı,okulun taş ve kumunu sağlamakdan ibaret olmuştur. Buna

115 730 1

T. C.
B A Ş B A K A N L I K
KANUNLAR VE KARARLAR TETKİK DAİRESİ

SAYI : 6/5000

K A R A R N A M E

19/10/1964 tarihli ve 6/3813 sayılı Kararnameye ektir.
Ağrı İli'nin Eleşkirt İlçesine bağlı Mollasıleyman köyünde
16-17/6/1964 tarihlerinde meydana gelen yersarsıntısından zarar gören
ailelerin aynı köyün üç kilometre güney batısındaki mülkiyeti şahıslara
ait Çöller adı ile anılan yere yerleştirilmeleri; ilgili Bakanlıkların
temsilcilerinden kurulu Komitenin incelemesine dayanan İmar ve İshak
Bakanlığının 6/7/1965 tarihli ve 4-20/6886 sayılı yazısı üzerine, 7269
sayılı Kanunun 16 ncı maddesine göre Bakanlar Kurulunca 24 / 7 / 1965
tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

(Signature)

Başbakan <i>(Signature)</i>	Devlet Bakanı ve Baş Yardımcısı S. Demirel	Devlet Bakanı <i>(Signature)</i>	Devlet Bakanı <i>(Signature)</i>
Devlet Bakanı <i>(Signature)</i>	Adalet Bakanı <i>(Signature)</i>	Millî Savunma Bakanı <i>(Signature)</i>	İçişleri Bakanı <i>(Signature)</i>
Maliye Bakanı <i>(Signature)</i>	Millî Eğitim Bakanı <i>(Signature)</i>	Barındırık Bakanı <i>(Signature)</i>	Ticaret Bakanı <i>(Signature)</i>
Güm. ve Tekel Bakanı <i>(Signature)</i>	Tarım Bakanı <i>(Signature)</i>	Ulaştırma Bakanı <i>(Signature)</i>	Çalışma Bakanı <i>(Signature)</i>
			Sağ. ve Sos. Y. Bakanı <i>(Signature)</i>
			Sanayi Bakanı <i>(Signature)</i>

EK 15: Ağrı'da Nisan 1976'da meydana gelen deprem sonucunda alınması gereken tedbirler hakkında meclis görüşmesi. MMTD, Dönem:4, Cilt:18, (8.4.1976).

Bu vesileyle hatırlatmak isterim ki, linyit gibi yeraltı kaynaklarımızın esaslı bir şekilde çalıştırılması için bir an önce devletleştirilmesi ve bunun için de gerekli mevzuat, kanun değişikliklerinin yapılması artık şart olmuştur.

İkinci bir mesele : Murat'ın bir kolu olan Peri Çayının yalnız Bingöl'deki sahası içinde 2,5 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerjisi imkânı varken, Bingöl'ün 330 köyünün 330'u da elektriksiz ve ışsızdır. Bu, Peri'nin yalnız Özlüce Barajı üzerinde kurulacak ve ilk tahminlere göre 2,5 milyar lira civarındaki maliyetle temin edilecek bir hidroelektrik santralıyla 1,5 milyar kilovatsaat enerji temin edilebilecektir. Enerjinin kilovatsaati 1 liradan sayılsa 1,5 milyar lira ve bilenen iddialarına göre, 1 kilovatsaat enerjinin sanayiye değeri 10 liraya kadar yükseleceğine göre, her sene 10 milyar lira bu akan su ile beraber göçüp gitmektedir ve buna da yine devletimiz, iktisatçılarımız, ekonomistlerimiz seyirci kalmaktadırlar. Soruyoruz, Özlüce barajı ne zaman kurulacak diye, bize diyorlar ki : «On - onbeş senelik etüt projesi içindedir» daha on - onbeş seneye kadar bu su devamı akacak. Her sene bu milletin gözü önünde, 10 milyar, 20 milyar liralık bir değer Türk bütçesinin dışında o sularla beraber akıp gidecektir.

2. — Ağrı Milletvekili Mir Bahattin Yardımcı'nın, Ağrı'nın Doğubeyazıt ve diğer ilçelerinde aralıksız devam eden depremlere ilişkin gündem dışı konuşması ve İmar ve İskân Bakanı Nurettin Ok'un cevabı.

BAŞKAN — Ağrı Milletvekili Sayın Bahattin Yardımcı, Ağrı'nın Doğubeyazıt ve diğer ilçelerinde aralıksız devam eden depremlere ilgili olarak, buyurun efendim.

MİR BAHATTİN YARDIMCI (Ağrı) — Muhterem Başkan, muhterem milletvekilleri;

Ağrı'nın Doğubeyazıt kazasında depremden zarar gören vatandaşların can ve mal kaybını, bu meydana alınması lâzım gelen tedbirler hususunda Yüce Meclise maruzatımı arz etmek üzere söz almış bulunuyorum. Bu vesileyle Yüce Meclisi hürmetle selamlıyorum.

Muhterem milletvekilleri; 3 Mart, yani Cumayı Cumartesiye bağlayan gece, Ağrı'nın Doğubeyazıt kazasında bir deprem olmuş, bu depremde 5 vatandaşımız hayatlarını kaybetmiş, 7 vatandaş da ağır yaralı olarak, Ağrı'nın doktorsuz Devlet Hastanesi'ne kaldırılmış ve enkazlar altında katan hayli miktar hayvan zayiatı olmuştur.

— 515 —

M. Meclisi

B : 87

8 . 4 . 1976

O : 1

Edindiğim malumata göre; ağır ve hafif olmak üzere 15 köy hasar görmüştür. En çok mal ve can kaybı veren yerler; Suluçam nahiyesinin Bezirhane, Sarıbıyık ve Saman köyleridir. Yakinen bildiğim bu köyler, yayla ve rakımı yüksek köylerdir. Halen bir metreyi aşan karlarla kaplı, dolayısıyla yolları kapalıdır. Yolları açtırmak üzere her ne kadar dozerlerle çalışılıyor denilirse de; kısmızın bu yıl çok şiddetli geçmesi sebebiyle Ağrı'nın mevcut bir kaç dozeri de arızalanmış, ancak bir veya iki faal dozeri çalışmaktadır.

Patnos ve Diyadin kazalarından aldığım tel ve telefonlarla depremin bölgenin her tarafında şiddetle hissedildiğini, paniğe kapılan halkımızın geceleri dışarıda geçirdiğini öğrenmiş bulunuyorum. Yine telefonla aldığım malumatta, Diyadin'in Davut köyünde de iki hayvan barınağının yıkıldığını ve Diyadin Kaymakamının köylerle telefon irtibatı kurmaya çalıştığını da öğrenmiş bulunuyorum. Diyadin kazamızda ancak şehre yakın dört köyde telefon bulunmaktadır. Diğer uzak dağ köylerinde PTT Teşkilatı yok ki, telefon irtibatı kurulabilsin. Anlaşılan, beş kilometre mesafedeki Ova köyü ve en güzel yola sahip Davut köyüne gidilememiş ki kaymakam telefonla irtibat kurmaya mecbur olmuştur. Demek oluyor ki, dağ köyleriyle hiç bir irtibat kurulamamış ve kaderleriyle başbaşa bırakılmışlardır. Bu köy yolunun kapalı olması, bütün Ağrı köy yollarının kapalı olduğu intibahını verir. Bu itibarla, aralıksız devam eden depremle bölgede daha büyük felâket ve tahribatların vukua gelmesi muhtemeldir.

Bu tehlikeli ihtimallere karşı, bütün köy yollarının, hassaten yayla ve dağ köy yollarının açılması zarureti ortadadır. Ağrı'da mevcut bir veya iki dozerle yolların açılması imkânsız olacağından, ancak komşu vilâyetlerden dozer temini ile bu ameliyenin yapılması mümkün olabilir. Bu âcil ve zarurî ihtiyacın komşu vilâyetlerden teminini bilhassa Hükümetimizden istirham ve rica ederim.

Bunlardan başka, Kurugöl köyünde enkaz altından çıkarılan 15 yaşındaki Kalender isimli çocuk, helikopterle Kars Devlet Hastanesine gönderilmiştir. Bu hadise, Ağrı Devlet Hastanesinin doktorsuz olduğunu ispat eden kâfi delildir. Bu büyük afetin zarureti içinde dahi olsa, Ağrı Devlet Hastanesinde senelerden beri boş bulunan doktor kadrolarına gereken tayinlerin yapılmasını ısraren rica ederim.

Arz ettiğim gibi, deprem aralıksız devam etmektedir. Bu bir takdir meselesidir. Takdire inanmış in-

sanlar olarak sabır, tahammül ve metanetle karşılarız; ancak tedbir mecburiyetimiz de vardır. Vatandaş henüz kış mevsiminin hüküm sürdüğü bu bölgemizde, paniğe kapılarak geceleri dışarıda geçirmektedir. Bu sebeplerle çadır, battaniye, doktor, ilaç ve yiyecek ulaştırmak hususunda alâkalı Bakanlığım hassaten nazarı dikkatlerini çekmek isterim.

Bu arada muhterem Başbakanımızın, İmar ve İskân Bakanımızın göstermiş oldukları alâkaya minnet ve şükranlarımı arz etmeyi vazife sayar. Kızılay ve Erzurumlu hemşehrilerime, beş kamyon yiyecek gönderme lûtfunda bulunduklarından dolayı da keza şükranlarımı ifade eder, hassasiyet ve ciddiyetle alâka gösteren çalışan valimiz Adnan Darendeliler'e de teşekkürlerimi bildirmek isterim.

Yüce Meclisin ve Hükümetin ıtılama arz ettiğim konuşmamı bağlarken, yukarıda talep ettiğim tedbir ve imkânların Köy İşleri, İmar İskân, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlıklarınca kullanılmasının teminini, bölgede sert kışın hüküm sürdüğü şu anda deprem kazazedeleri adına istirham eder, Yüce Meclisi tekrar hürmetle selamlarım.

BAŞKAN — Teşekkür ederim Sayın Yardımcı. Cevap vermek üzere İmar ve İskân Bakanı Sayın Nurettin Ok, buyurun efendim.

ÖZER ÖLÇMEN (Konya) — Sayın Başkan, Hükümet Ankara'da olan öğrenci olayları hakkında bilgi lûtfedecek mi acaba?

BAŞKAN — Bilmiyorum efendim. Bunu, ben kendiliğinden sormam.

ÖZER ÖLÇMEN (Konya) — Çünkü, TRT olan olayları vermemektedir.

BAŞKAN — Daha sonra görüşürüz efendim, şimdi hatip davet ettim.

ÖZER ÖLÇMEN (Konya) — Halk arasında söylentiler yayılmaktadır. Hükümetten bilgi bekliyoruz.

BAŞKAN — Sayın Ölçmen, hatip davet ettim efendim, müsaade ediniz, müsaade ediniz.

Buyurun Sayın Bakan.

İMAR VE İSKÂN BAKANI NURETTİN OK (Çankırı) — Sayın Başkan, değerli milletvekilleri;

Ağrı milletvekili Sayın Yardımcı arkadaşımın, Ağrı iline bağlı Doğubeyazıt ilçesinde vukubulan ve milletçe büyük üzüntüsünü paylaşmış olduğumuz deprem dolayısıyla yaptığı konuşmasındaki dilek ve temennilerine cevabımı sunmak istiyorum.

Gerçekten, 5 . 4 . 1976 günü alınmış olan «en son durum» raporuna göre, Ağrı'nın Doğubeyazıt ilçesine bağlı Bezirhane, Sarıbıyık köyleri, bunu taki-

— 516 —

